

Szociológiai

SZEMLE

2019/3
29. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, BODOR PÉTER, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Martus Bettina Szandra – Németh Erzsébet**
Vargha Bálint Tamás:
A magán- és a közsféra határán: a hatósági tevékenységek integritási kockázatainak és kontrolljainak vizsgálata
- 23** **Erát Dávid:**
Összefüggések a párkapcsolat szerkezete és felbomlása között a nemzetközi szakirodalom tükrében
- 40** **Vicsek Lilla – Bauer Zsófia – Szolnoki Noémi:**
„A cél, hogy legyen egy kisbabád, és minden mást félreteszél” –
Etikai keretek az embriókkal kapcsolatos döntéseknél a lombikeljáráás során
- 80** **Pusztai Gabriella – Demeter-Karászi Zsuzsanna:**
Vallási szocializáció vizsgálata fiatal felnőttekkel készített interjúk tükrében
- 98** **Dessewffy Tibor – Mezei Mikes:**
Kedvelik-e a nemzeti rockerek a Mc Donald’s-ot?

SZAK-MA - Aktualitások, közélet, vita

Módszeresen-beszámoló

- 115** **Vigvári András:**
Hogyan kutassunk informális gazdaságot?

A magán- és a közsféra határán: a hatósági tevékenységek integritási kockázatainak és kontrolljainak vizsgálata

Martus Bettina Szandra – Németh Erzsébet –
Vargha Bálint Tamás

martusbetti@hotmail.com; enemeth@metropolitan.hu; balinttamavargha@gmail.com

Beérkezés: 2018. 05. 23.

Első átdolgozott változat beérkezése: 2018. 11. 20.

Utolsó átdolgozott változat beérkezése: 2019. 07. 15.

Elfogadás: 2019. 09. 03.

Összefoglaló: Az Állami Számvevőszék 2017-ben hetedik alkalommal mérte fel a közintézmények integritási helyzetét, integritás kockázatait és a kockázatokat mérséklő kontrollok szintjét. Tanulmányunkban a közhatalmi feladatokat ellátó intézmények integritási helyzetét elemezzük a 2017. évi felmérés adatai alapján. A hatósági jogkörrel rendelkező szervezeteknél a kutatás integritáskockázatként azonosította az egyedi mérlegelésen alapuló döntési jogkört, a méltányosság gyakorlását, az engedélyezési, ellenőrzési, szabálysértési hatósági, illetve szakhatósági véleményezési jogkört. Miközben az integritáskontrollok kiépítettsége általában megfelelő szintű, a külső és belső bejelentők védelme, a munkahelyi rotáció alkalmazása és a kapcsolattartási szabályok nincsenek megfelelően kiépítve. Eredményeink azt mutatják, hogy az eltérő kockázati szinttel (alacsony, közepes, magas) rendelkező intézmények kontrollszintjei nem mutatnak különbségeket. Akár magasabb, akár alacsonyabb a kockázati szint, a kontrollok kiépítettsége közel azonos. A hatósági jogköröket gyakorlók esetében a kontrollok ezen „rugalmatlansága” hol kontrollhiányt, hol pedig túlkontrolláltságot okoz. Ezzel ellentétben a közsféra egészét vizsgálva a magasabb kockázatokat általában követi a kontrollok erősebb kiépítettsége is.

Kulcsszavak: integritás, közhatalmi tevékenység, kockázat, kontroll

Közhatalmi tevékenység és korrupció

A korrupció olyan tranzakciós gyakorlat, társadalmi értékzavar, amely közvetlenül hátrányos gazdasági következményekkel jár (Ivanyna et al. 2016) és rombolja a gazdasági célok eléréséhez is nélkülözhetetlen bizalmat (Tóth 2009). A korrupció alaposabb megértése hazánkban is indokolt, Keller és Sik (2009) tanulmányukban arra jutottak, hogy Magyarországon a lakosság „toleranciaszintjéhez” képest magasabb az észlelt korrupció.

Ismert összefüggés, hogy a korrupció kockázata a köz- és a magánszféra érintkezési pontjain jelenik meg (lásd Søreide 2014; Economakis et al. 2010). A korrupció nem egyéb, mint ha valaki a rábízott hatalommal személyes előnyök szerzése érdekében visszaél. Az állam eminens módon az az intézmény, amelynek tisztviselői és

alkalmazottai nem saját hatalmukat gyakorolják, hanem az állam nevében járnak el. Így nyújtanak szolgáltatásokat, hoznak meg gazdasági döntéseket, gyakorolják a köz hatalmának rájuk eső részét, ugyanakkor a közjó céljának szolgálatától személyes előnyök szerzésének lehetősége el is térítheti őket.

A modern állam működése során a közület és a magánszereplők találkozása alapvetően három területen megy végbe: az állam és a magánszereplők közötti üzleti tranzakciók, az állam által nyújtott közszolgáltatások igénybevétele, valamint a közhatalmi tevékenység gyakorlása körében. Az ÁSZ 2011 óta lefolytatott integritásfelmérésének eredményeit feldolgozó elemzések különböző nézőpontokból már korábban is vizsgálták ezen területek integritási helyzetét (Németh et al 2017; Németh–Vargha 2017; Vasvári et al. 2017). Panelkutatás vizsgálta, hogy a 2013 és 2016 közötti időszakban milyen változások történtek a közzféra korrupciós veszélyeztetettsége és korrupcióellenes kontrolljainak kiépítettsége körében. A kutatás megállapította, hogy a szignifikáns változások összefüggésben vannak a szervezetek jogállásának és feladatkörének módosulásával. A központosítások hatására az integritási kockázattal járó tevékenységet magasabb szintű kontrollokkal rendelkező közintézmények látták el (Németh–Vargha 2017). Az állam által biztosított közszolgáltatásokat (oktatás, egészségügy, szociális ellátás) nyújtó intézmények körében végzett kutatások szerint a korrupciós veszélyt jelző kockázatok és az azokat mérsékelni képes kontrollok kiépítettsége együtt mozog, azaz minél magasabb a kockázati szint, annál magasabb a kontrollkiépítettség, miközben bizonyos jelentős korrupciós kockázatot hordozó tényezők – mint például a közszolgáltatások iránti túlkereslet – kontrollokkal való lefedettsége elégtelen (Németh–Martus–Vargha 2018).

Ez utóbbi kutatás arra is rávilágított, hogy a hatósági, ellenőrzési funkcióval rendelkező intézménycsoportok (rendőrség, honvédelem), illetve a független állami szervek a közszolgáltató intézményektől eltérően viselkednek. Ezen intézmények integritáskontroll-szintje a kockázati szintjüktől függetlenül magas. Ez ráirányította a figyelmet az állami közhatalmi funkció integritási helyzetének önálló vizsgálatára.

Az állam szerveinek hatósági tevékenysége magában foglalja okmányok kiállítását, engedélyek kibocsátását, hatósági ellenőrzéseket, kötelezéseket, büntetés kiszabását. A modern állam ezen alapvető funkciója éppen úgy jellemezi a központi államhatalom szerveit, mint a helyi önkormányzatok tevékenységét. A hatósági jogkörök gyakorlása egyaránt kihathat a magánszemélyek és a gazdasági társaságok mindennapjaira, mivel a jogkör gyakorlása, vagy éppen annak elmaradása következménnyel jár az állampolgárok életében. A hatósági, más néven közhatalmi tevékenység a közigazgatás kifelé ható működését, külső igazgatását foglalja magában. A közigazgatási szerv hatalmi helyzete alapján a közhatalmi tevékenység szuprematív – hatalmi – pozícióra alapuló jogviszony. A közhatalmi, illetve hatósági jogviszony a hatósági jogkörrel felruházott közigazgatási szervezeteknek (hatóságoknak) a tőlük független személyekkel, illetve szervezetekkel szemben fennálló, közhatalmi jellegű jogviszonya, melynek célja az általánosan kötelező jogszabályok érvényesítése

egyedi jogalkalmazó aktusokkal és egyedi jogérvényesítő cselekményekkel. A hatósági jogviszony általában kétpólusú viszony, amely a közigazgatási szerv (hatóság) és az ügyfelek között áll fenn. A hatósági jogviszony tárgya az ügyfél egy életviszonyában tanúsított magatartása (Fazekas–Ficzere 2006).

Az alattvalók/állampolgárok várakozásai a közhatalmi szervek tevékenységével szemben már igen korán – a modern állam ezen képességei kifejlődésének kezdetétől – korrupciós érdekeltséggel szembesítik a közhivatalokat (lásd Rubinstein-Maravic 2010). Az állam közhatalmi szerveinek aktusai a korrupciós piac klasszikus és keresett „portékája”. A korrupciós tranzakció tárgya a közhatalmi tevékenység körében tipikusan a hatóság döntése: feljogosító vagy kötelezést kimondó jogalkalmazó aktusa.

Mivel a korrupciós tranzakcióban az áru a döntés, a korrupciós veszély mértéke követi a hatóság, közhivatalnok döntési szabadságának mértékét. A hatósági döntés annál könnyebben válhat a korrupció tárgyává, minél szélesebb diszkrecionális lehetőség áll legálisan rendelkezésre (méltányosság, mérlegelési jogkör). A döntési spektrum szorosan összefügg azzal is, hogy egy személy vagy egy testület jogosult a tárgybeli döntést meghozni (lásd Søreide 2014, Søreide - Rose-Ackerman (2018). Jávör (2008) tanulmánya rámutat, hogy a közhatalmi szervek a szabályok alkalmazása helyett a hatósági és engedélyezési tevékenységet beviszik az üzleti piacra az egyedi esetekre. Szántó és társai (2011) a hatósági engedéllyel kapcsolatos korrupciónak szintén jelentős figyelmet szentelnek, esettanulmányuk az engedélyek megszerzéséhez kapcsolódó közvetítéses korrupció személyes és intézményes beágyazottságát vizsgálja.

A hivatali korrupció elleni fellépés

A közhatalmi döntések korrupciós érintettsége nem csupán az abban érintett hivatalnoknak juttatott jogtalan (anyagi) előny miatt jár társadalmi károkkal (igazságtalan elosztás, korrupciós járadék, társadalmi szintű bizalomvesztés), emellett az állami hatalom a hivatali korrupciós cselekményt a saját nézőpontjából döntési kompetenciáinak elvonásaként is értelmezi, és mint ilyet, a kezdetektől szankcionálja. A korrupt hivatalnok példás megbüntetését nem csupán a morális rend helyreállításának igénye, hanem a politikai racionalitás is megkövetelte: a hivatalnok visszaélése a rábízott hatalommal egyben engedetlenség, az uralkodó személyével, a szuverénnel szembeni hűtlenség. A korrupciós cselekmény korábban általánosnak mondható büntetőjogi értelmezése szerint nem is lehetett más, mint kizárólag a közhivatalnok hivatali hatáskörében elkövetett visszaélés (lásd Kőhalmi 2013; Tóth 2015). Nem véletlen tehát, hogy – már az antikvitástól – éppen az ilyen magatartások (politikailag is motivált) szankcionálása a korrupcióellenes jogi fellépés kezdete is egyben (lásd Cepas–Dobryninas 2016). Ugyanakkor a korrupciós visszaélés kizárólag megtorláson alapuló büntetőjogi kezelése igen hamar el is érte saját határait. Ennek felismerésével a represszív eszközöket mindenütt egyre gyakrabban egészítik ki a korrupció megelőzését szolgáló szabályok (Klotz 2017).

Az államhatalom centralizálása a korrupció elleni fellépéssel kéz a kézben járó, habár nem feltétlenül azonnal eredményre vezető törekevés (lásd Freille–Haque–Kneller 2007). Kézenfekvő megoldási kísérlet a korrupciós veszély eliminálására a köztisztviselő döntési kompetenciájának teljes megvonása. A humán döntési pontok kiiktatása és azok automatizmusokkal történő felváltása az elmúlt évek egyik olyan jelentős törekevése, amelytől a korrupció visszaszorítását várják. Ezeket a várakozásokat a kutatások részben igazolták; kimutatták például, hogy a fejlettebb gazdaságok körében az információs technológiai és e-kormányzati rendszerek használata pozitív kapcsolatban van a korrupció visszaszorulásával (Mistry–Jalal 2012; Linhartová 2017). A tapasztalatok ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a döntési kompetencia teljes elvonása a modern államigazgatásban elképzelhetetlen, az jelentős hatékonyságvesztéshez vezet (Kwon 2012), a bürokrácia túlszabályozása, bénítása pedig nem a korrupció kontrolljaként, hanem korrupciót fokozó tényezőként is hathat (Anechiarico–Jacobs 1996).

Korrupció, szervezeti integritás, kockázatok kezelése

A hivatali korrupcióval szembeni *ex post facto*, investigatív és represszív eszközök limitáltsága irányította rá a figyelmet a korrupciót megelőzni képes szervezeti tulajdonságok vizsgálatára, amelyet összefoglalóan az integritás név alatt ismerünk. A latin eredetű kifejezés olyasvalakit vagy valamit jelöl, aki vagy ami romlatlan, sértetlen, feddhetetlen (Báger 2013). Az integritás egy személy vagy szervezet azon minőségi ismérve, amely a szervezet vagy a társadalom tagjai által elfogadott morális értékek, standardok szerinti működés minőségére utal (Kolthoff 2007). Szervezetirányítási szempontból az integritás azt jelenti, hogy a szervezetnek pozitív, a társadalmi elvárásokkal összhangban álló, szilárd értékrendje van (Domokos et al. 2016).

Az integritás fogalma az ÁSZ integritásfelmérésében (lásd *A vizsgálat módszertana*) egy további, a fentieknél specifikusabb értelemben használatos: integritással bíró szervezetről beszélünk, amennyiben az a tevékenységében, jogállásában rejlő korrupciós veszélyekkel szemben megfelelő kontrollokkal rendelkezik. Az integritás egyszerre jelenti a szervezet célkitűzéseknek megfelelő működését, valamint korrupcióval szembeni védekezőképességet. Az ilyen szervezeteknél arra számíthatunk, hogy csálás, vesztegetés nemigen fordul elő. Ám ez nem zárja ki azt, hogy előfordulhatnak nem szándékos számviteli pontatlanságok, vagy akár hiányos lehet a tűzvédelmi szabályozás (Pulay 2014). Az ebben a megközelítésben megjelenő „integritási kockázat” nem immanensen „rossz” és kiküszöbölendő. A közzsférának szüksége van beszerzésekre, hogy működhessen, a közigazgatás működésében szükség van arra, hogy annak tagjai döntési kompetenciával is bírva az állampolgárokat jogokkal és kötelezettségekkel ruházhassák föl. A szervezeti integritásra fókuszáló megközelítésben a korrupciós veszély mérséklésének elsődleges útja tehát a kontrollkiépítettség fokozása.

Jelen kutatás arra keresi a választ, hogy az integritásfelmérés eredményei alapján mi mondható el a hazai közhatalmi tevékenységet folytató intézmények integri-

tási helyzetéről, a közhatalmi tevékenységet jellemző kulcskockázatok és kontrolllok viszonyáról, hogy a kontrolllok szintje hol marad el és mely területeken haladja meg a kockázatok által indokolt szintet.

A vizsgálat módszertana

Az ÁSZ 2011 óta évente elvégzi a közszféra intézményei körében az integritás-felmérést. Az országos adatfelvételre – az ÁSZ Integritás portáljáról letölthető elektronikus kérdőív¹ alkalmazásával – 2017-ben már hetedik alkalommal került sor. A 2017-es felmérés elsősorban a 2016. január 1-je és 2016. december 31-i időszakot öleli fel, míg egyes kérdések az elmúlt három évre kérdeznak rá, amelyek a 2014. január 1-je és 2016. december 31-e közötti időszakot fedik le.

Elsődleges célunk a közszférába tartozó intézmények korrupciós kockázati jellemzőinek feltárása volt. A közszféra intézményei korrupciós kockázatainak és a kapcsolódó kontrolllok kiépítettségének meghatározására egy 16 kérdéscsoportból álló kérdőívet használtunk fel, amely összesen 169 kérdésből áll.² Ugyanazt az egységes kérdőívet töltötték ki az eltérő jogállású és eltérő intézménycsoportba sorolt intézmények. A kérdőívet és az ahhoz tartozó kitöltési útmutatót a hatályos jogszabályokkal való összhang érdekében felülvizsgáltuk.

A kérdőívre adott válaszok alapján – előzetesen definiált algoritmus segítségével – az informatikai adatfelvételi és adatfeldolgozó rendszer az intézmények korrupciós érintettségére vonatkozóan százalékos formában kifejezett indexet számol. Ezek a következők (Pulay et al. 2014):

Az Eredendő Veszélyeztetettségi Tényezők (EVT) index a szervezetek jogállásától és feladatköréitől függő eredendő veszélyeztetettség összetevőit teszi mérhetővé. Ezt olyan tényezők határozzák meg, melyek alakítása az alapító szerv jogalkotási hatáskörébe tartozik, így például a hatósági jogalkalmazás, a (jogi) szabályozás vagy a különféle (oktatási, egészségügyi, szociális és kulturális) közszolgáltatások nyújtása.

A Korrupciós Veszélyeket Növelő Tényezők (KVNT) index az egyes intézmények napi működésétől függő – az eredendő veszélyeztetettséget növelő – összetevőket jeleníti meg. Ez leképezi a költségvetési szervezetek jogi/intézményi környezetének jellemzőit, működésük kiszámíthatóságát, stabilitását, továbbá az intézmények működtetése során jelentkező – alapvetően a mindenkori menedzsment döntéseitől befolyásolt – olyan változó tényezőket, mint a stratégiai célok meghatározása, a

1 A kérdőív 155 kérdést tartalmazó verziója (2019. április 20.) letölthető innen (45. oldaltól): [http://integritas.asz.hu/uploads/files/asz_sugo-kerdoivB5_last%20\(nyomda\).pdf](http://integritas.asz.hu/uploads/files/asz_sugo-kerdoivB5_last%20(nyomda).pdf). Utolsó letöltés: 2019. április 20.

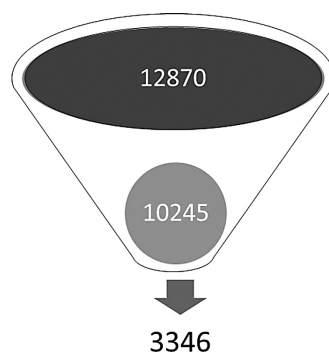
2 A 169 kérdés nagyobb részét dichotóm (igen-nem) kérdések alkotják, az intézményi sajátosságokhoz való igazodás miatt egyes esetekben „nem értelmezhető” válaszcípóval kiegészítve. Az említettek mellett feleletválasztós kérdések is megtalálhatók a kérdőív struktúrájában, melyek között vannak egy, illetőleg több válasz megjelölését is lehetővé tevő kérdések. A harmadik kérdéscsoportba tartoznak azok a kérdések, amelyeknél a kitöltő szervezet maga adja meg a választ egy-egy számadat beírásával. A kérdőív kitöltése önkéntes alapon működött. Azokat az eseteket, ahol a válaszadók nem adtak meg adatokat vagy nem adtak értékelhető választ, hiányos adatként kezeltük a rendszerben.

szervezeti struktúra és kultúra alakítása, valamint a személyi és költségvetési erőforrásokkal, illetve a közbeszerzésekkel való gazdálkodás.

A harmadik – a Kockázatokat Mérséklő Kontrollok Tényezője (KMKT) – index azt tükrözi, hogy az adott szervezetnél léteznek-e intézményesült kontrollok, illetőleg, hogy ezek ténylegesen működnek-e, betöltik-e rendeltetésüket. Ehhez az indexhez további olyan faktorok tartoznak, mint a szervezet belső szabályozása, a külső és belső ellenőrzés, valamint az egyéb integritáskontrollok: etikai követelmények meghatározása, összeférhetetlenségi helyzetek kezelése, bejelentések, panaszok kezelése, rendszeres kockázatelemzés és tudatos stratégiai menedzsment.

Az alapsokaságot 12 870 közintézmény képezte, melyből azokat kértük fel válaszadásra, amelyek bizonyos mértékű hivatali önállósággal rendelkeznek. Kimaradtak így az adatfelvételtől a helyi nemzeti önkormányzatok, mivel ezek gazdálkodását a jegyző törvényességi felügyelete mellett a helyi önkormányzat hivatala végzi. Az adatfelvétel során összesen 10 245 közintézményt kértünk fel válaszadásra, amelyből 3346 küldött vissza kiértékelhető kérdőívet (2. ábra). Ebből a 3346 intézményből összesen 1413 intézmény válaszolt úgy, hogy szervezetük rendelkezik egyedi hatósági jogkörökkel, illetve folytat jogalkalmazást. A mintánk nem tekinthető reprezentatívnak, így a bemutatott eredményeket nem lehet a közzféra intézményeinek összességére kivetíteni.³ Az alapsokaságban vannak olyan intézménycsoportok, amelyben a válaszadó intézmények köre és az alapsokaság intézménycsoporti szegmense teljes mértékben lefedik egymást (Kormányzati szervezetek, Területi igazgatási szervezetek). Az ezen intézménytípusokat érintő változásokról teljes képet kaphatunk. A mi vizsgálatunk szempontjából ez azért lényeges, mert ez a két intézménycsoport hatósági jogkörrel rendelkezik.

2. ábra: Az adatfelvételhez kapcsolódó sokasági és mintaelemszámok

3 Az alapsokaságra és a mintára vonatkozó adatokat lásd az 1. sz. mellékletben.

Összesen tehát 1413 intézmény nyilatkozott úgy, hogy rendelkezik hatósági jogkörrel, azaz közhatalommal. A 15 intézménycsoportot megvizsgálva látható (1. táblázat), hogy a válaszadó intézmények közül van olyan, ahol az adott intézménycsoportban (szinte) minden válaszadó rendelkezik hatósági jogkörrel (pl. helyi önkormányzat, területi igazgatási szervek), és vannak olyan csoportok, ahol egyáltalán nem jellemző ennek megléte, vagy csak elenyésző mértékben. Az egyes intézménycsoportokon belül bizonyos dimenzióikat tekintve eltérő jogállású intézmények is szerepelhetnek. Például egyes egészségügyi intézmények végeznek ellenőrzést, engedélyezést vagy más hatósági tevékenységet, míg mások nem rendelkeznek ilyen jellegű közhatalmi funkcióval. Egyes intézménycsoportoknál, például az önkormányzatok esetében, a látszólag azonos jogállás ellenére lehetnek különbségek a feladatellátásról szóló válaszadás tekintetében, mivel a kisebb önkormányzatok egyes hatósági típusú feladatokat is más önkormányzattal közös polgármesteri hivatalok útján látnak el. Ugyanakkor vannak olyan intézménytípusok, amelyek kizárólag közszolgáltatást nyújtanak, hatósági tevékenységet nem végeznek, mégis néhány válaszadó igennel válaszolt az erre vonatkozó kérdésre – ilyenek voltak például az óvodák. A kockázatok és kontrollok együttmozgásánál csak a hatósági jogkörrel nagy arányban rendelkezőket vesszük figyelembe.

1. táblázat: A közhatalmi feladatot ellátó közintézmények száma (db) a válaszadók közül és az egyes intézménycsoporton belüli aránya (%)

Intézménycsoport	Hatósági jogkörrel rendelkező intézmények száma, db (%)
Általános és középfokú oktatás	0 (0)
Egészségügyi intézmények	2 (2)
Egyéb – igazgatási tevékenység	20 (11)
Egyéb tevékenységek	5 (19)
Felsőoktatás	4 (18)
Független államhatalmi szervek	3 (30)
Helyi önkormányzat	1265 (80)
Igazságszolgáltatás	12 (44)
Kormányzati szervek	8 (100)
Kulturális intézmények	2 (1)
Óvoda, bölcsőde	10 (2)
Rend- és honvédelem	57(48)
Szociális ellátó intézmények	5 (1)
Területi igazgatási szervek	20 (100)
Tudományos kutatás, fejlesztés	0 (0)
Összesen	1413 (42)

Mivel tanulmányunk a hatósági jogkörrel rendelkező intézményekre koncentrált, illetve azok kockázatainak és kontrolljainak feltárására, ezért a kérdőív alapján beazonosítottuk a közhatalmi tevékenységhez kapcsolódó kérdéseket. A kérdések beazonosítása után a hatósági jogkörhöz tartozó kockázatok és kontrollok alapján

két összevont indexet hoztunk létre, amelyek a hatósági jogkör kockázatait, illetve a hatósági jogkör kontrolljait mutatják be. Az indexek képzése az integritásfelmérés kérdőívéhez tartozó algoritmus alapján történő pontozás átlagolásával történt, melyet aztán normalizáltunk. Az így kapott értékeket megszoroztuk százal, így egy százalékban kifejezett mutatószámot kaptunk. Elemzésünk során az így kapott értékeket prezentáljuk az Állami Számvevőszék 2017. évi integritáselemzése alapján (Németh et al. 2017).

A hatósági tevékenység végzésével összefüggő kulcskockázatok és kontrollok

Kutatásunk során megvizsgáltuk, hogy a hatósági tevékenységet folytató intézmények a kiválasztott kockázati tényezők vonatkozásában milyen összevont kockázati indexértékkel rendelkeznek, illetve ehhez kapcsolódóan kockázataikat miképpen mérséklik a megfelelő kontrollokkal. Kutatásunk a bevezetésben bemutatott szakirodalommal összhangban azt tekintette kiindulópontnak, hogy a hatósági tevékenység gyakorlása során a döntési diszkréció hordoz kiemelt integritási veszélyt. Ezt a kérdőív mérlegelési jogkörre, valamint a méltányosság gyakorlására, engedélyezési, ellenőrzési, szabálysértési, illetve szakhatósági véleményezésre vonatkozó kérdései útján azonosítottuk be. Az egyedi elbírálási lehetőséget biztosító jogkörök ellensúlyaként a külső befolyásolás kontrolljai állíthatók szembe. Az integritásfelmérés kérdőívében ilyenek a mérlegelési szempontok megismerhetősége, az ajándékozási szabályzat jelenléte, a vagyonyilatkozat tételére vonatkozó kérdések.

Hatósági tevékenység: kockázatok és kontrollok

Az adatszolgáltató intézmények közül legnagyobb arányban a területi igazgatási szervek, kormányzati szervek, valamint a helyi önkormányzatok rendelkeznek hatósági jogkörrel. A hatósági tevékenység mint kockázat hat intézménycsoport esetében (alapkülső oktatás, egészségügy, szociális ágazat, kulturális intézmények, óvodák-bölcsődék, tudományos kutatás-fejlesztés intézménycsoport) kevésbé jellemző, 10% alatti.

Kutatásunk során a hatósági tevékenység végzésével összefüggésben hat kockázati veszélyeztetettséget növelő tényezőt, illetve tíz kockázatot mérséklő kontrollt azonosítottunk (2. táblázat). A kontrolltényezők részben támogatják a folyamatok átláthatóságát, objektivitását és befolyásmentességét, illetve segítik az integritást sértő tevékenység feltárását. A munkahelyi rotáció például hatósági ellenőrzés esetén azért jelent integritáskontrollt, mert megakadályozza, hogy az ellenőrzést végző személy hosszabb időn keresztül ugyanazon a területen végezze a munkáját. Utóbbi esetben ugyanis fennáll a veszélye, hogy az ellenőr és az ellenőrzött között személyes kapcsolat alakul ki, ami csökkenti az eljárás objektivitását, befolyásmentességét. A kockázatokat, illetve a kontrollokat a hatósági tevékenységet folytató intézményeknél intézménycsoportonkénti bontásban is kimutattuk (3. és 4. ábra).

2. táblázat: A hatósági jogkörhöz kapcsolódó kockázatok és kontrollok

KÉRDÉS-SZÁM	KÉRDÉS	INDEX	TÍPUS
30	Szervezetüknek vannak-e egyedi hatósági jogkörei, folytat-e hatósági jogalkalmazást?	EVT	alapkérdés
31	Ha vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, ezek között vannak-e engedélyezési típusú hatáskörök?	KVNT	kockázati index
33	Ha Szervezetüknek vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, ezek között vannak-e szabálysértési hatósági hatáskörök?	KVNT	
36	Ha Szervezetüknek vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, Szervezetük végez-e hatósági ellenőrzéseket?	KVNT	
37	Ha Szervezetüknek vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, Szervezetük végez-e szakhatósági véleményezést?	KVNT	
39	Ha Szervezetüknek vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, Szervezetüknek vannak-e mérlegelésen alapuló hatósági hatáskörei?	KVNT	
41	Ha Szervezetüknek vannak egyedi hatósági jogkörei vagy hatósági jogalkalmazást folytat, az azok gyakorlása során a szervezet szokott-e méltányosságot alkalmazni?	KVNT	
43	Ha Szervezetük szokott méltányosságot alkalmazni, a hatósági mérlegelés szempontjai előre megismerhetők-e az ügyfelek számára?	KMKT	
109	Jelöljék, ha a Szervezetnél léteznek az alábbi személyekkel való kapcsolattartásra vonatkozó szabályok! A) gazdasági szereplők (for profit szektor), B) politikusok (választott képviselők), C) más állami/önkormányzati szervek vezető tisztviselői.	KMKT	
119	Szervezetük milyen formában szabályozza az összeférhetlenség kérdéskörét?	KMKT	
120	Szervezetük belső szabályozása kötelezővé teszi-e a munkatársaknak, hogy nyilatkozzanak gazdasági vagy – a Szervezet tevékenysége szempontjából releváns – egyéb érdekeltségeikről?	KMKT	
121	Szervezetükön belül szabályozva vannak-e a különféle ajánlások, meghívások, utaztatás elfogadásának feltételei?	KMKT	
122	Szervezetüknek van-e belső szabályzata a Szervezeten belüli közérdekű bejelentők védelmére?	KMKT	
133	Ha vannak vagyonynyilatkozat-tételre kötelezett személyek, pontosan meghatározott-e a Szervezetben a vagyonynyilatkozat-tételre köteles személyek köre?	KMKT	
154	Szervezetük működtet-e külső (a szervezeten kívülről érkező) panaszokat kezelő rendszert?	KMKT	
155	Szervezetük működtet-e közérdekű bejelentéseket kezelő rendszert?	KMKT	
159	Működik-e Szervezetüknel munkahelyi rotáció?	KMKT	

A hatósági jogkörrel rendelkező intézmények körében hat **kulcskockázat**ot azonosítottunk, amelyek jelentős kockázatot hordoznak integritási szempontból. A hatósági jogkörrel rendelkező szervezeteknél a korrupciós kockázatok vonatkozásában elsősorban az egyedi mérlegelésen alapuló döntési jogkör és méltányosság gyakorlása igényel figyelmet. További kockázat, ha a szervezetek a hatósági tevékenységük körében engedélyezési, ellenőrzési, szabálysértési, illetve szakhatósági véleményezést gyakorolnak.

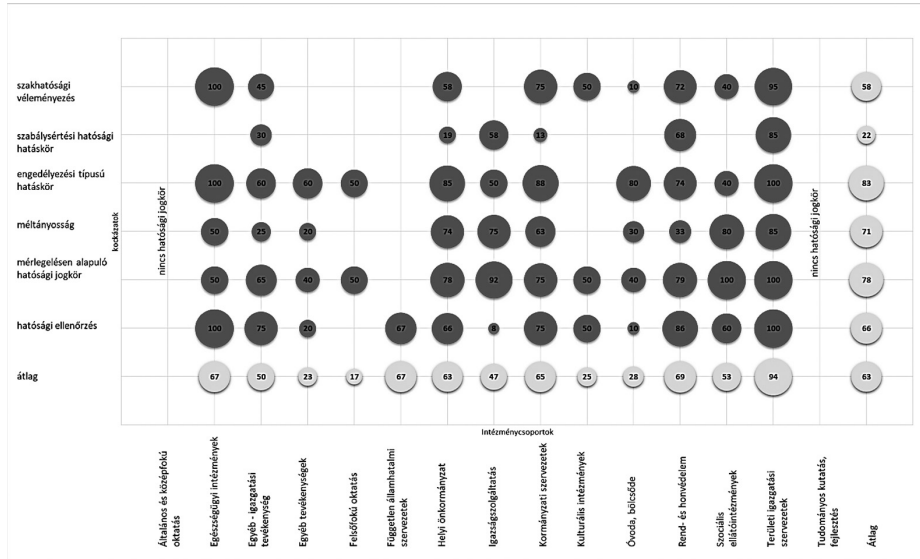
A kutatási eredmények szerint az adatszolgáltató szervezetek közül 1413 intézmény (42%) végez hatósági tevékenységet, ezen intézmények 83 százaléka rendelkezik engedélyezési típusú hatáskörrel, kétharmaduk hatósági ellenőrzéseket végez, és több mint felük szakhatósági véleményezéseket készít. A hatósági jogalkalmazást folytató intézmények többsége nyilatkozott arról, hogy van mérlegelésen alapuló jogköre (78%), illetve 71 százaléka méltányosságot alkalmaz a jogkörgyakorlása során. A méltányosságot a jogszabályok kivételes lehetőségként biztosítják, ennek fényében nagy kockázatot jelez az, hogy a hatósági jogalkalmazást végzők jelentős része számolt be arról, hogy alkalmazott már méltányosságot. Nem zárhatjuk ki, hogy olyan intézmények is alkalmaztak méltányosságot, amelyek erre nem rendelkeztek felhatalmazással.

A hatósági jogalkalmazás területén legmagasabb összevont kockázati indexszel a területi igazgatási szervek rendelkeznek, magas veszélyeztetettséget mértünk még a kormányhivataloknál, a kormányzati szerveknél, az egészségügyi intézményeknél, a független állami szerveknél, a rend és honvédelem intézményeinél és a helyi önkormányzatoknál. Ezek többsége rendelkezik engedélyezési, ellenőrzési, szakhatósági véleményezési, illetve mérlegelésen alapuló jogkörrel, valamint méltányosságot alkalmaz a jogkörgyakorlása során.

A hatósági jogkörrel rendelkező egészségügyi és területi igazgatási szervezetek szinte mindegyike rendelkezik engedélyezési, szakhatósági véleményezési jogkörrel. Fenti jogkörök tekintetében a rend- és honvédelem, valamint a kormányzati szervezetek csoportja jelentős, míg a helyi önkormányzatok átlagos kockázati szintet mutatnak (3. ábra).

A szabálysértéshez kapcsolódó hatósági jogkörrel csupán a válaszadók 22 százaléka rendelkezik. A területi igazgatási szervezetek, a rend- és honvédelem, valamint az igazságszolgáltatás nagy arányban végeznek ilyen jellegű tevékenységeket, ami megnöveli integritási kockázatukat.

3. ábra: A hatósági jogkörrel rendelkező intézmények kockázati szintje intézménycsoportonként (%)

Hazánkban a hatósági tevékenységhez kapcsolódó **kontrollok** közül a külső és belső bejelentők védelme, a munkahelyi rotáció alkalmazása és a kapcsolattartási szabályok nincsenek megfelelően kiépítve. A hatósági jogkört alkalmazó intézmények ugyanakkor magas arányban építették ki az alábbi kontrollokat: összeférhetlenség szabályozása, vagyonnyilatkozat-tételi, illetve gazdasági érdekeltséggel kapcsolatos nyilatkozattételi kötelezettség.

A mérlegelési hatáskör kiemelt integritási veszélyeztetettséget hordoz, azaz növeli a korrupciós helyzetek kialakulásának kockázatát. Az integritási kockázatot mérsékli, az átláthatóságot és a közbizalmat növeli, ha a mérlegelés szempontjai megismerhetők az ügyfelek számára. A hazai közintézmények gyakorlatában a szempontok megismerhetősége jellemző, ez a kontroll az érintett intézmények 62 százalékánál megfelelően kiépített.

A hatósági jogkörrel rendelkező intézmények kockázataihoz felsorakoztattuk az egyes kulscsokrollokat, amelyek a 3. és 4. ábrán láthatók. A hatósági döntések szempontjai a területi igazgatási szervezetek 80 százalékánál megismerhetők. Ez a szint még így is alacsonynak mondható, hiszen az összes, hatósági jogkörrel rendelkező, ebbe az intézménycsoportba tartozó szervezetnél a mérlegelési jogkör kockázatként jelenik meg.

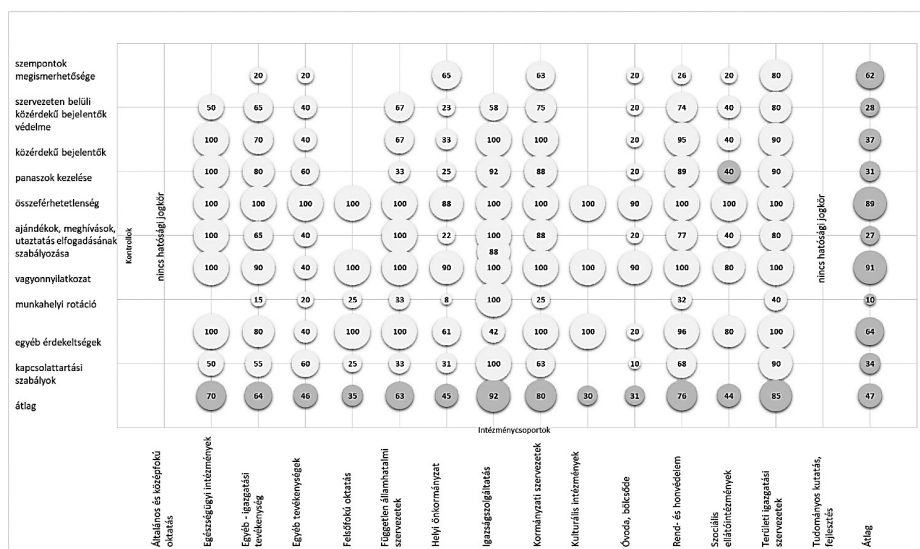
A szervezeten belüli bejelentők védelme alacsony kiépítettségű, hiszen az összes válaszadó 28 százalékánál van jelen ez a kontrollleszköz, hasonlóan a panaszok kezeléséhez és a belső szabályzathoz, illetve a szervezeten belüli bejelentők védelméhez. Ezek a kontrollok nagy szerepet játszanak a hatósági jogkörhöz kapcsolódó szakhatósági véleményezés, szabálysértési, engedélyezési és mérlegelésen alapuló jogkörök visszaéléseinek feltárásában. Fontos, hogy az állampolgárok és a szervezeten belüli személyek is bejelentést és panaszt tudjanak tenni, amennyiben rendellenes tevé-

kenységgel, integritást sértő magatartással találkoznak. E három tényező kiépítettségében legrosszabbul a felsőfokú oktatás szerepel, ahol abszolút nem találhatóak meg ezek a kontrollok, valamint az óvoda, bölcsőde, ahol csupán az intézmények 20 százaléka rendelkezik a szükséges kontrollokkal.

A hatósági jogkör gyakorlása során nagy szerepe van az ajándékok, meghívások, utaztatás elfogadása szabályozásának, mivel ezzel a korrupciógyanús befolyásolási kísérletek kiszűrhetők. Az eredmények azt mutatják, hogy ez a kontroll bizonyos intézménycsoportokban jelentős mértékben hiányzik, pl. a felsőfokú oktatásban, helyi önkormányzatoknál, óvodákban, bölcsődékben és a szociális ellátóintézményekben. A munkahelyi rotáció szintén alacsonyan elterjedt a hatósági jogkörhöz kapcsolódó intézményeknél, ugyanakkor a vagyonnyilatkozat tétele az egyéb tevékenységek csoportjában jelez csak problémát. Hasonló képet mutat az egyéb érdekeltségekről való nyilatkozattétel is, amely szintén az egyéb tevékenységeknél, helyi önkormányzatoknál utalhat az integritáskontroll hiányára.

A kapcsolattartási szabályok kialakítása, mint kontroll, nem terjedt el az elvárható mértékben, hiszen a területi igazgatási szervezetek és az igazságszolgáltatás intézménycsoportján kívül alacsony mértékű a kiépítettsége.

4. ábra: A hatósági jogkörrel rendelkező intézmények kontroll szintje, intézménycsoportonként (%)

Hatósági jogkörök: kockázatok és kontrollok viszonya

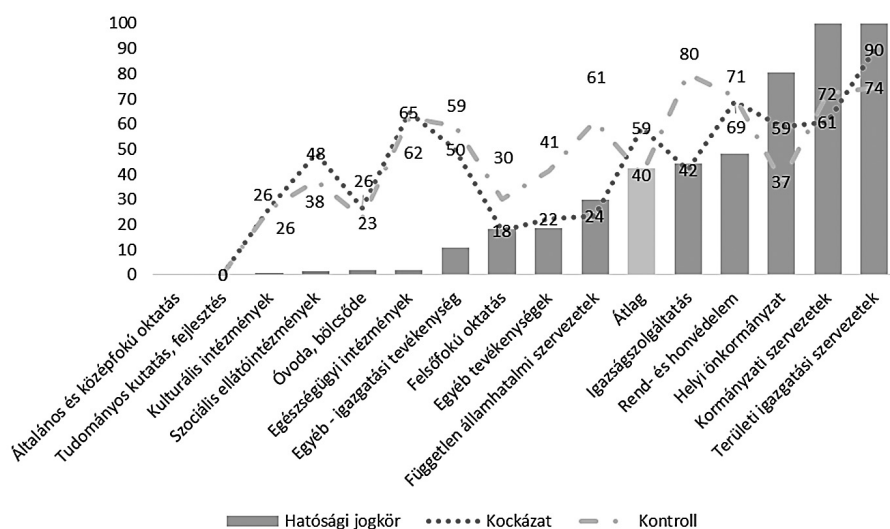
Megvizsgáltuk, hogy a hatósági jogkörrel kapcsolatos kockázatok mérséklésére milyen mértékben építettek ki kontrollokat az egyes intézménycsoportok.

Az 5. ábrán látható, hogy az intézmények hány százaléka rendelkezik hatósági jogkörrel az egyes intézménycsoportokban (szürke oszlop), illetve hogy ez a kör

milyen hatósági jogkörrel kapcsolatos kockázati indexszel és kontrollindexszel rendelkezik. Hasonlóan az eddigiekhez, az indexeket a hatósági jogkörhöz kapcsolódó kockázatokból és kontrollokból a kérdőív algoritmusa alapján határoztuk meg, majd normalizáltuk. Megállapítottuk, hogy azoknál az intézménycsoportoknál, amelyek körében 10 százaléknál magasabb arányban rendelkeznek az intézmények hatósági jogkörrel, a két index közti korreláció 0,58, ami közepes, pozitív kapcsolatot jelez. Mindez azt jelenti, hogy nem mindenhol társul nagyobb kontrollkiépítettség a nagyobb kockázatokhoz (pl. helyi önkormányzatok esetében nem). A robusztuság vizsgálatára a korrelációkat kiszámítottuk egy-egy intézménycsoport kockázati és kontrollindex-értékpárjainak kihagyásával. A vizsgálat során azt kaptuk, hogy nincs olyan intézménycsoport, amely outlierként viselkedne, azaz amelynek elhagyása érzékenyen befolyásolná a kapcsolatot, hiszen a korrelációk 0,51 és 0,69-es értékek közé esnek (2. sz. melléklet).

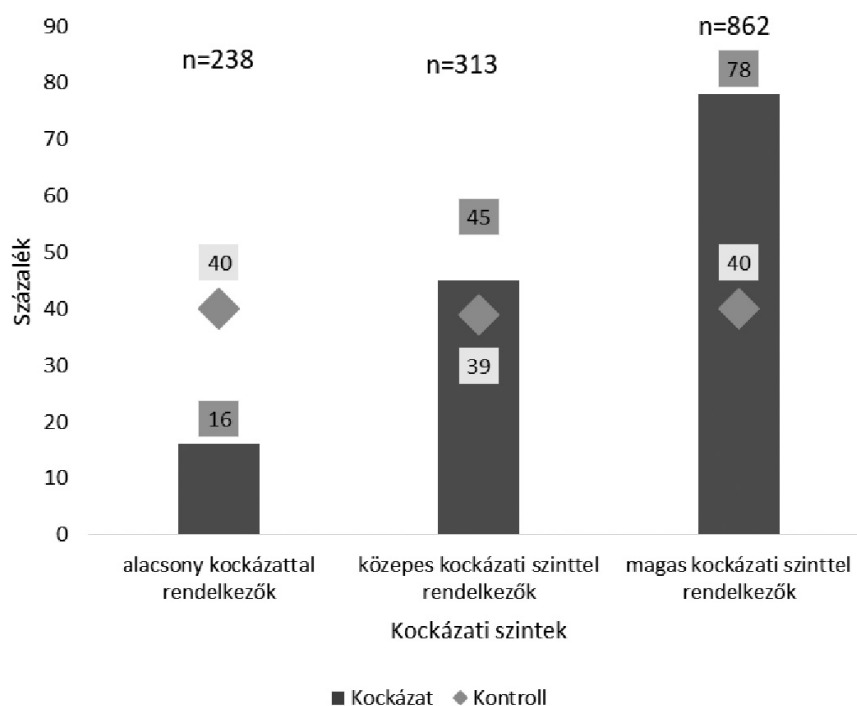
A kormányhivatalok és a kormányzati szervek magas kockázati indexértékkel rendelkeznek, ugyanakkor kontrollkiépítettségük is az átlagnál magasabb szintű. A helyi önkormányzatok átlagosnál magasabb kockázati szintjéhez viszont átlag alatti kontrollindex társul, ami abból adódik, hogy az önkormányzatok kevesebb mint egyharmada rendelkezik csak közérdekű bejelentések, panaszok kezelése, ajándékozás, külső kapcsolattartás szabályozásával. Az igazságszolgáltatás szerveinél éppen fordítva, az alacsonyabb kockázati indexhez magas kontrollindex kapcsolódik.

5. ábra: A hatósági jogkörhöz kapcsolódó kockázati és kontrollindex átlagai intézménycsoportonként (%)

A hatósági jogkörhöz tartozó kockázatok kontrollokkal való lefedettségének pontosabb beazonosítása érdekében az intézményeket az összevont kockázati indexértékük alapján 3 csoportba soroltuk (alacsony: 0–33,3%, közepes: 33,4–66,6%, magas: 66,7–100%), majd megvizsgáltuk, hogy a kontrollindexek követik-e a kockázatosság mértékét. A hatósági tevékenységet folytató intézmények 17 százaléka alacsony, 22 százaléka közepes, 61 százaléka magas kockázatiindexérték-tartományba esik (6. ábra). A kutatási eredmények azt mutatják, hogy különböző kockázati szinttel rendelkező intézmények kontrollszintjei nem mutatnak különbségeket. Akár magasabb, akár alacsonyabb a kockázati szint, az integritáskontrollok kiépítettsége közel azonos. Mindhárom csoport esetében az átlagos kontrollindex-mutató 40 százalék körüli értéket mutat.

6. ábra: Az alacsony, közepes és magas kockázati szintek szerinti kontroll lefedettség a válszadók körében (%)

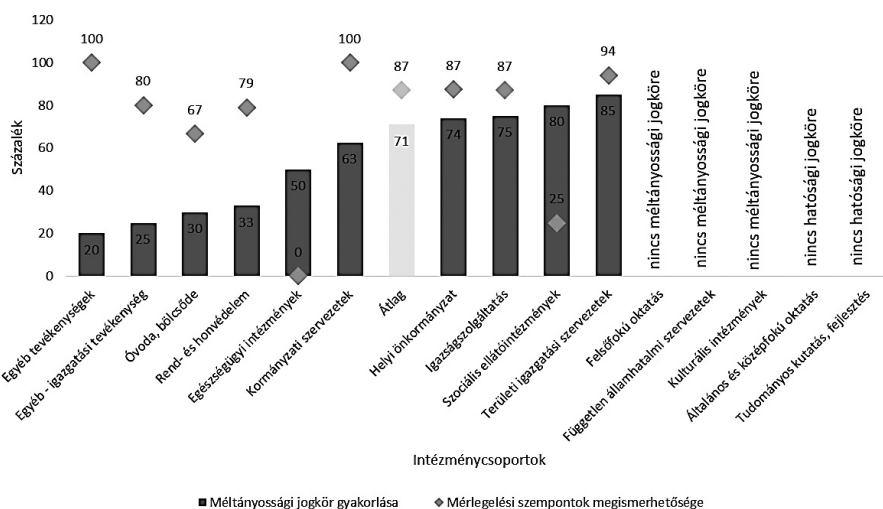

A mérlegelési hatáskör kiemelt integritási veszélyeztetettséget hordoz, azaz növeli a korrupciós helyzetek kialakulásának kockázatát, mivel a döntéshozó saját belátása szerint határozhat. Az integritási kockázatot mérsékli, az átláthatóságot növeli, ha a mérlegelés szempontjai megismerhetők az ügyfelek számára.

A mérlegelésen alapuló hatósági jogkör mint kockázati tényező valamennyi intézménycsoportnál jelentkezik, legmagasabb arányban a területi igazgatási szerveknél (100%), a szociális ellátó intézményeknél (100%), az igazságszolgáltatás szerveinél (92%), a helyi önkormányzatoknál (79%) és a rend- és honvédelemnél (79%) fordul elő. Ezeknél az intézménycsoportoknál a kockázati szintet tovább növeli, hogy a mérlegelési jogkör mellett magas arányban van méltányosság gyakorlására lehetőségük (7. ábra).

A hazai közintézmények gyakorlatában igen jelentős kockázatot jelent a méltányosság gyakorlása, a szempontok megismerhetősége azonban szintén jellemző, így a kockázat jelentősen mérsékelt. Az átláthatóság ezenkívül növeli az állampolgári bizalmat.

7. ábra: Méltányosság gyakorlása és a mérlegelési szempontok megismerhetősége (%)

Következtetések

Az, hogy az állami szerv igazolványokat állítson ki, engedélyt, szakhatósági véleményt bocsásson ki, nélkülözhetetlen mind a magánszemélyek, mind a gazdasági szereplők mindennapi életéhez, tevékenységéhez. Ilyen típusú feladatokat a válaszadó intézmények kétötöde lát el, elsősorban az önkormányzatok, a kormányzat és a területi igazgatás szervezetei. A hatósági jogkörökben rejlő korrupciós veszély hazánkban megfelelő mértékben tudatosult. Az állami szabályozás számol azzal, hogy az ilyen tevékenység végzésére feljogosított szervezetek, az ezekben dolgozó közhivatalnokok erős korrupciós érdekeltséggel néznek szembe, ezért az ilyen tevékenységre vonatkozó szabályozások hagyományosan szigorúak.

Ezt az általános képet az integritásfelmérés eredményei is visszaigazolták: a hatósági tevékenységet folytató intézményeknél azt találtuk, hogy az eltérő kockázati szinttel (alacsony, közepes, magas) rendelkező intézmények kontrollszintjei nem mutatnak különbségeket. Akár magasabb, akár alacsonyabb a kockázati szint, a kontrollok kiépítettsége közel azonos. A hatósági jogköröket gyakorlók esetében a kontrollok ezen „rugalmatlansága” hol kontrollhiányt, hol pedig túlkontrolláltságot okoz. Ezzel ellentétben a közzféra egészét vizsgálva a magasabb kockázatokot általában követi a kontrollok erősebb kiépítettsége is. A kontrollok közel azonos szintje összefügghet a közhatalmat gyakorló intézmények részletes jogi szabályozottságával, vagyis bizonyos kontrollokat kötelező jelleggel ki kell építeniük függetlenül jogi státuszukból következő sajátos kockázati szintjüktől és mintázatuktól. Miközben a kötelező jogi szabályozás általában segíti a megfelelő kontrollszint biztosítását, az alacsony kockázati szintű, főleg kisebb intézmények esetén a túlzott kontrollnak megvannak a maga költségei. A kontrollok ugyanis többletmunkaterhet jelentenek, és ellene hathatnak a hasznos specializációnak.

A kormányhivatalok és a kormányzati szervek magas kockázatiindex-értékkel rendelkeznek, ugyanakkor kontrollkiépítettségük is az átlagnál magasabb szintű. Vannak olyan intézménycsoportok, ahol szükség lenne a kontrollok jobb kialakítására (rend- és honvédelem, területi igazgatási szervezetek, helyi önkormányzat, egészségügyi intézmények), mivel ezeknél a hatósági tevékenységekkel kapcsolatban mért kockázati indexek meghaladják a kontrollindexek szintjét. Ugyanakkor az igazságszolgáltatás szerveinél az alacsonyabb kockázati indexhez magas kontrollkiépítettség kapcsolódik.

A hatósági jogkörrel rendelkező szervezeteknél integritáskockázatot jelent az egyedi mérlegelésen alapuló döntési jogkör és méltányosság gyakorlása, az engedélyezési, ellenőrzési, szabálysértési, illetve szakhatósági véleményezési jogkör.

Az általánosan magas kontrollkiépítettség mellett a kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatósági tevékenységhez kapcsolódó kontrollok közül a külső és a belső bejelentők védelme, a munkahelyi rotáció alkalmazása és a kapcsolattartási szabályok nincsenek megfelelően kiépítve. A hatósági tevékenység végzése során azért van szükség a munkatársak rotációjára, hogy az ugyanazokkal az ügyfelekkel való rendszeres találkozások ne alakítsanak ki olyan személyes viszonyt, amely veszélyeztetné az egyes hatósági döntések elfogulatlanságát, objektivitását, ami pedig csökkenti a társadalmi kockázatok és a közintézmények iránti bizalmatlanságot is.

Abstract: In 2017 the State Audit Office of Hungary assessed public institutions in terms of their integrity including their risks, as well as the level of controls mitigating those risks for the 7th time. In our study we analyse the integrity situation of institutions performing tasks of public authority on the basis of data from the 2017 survey. In the case of organisations exercising public authority the study identified several integrity risks, such as discretionary decision-making authority, practicing equity, authorization and external control, as well as the powers to deal with administrative offences and issue administrative expert opinions. While, in general, the establishment of integrity controls is adequate,

the protection of external and internal whistleblowers, workplace rotation and rules for contacts are not adequately established. Our results show that the control levels of institutions with different risk levels (high, medium, low) do not vary. Both in the case of higher or lower risk levels, the establishment of controls is almost identical. As regards those exercising public authority, such 'inflexibility' of controls results either in the lack of control or excessive control. Contrary to that, when examining the public sector as a whole, higher risks are generally accompanied with stronger establishment of controls.

Key words: integrity, public authority, risk, control

Irodalom

- Anechiarico, F. – Jacobs, J. B. – Jacobs, J. B. (1996): *The Pursuit of Absolute Integrity: How Corruption Control Makes Government Ineffective*. University of Chicago Press.
- Báger G. (2013): *Korrupció: büntetés, integritás, kompetencia*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Čepas, A. – Dobryninas, A. (2016): Criminalization of corruption: Philosophical and legal facets. *Problemos*, 90(90): 20–30.
- Domokos L. – Pulay Gy. – Szatmári J. – Gergely Sz. – Szabó Z. (2016): Az integritás kultúrájának meghonosítása a magyar közsférában. A jó kormányzás építőkövei – fókuszban a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv, az Állami Számvevőszék.
- Economakis, G. – Rizopoulos, Y. – Sergakis, D. (2010): Patterns of corruption. *Journal of Economics and Business*, 13(2): 11–31.
- Fazekas M. – Ficzer L. (2006): *A magyar közigazgatási jog általános rész*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Freille, S. – Haque, M. E. – Kneller, R. (2006): Federalism, decentralisation and corruption. *Available at SSRN 951110*, 6.
- Ivanyna, M. – Moumouras, A. – Rangazas, P. (2016): The culture of corruption, tax evasion, and economic growth. *Economic Inquiry*, 54(1): 520–542.
- Jávor I. (2008): A politikai korrupció szervezeti struktúrája. Egy lehetséges szervezetszociológiai modell. *Társadalomkutatás*, 26(3): 11–38.
- Keller T. – Sik E. (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés; http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller_sik.pdf.
- Klotz P. (2017): Az integritásszemlélet lehetőségei a korrupció elleni fellépésben, különös tekintettel a munkaköri kockázatok elemzésére- Doktori (PhD)-értekezés, Budapest; online: <https://akk.uni-nke.hu/document/akk-uni-nke-hu/klotz-peter-phd-tesisfuzet.original.pdf>.
- Kolthoff, E. W. (2007): *Ethics and New Public Management – Empirical Research into the Effects of Businesslike Government on Ethics and Integrity*. New York: Legal Publisher.
- Kóhalmi L. (2013): Joghistoria villanások a magyar korrupció-büntetőjog történetéből. *Jura*, 19(1): 150–157.
- Kwon, I. (2012): Motivation, discretion, and corruption. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 24(3): 765–794.

- Linhartová, V. (2017). The role of e-government in mitigating corruption. Scientific papers of the university of pardubice. *Series D, Faculty of Economics & Administration*, 25(40).
- Mistry, J. J. – Jalal, A. (2012): An empirical analysis of the relationship between e-government and corruption. *The International Journal of Digital Accounting Research*, 12, 145–176.
- Németh E. – Martus B. Sz. – Vargha B. T. – Gergely Sz. – Vasváriné Molnár J. – Jakovác K. (2017): *Elemzés a közzsféra integritás helyzetéről*. Budapest: Állami Számvevőszék.
- Németh E. – Vargha B. (2017): A magyar közintézmények integritása – Összehasonlító elemzés: 2013–2016. Integrity of Hungarian Public Sector Institutions Comparative analysis 2013–2016. *Köz-Gazdaság*, 2.
- Németh E. – Martus B. – Vargha B. (2018): Közzszolgáltatások integritáskockázatai és kontrolljai. *Pénzügyi Szemle* 63(2):161-181
- Pulay Gy. – Szatmári J. – Kakatics L. – Szabó Z. Gy. (2014): Összefoglaló tanulmány a 2014. évi Integritás Felmérés eredményeiről. Budapest, Állami Számvevőszék. https://asz.hu/storage/files/files/Szakmai%20kutat%C3%A1s/2014/integritas_tanulmany_benyujtasra.pdf?ctid=744.
- Pulay Gy. (2014): A korrupció megelőzése a szervezeti integritás megerősítése által. *Pénzügyi Szemle*, 59(2): 151–166.
- Rubinstein, W. D. – Maravic, P. V. (2010): Max Weber, bureaucracy, and corruption. In Graaf – Maravic – Wagenaar (eds.): *The Good Cause: Theoretical Perspectives on Corruption*. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-368768>.
- Søreide, T. (2014): Drivers of corruption: A brief review. The World Bank.
- Søreide, T. – Rose-Ackerman, S. (2018): 7. Corruption in state administration. *Research Handbook on Corporate Crime and Financial Misdealing*, 195.
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga, S. (2011). A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 61–82.
- Tóth I. Gy. (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: Társi.
- Tóth D. (2015): A korrupciós bűncselekmények szabályozásának története Magyarországon. *Büntetőjogi Szemle*, 3, 107–112.
- Vasvári T. – Vargha B. – Martus B. – Németh E. (2017): Etikus vezetés és szervezeti struktúra – A hazai közintézmények integritási helyzetének összefüggése az etikus vezetés elterjedtségével és a szervezeti sajátosságokkal. *Köz-Gazdaság*, 29-55.

1. melléklet: Az alapsokaságban és a mintában lévő intézmények intézménycsoportok szerint

Intézménycsoport	Alapsokaság	Válaszolt
Általános és középfokú oktatás	160	68
Egészségügyi intézmények	202	110
Egyéb – igazgatási tevékenység	2694	185
Egyéb tevékenységek	391	27
Felsőfokú oktatás	29	22
Független államhatalmi szervezetek	37	10
Helyi önkormányzat	4863	1575
Igazságszolgáltatás	28	27
Kormányzati szervezetek	9	9
Kulturális intézmények	765	248
Óvoda, bölcsőde	2540	570
Rend- és honvédelem	142	118
Szociális ellátóintézmények	951	338
Területi igazgatási szervezetek	20	20
Tudományos kutatás, fejlesztés	39	19
Összesen	12870	3346

2. sz. melléklet: A robusztusság vizsgálata az egyes intézménycsoportok kihagyásával

Ha az összes olyan intézménycsoportot tekintjük, ahol a válaszadók legalább 10%-a rendelkezik hatósági jogkörrel	0,58
Ha kihagyjuk a... intézménycsoportot, akkor a kapcsolat erőssége és iránya:	
Felsőfokú oktatás	0,51
Óvoda, bölcsőde	0,53
Rend- és honvédelem	0,55
Területi igazgatási szervezetek	0,55
Egyéb tevékenységek	0,56
Egészségügyi intézmények	0,58
Egyéb – igazgatási tevékenység	0,59
Szociális ellátóintézmények	0,61
Helyi önkormányzat	0,67
Független államhatalmi szervezetek	0,68
Igazságszolgáltatás	0,69
Kormányzati szervezetek	0,69

Összefüggések a párkapcsolat szerkezete és felbomlása között a nemzetközi szakirodalom tükrében

ERÁT DÁVID

erat.david@gmail.com

Beérkezés: 2018. 10. 26.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 07. 23.

Elfogadás: 2019. 10. 11.

Összefoglaló: Írásomban bemutatom a párkapcsolat szerkezete és felbomlása között felfedezhető kapcsolat elméleti hátterét, valamint a témában született válogatott empirikus kutatások eredményeit. A párkapcsolatok összetételét és minőségét tárgyaló elméletek közül gyakran alkalmazott Becker modellje, mely a hangsúlyt a párkapcsolatban lévő személyek specializációjára és kölcsönös egymástól függésére helyezi. A specializációs felfogással szemben viszont más elméletek a hasonlóság lehetséges pozitív hatásait – hasonló világnézet, jobb kommunikáció, egyező élethelyzetek – emelik ki. Az empirikus eredmények többnyire a specializációs modellt támogatják. Az alkudozási perspektíva szerint az erőforrások egyenlőtlensége aszimmetrikus döntési viszonyokat alakít ki a párkapcsolatban, ami növeli a kapcsolat instabilitását. Az alkudozási perspektívához köthető relációs kohézió elmélete szerint bizonyos tényezők mellett a felek egyenlőtlen viszonyaiból is eredeztethető egy párkapcsolat stabilitása. A relációs kohézió által feltételezett folyamatokat a bemutatott kutatás eredménye igazolta. A kapcsolatok szerkezetének és tartósságának vizsgálatakor elengedhetetlen a párkapcsolati piacok és az uralkodó normák figyelembevétele. A makrostrukturális körülmények elősegíthetik bizonyos kapcsolatszerkezeti formák létrejöttét, és a lehetséges párkapcsolati alternatívák száma az egyéneket a kapcsolat felbontására hajlamosíthatja. A normák befolyásolják a különféle kapcsolatok megítélését a társadalomban (ezzel hatást gyakorolva stabilitásukra), a késleltetett forradalom elmélete szerint viszont a normák átalakulása csak lemaradva követi a tényleges strukturális változásokat. Az eredmények szerint a normák és a párkapcsolati piac átalakulásával összefügg a nem tradicionális kapcsolatok terjedése, valamint instabilitásuk csökkenése.

Kulcsszavak: homogámia, párkapcsolat szerkezete, specializáció, felbomlás, válás

Bevezetés¹

A hazai és nemzetközi tudományos, valamint közéleti diskurzusban növekvő figyelmet kap a párkapcsolatok felbomlása. Európában a válások száma nő (Eurostat

¹ A tanulmány megírása során nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Spéder Zsoltnak, valamint Berger Viktornak és Pirmajer Attilának.

A tanulmány az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítójú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projektben, a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósult meg.

2019), Magyarországon pedig egy hosszú növekedési tendencia 2010 után kezdett csökkenni (Makay–Szabó 2018).

A kutatók által régóta tanulmányozott kérdés, hogy mely tényezők határozzák meg egy párkapcsolat stabilitását – azaz a kapcsolat fennmaradását és a válási/szakítási hajlam hiányát. Ennek eredményeképpen jelentős számú, befolyásoló erővel rendelkező tulajdonság került feltárásra, kezdve az egyszerű demográfiai jellemzőktől a párkapcsolatban meglévő érzelmi és szexuális harmóniáig (áttekintéshez lásd: Gödri 2001). A párkapcsolatok felbomlását vizsgáló kutatások körében gyakran feltett kérdés, hogy a különböző tulajdonságok mentén mutatkozó hasonlóság vagy eltérés milyen hatást fejt ki, kiemelten a relatív társadalmi-gazdasági helyzet és kulturális jellemzők tekintetében.

A párkapcsolatban a felek egymáshoz viszonyított helyzete mentén elkülönülnek a homogám és heterogám szerkezetű kapcsolatok. Előbbi esetén a felek szocioökonómiai státusza azonos, míg utóbbiban eltérő. A heterogám párkapcsolatok továbbá elválnak aszerint, hogy a nő alacsonyabb (hipergám), vagy pedig magasabb (hipogám) relatív helyzetben van a férfihoz képest.

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy bemutassa, milyen lehetséges mechanizmusok határozzák meg a különböző szerkezetű párkapcsolatok stabilitását. A főbb elméletek bemutatása mellett válogatott nemzetközi tanulmányok és egy magyar kutatás eredményei is ismertetésre kerülnek, melyek hozzájárulnak a folyamatok összetettebb megismeréséhez. A párkapcsolatok felbomlási esélyét vizsgáló tanulmányok nagy száma miatt csak olyan vizsgálatok eredményei kerülnek bemutatásra, melyek célzottan a párkapcsolatszerkezet hatását vizsgálták a tanulmányban bemutatott elméletek alkalmazásával.

A tanulmány első részében a közgazdaságtanból származó specializációs modell, valamint annak alternatívájaként született szerephomofília-elmélet és módosított függetlenségi modell kerül ismertetésre. A második részben az alkudozási perspektíva és a relációs kohézió elméletéről lesz szó, melyek a párkapcsolat szerkezetére mint relatív alkupozíciókra tekintenek. Végül a makroszintű változásokat központba helyező, a párkapcsolati piacokkal és a normákkal foglalkozó megközelítések bemutatása történik meg.

Különbségek vagy hasonlóságok?

Elméletek

A Gary Becker nevéhez fűződő specializációs modell (Becker 1973, 1974, 1981) szerint a férfiak és nők között biológiai és szocializációs sajátosságokra visszavezethető különbség van, mely okán a nők és férfiak az élet más területein vannak előnyös helyzetben. Az elmélet szerint a férfiak a munkával és más jövedelemszerzéssel kapcsolatos tevékenységekben, a nők pedig a háztartáshoz köthető feladatokban

képesek magasabb hasznot termelni. A párkapcsolat létrejötté előnyös az egyének számára, hiszen az erőforrások megosztása révén párjuk specializációval járó több-lethasznra elérhetővé válik, így a párkapcsolatot választók jobb helyzetbe kerülnek, mint amire egyedülállóként képesek lennének. Ennélfogva a specializáció stabilitást eredményez a párkapcsolatban, mert kölcsönös függés, azaz interdependencia alakul ki. Az interdependens párkapcsolatok egyik jellegzetes (és Becker által idealizált) formája a kenyérkereső férfi és háztartásbeli nő alkotta házasság.

A specializációs modell szerint a kapcsolat felbomlására akkor kerülhet sor, ha a felek saját megítélése szerint képesek egyedülállóként is fenntartani jelenlegi helyzetüket (azaz nem függnek partnerüktől), vagy egy új kapcsolatban előnyösebb haszonszerzői pozícióba tudnak kerülni. Becker elméletében a nők munkavégzése és a férfiakéhoz közelítő társadalmi-gazdasági helyzete a párkapcsolatok, kiemelten a házasságok szempontjából bomlasztó hatású.

A specializációs modell az interdependencia fontosságát kiemelten a munkához és jövedelemszerzéshez köthető tulajdonságok kapcsán emeli ki. Az életmódhoz, életfelfogáshoz, világnézethez, valláshoz és értékekhez köthető sajátosságok esetében viszont a homogámiát tartja előnyösnek. E kulturális jellemzők tekintetében a hasonlóság a párkapcsolat szempontjából stabilizáló hatású, mert hajlamosítja az egyéneket a közös befektetésekre, mint például a gyerekvállalásra vagy közös tulajdon vásárlására.

A specializációs modell napjaink viszonyaira történő felhasználásával szemben több kritika is felhozható. Becker elmélete szűk történeti időszakra és társadalmi körülményekre alkalmazható, kiemelten az 1950–1980-as évekbeli USA-ra és bizonyos nyugat-európai államokra. A nők foglalkoztatottsága más országokban korán elterjedt (gondolva akár a poszt szocialista államokra), így a nők nem csak háztartási és gyereknevelési tevékenységükkel, hanem keresetükkel is hozzájárulhattak egy kapcsolathoz.

Másrészt, Becker nemspecifikusan a nőket a háztartáshoz, míg a férfiakat a keresőmunkához köthető feladatokban tekinti előnyös helyzetben lévőeknek. Az elmélet központjában ugyan az erőforrások megosztása áll, azonban nem mérlegeli a kenyérkereső nő és háztartásbeli férfi párkapcsolatát, ami szintén interdependens viszonyokat alakíthat ki.

Harmadrészt, a relatív viszonyokat leíró mutatók rendelkeznek gazdasági (ahol a hipergámia tekintett előnyösnek) és kulturális (mely esetben a homogámia preferált) aspektusokkal is, melyek ellentétes irányú hipotéziseket eredményeznek. Példaként érdemes megfontolni a végzettséget, ami gyakran vizsgált társadalmat strukturáló tényező. A legmagasabb iskolai végzettség összefügg az egyén gazdasági és kulturális jellemzőivel (például Bukodi-Róbert 2000; Sági 2010), így a specializációs elmélet alapján a végzettségbeli homogámia és a hipergámia előnyössége mellett is felhozhatók érvek.

Becker specializációs elméletében látható volt, hogy az egyenlőtlen társadalmi-gazdasági viszonyokban gyökerező interdependencia elősegíti a kapcsolatok létrejöttét és fennmaradását, és a kulturális hasonlóságok a közös befektetéseken keresztül erősítik a kapcsolatot. A specializációs modellhez hasonlóan a nők gazdasági függetlenedésére instabilitást okozó tényezőként tekint több családdemográfiai kutatás (Cherlin 1992; Preston–Richards 1975, idézi Lee–Ono 2008: 1217–18; Oppenheimer 1997: 432). Ezen megközelítéseket összefoglalóan függetlenségi modellnek nevezik.

A specializációs/függetlenségi modellel szemben a szerephomofília elmélete (*role homophily theory*) szerint a társadalmi-gazdasági helyzet hasonlósága a párkapcsolatban összekötő és stabilizáló hatást fejt ki. Simpson és England (1981: 185–186) elméletében a társadalmi-gazdasági helyzet a kulturális sajátosságok forrása, nem pedig attól független tényező. A hasonló szocioökonomiai helyzet így hasonló életcélokkal, értékekkel, életfelfogással jár, melyek tekintetében a homogámia előnyös a párkapcsolat fennmaradásának céljából. Ennek oka, hogy a pár tagjainak hasonlósága miatt a közös kommunikáció minősége, valamint a szolidaritás és az összetartozás mértéke magasabb. Ezzel szemben a heterogámia rossz kommunikációval, a szolidaritás alacsony mértékével és nemek szerint elkülönülő szerepekkel jár.

Míg Simpson és England a társadalmi-gazdasági és kulturális jellemzők közötti összefüggésekre mutatott rá, más kutatók a Becker által a nők javuló helyzetének tulajdonított kizárólagosan negatív hatást vonták kétségbe. A módosított függetlenségi modell (*revised independence modell*) kiemelten a relatív jövedelmi helyzetre fókuszál a párkapcsolatban (Cherlin 1979; Ross–Sawhill 1975, idézi Brennan–Barnett–Gareis 2001: 169–170; Oppenheimer 1997: 431–442). A modell szerint bármely fél jövedelme emeli a pár életminőségét, ezáltal csökkentve a párkapcsolat felbomlásának esélyét. A férfiak jövedelmének emelkedése kizárólag stabilizáló hatású, míg a nők magasabb keresete részben okozhat instabilitást is. Eme instabilitás forrása a már korábban ismertetett függetlenedési folyamat, mely együttesen jelentkezhet a női kereset párkapcsolat egészére kifejtett stabilizáló hatásával.

Korábbi empirikus eredmények

A relatív társadalmi-gazdasági helyzet és a párkapcsolati stabilitás összefüggéseiről számos nemzetközi kutatás született az évek során. Az alábbiakban három európai és egy magyar vizsgálat eredményeit ismertetem. A bemutatott tanulmányok különböző országokban és eltérő jellegű mintákon készültek, így átfogóbb képet kaphatunk az elméletek mellett vagy ellen szóló empirikus adatokról.

Frimmel, Halla és Winter–Ebmer (2013) kutatásában a kulturális hasonlóság, valamint a pár relatív végzettségének hatását vizsgálták osztrák adatokon. Az elemzéshez a szerzők az 1971 és 2007 között Ausztriában megkötött összes házasság és végbement válás adatait használták fel. Ausztriában a bevándorlás növekedésével a vallásilag és etnikailag vegyes házasságok aránya is emelkedett (Frimmel et al. 2013: 917), így a kulturális homogámia és heterogámia kutatása osztrák mintán különleges nézőpontot kínál.

A szerzők a házasságok kulturális hasonlóságát az etnikum és a vallásosság tekintetében vizsgálták. Az eredmények a korábban bemutatott elméletek szerint várható hatásokat igazolták, miszerint a pár tagjainak kulturális különbözősége növeli a párkapcsolat felbomlásának esélyét. Az első házasságok esetében egy homogám osztrák párhoz képest egy vegyes házaspár 26,1% és 41,4%-kal nagyobb eséllyel vált el, attól függően, hogy a feleség vagy a férj a külföldi állampolgár. Ezzel ellentétesen, ha a házaspár mindkét tagja külföldi hátterű, az osztrák házasságokhoz képest 40–60%-kal alacsonyabb eséllyel bomlott fel a kapcsolat. A szerzők szerint ennek oka az Ausztriába érkező bevándorlók tradicionálisabb attitűdje a házasság felé.

A vallásos homogámia vizsgálata során hasonló eredmények születtek. Egy katolikus házaspárhoz képest egy katolikus és más vallású személy házassága 26,4%-kal, míg egy katolikus és nem vallásos egyén kapcsolata 39,3%-kal nagyobb eséllyel bomlott fel. Más vallások esetében szintén a vegyes kapcsolatok bizonyultak instabilabbnak, átlagosan körülbelül 40%-kal. Időben leginkább tartósnak a vallásilag homogám, kiemelten a muszlimok és ortodox keresztények házasságai mutatkoztak. Frimmel és munkatársainak eredményei igazolták a kulturális hasonlóság feltételezett pozitív hatását a házasságok esetében.

A végzettség alapú homogámia esetében a specializációs modell bizonyult igaznak. A végzettség tekintetében az osztrák házasságok 65%-a volt homogám, időben pedig növekedett a hipogám házasságok aránya. A strukturális változások ellenére ugyanakkor a hipergám házasságok voltak időben a leginkább stabilak az adatok szerint: 17%-kal kisebb eséllyel bomlottak fel a homogám referenciacsoportéhoz képest. Ha a feleség végzettsége viszont magasabb volt a férjénél, a házasság felbomlásának esélye több mint negyedével (27,4%) nőtt a homogám kapcsolatokhoz viszonyítva.

Kraft és Neimann (2009) szintén a végzettség és a vallás házasságot stabilizáló hatását vizsgálták a Socio Economic Panel Nyugat-Németországra vonatkozó adatainak felhasználásával. A követéses vizsgálatban a szerzők 1281 házaspárt elemeztek 1984 és 2007 között. A szerzők kutatásukban a specializációs modellt tesztelték, ugyanakkor az eredmények rávilágítanak arra, hogy a stabilitás-instabilitás nem feltétlenül a relatív viszonyokon múlik, egyes faktorok önmagukban befolyásolhatják egy párkapcsolat kimenetét.

A szerzők individuális szinten és relatív viszonyokként értelmezve is vizsgálták a végzettség, valamint a vallás hatását. Egyéni szinten a magasabb végzettség stabilabb házasságot jelentett mindkét nem esetében, míg az aktív vallásosság csak a férfiaknál fejtett ki pozitív hatást. A társadalmi-gazdasági helyzethez köthető változók hatása szintén nemspecifikus volt. A nők munkával töltött idejének növekedésével együttesen nőtt a válás esélye, a férfiek esetében viszont a magasabb munkaóra magasabb stabilitással járt együtt. A munkanélküliség a férfiaknál erősen növelte a házasság felbomlásának esélyét.

A házastársak társadalmi-gazdasági helyzetét relatív viszonyban vizsgálva komplexebb kép mutatkozott. Az eredmények alapján a stabilitás tekintetében nem

a pár tagjainak egymáshoz viszonyított végzettsége, hanem a végzettség abszolút szintje volt meghatározó. Függetlenül attól, hogy a kapcsolat heterogám vagy homogám, az alacsony végzettséggel rendelkezők válási esélye minden esetben magasabbnak mutatkozott. Ezzel ellentétben a magas végzettségűek kapcsolatai mindig stabilabbnak bizonyultak, függetlenül párjuk végzettségétől.

A vallásosság esetében hasonló hatás volt látható, a válás valószínűsége azoknál volt a legkisebb, ahol mindkét fél aktív vallásgyakorló. A felbomlás esélye nagyobb azon házasságokban, ahol csak az egyik fél vallásos – viszont a nem vallásos párok is nagyobb válási valószínűséggel rendelkeztek. Az eredmények alapján tehát nem a vallásos aktivitásban mutatkozó hasonlóság volt stabilizáló hatással, hanem a vallásosság maga.

Jalovaara (2003) finn mintán vizsgálta a társadalmi-gazdasági helyzet hatását a válás esélyére, szintén a specializációs nézőpontból. A szerző az elemzéshez finn népszámlálási és válási adatokat használt fel, 766 637 pár bevonásával az 1991 és 1993 közötti megfigyelési időszakban. Az eddig ismertett kutatásoktól eltérően a házas felek társadalmi-gazdasági helyzete a végzettség mellett a gazdasági aktivitás és jövedelem figyelembevételével is elemzésre került.

Jalovaara eredményei szerint a finn házastársak szocioökonómiai pozíciója között általában pozitív kapcsolat van. A házasságok 59%-a volt végzettség tekintetében homogám, 66%-a kétkeresős, és a párok 30%-ában volt a házas felek jövedelme hasonló.

Az osztrák eredményekhez hasonlóan a finn párok végzettségének átlagos növekedése jelentősen csökkentette a válás rizikóját. A válás esélye a végzettség tekintetében homogám kapcsolatokban volt a legkisebb, heterogámia esetén (kiemelten az alacsony-közepes és alacsony-magas végzettségű házasságoknál) a válás kockázata jelentősen megnőtt. A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy a végzettség átlagos növekedésének stabilizáló hatása, valamint a heterogámiával járó emelkedett válási esély nem volt nemhez kötött.

A végzettség esetében ugyan a homogámia pozitív hatása mutatkozott meg, más társadalmi-gazdasági mutatók vizsgálata során eltérő eredmények születtek, melyek a specializációs modell feltételezéseit támogatják. A kétkeresős házasságok válási esélye ugyan alacsony volt, a legstabilabbnak mégis a tradicionális, egykeresős kapcsolatok mutatkoztak. Ha az egyik fél munkanélküli volt, a válás esélye megnőtt, ugyanakkor a férfiak munkaerőpiacról való kimaradásának hatása erősebbnek bizonyult. A két munkanélküli által alkotott házasságok bomlottak fel a legnagyobb valószínűséggel. A házastársak jövedelmének vizsgálatakor Jalovaara a legalacsonyabb kereseti csoportban lévő házasságokat használta referenciaként. Az eredmények alapján a válás esélye az alacsony keresetű feleség és magas keresetű férj alkotta párok esetén volt a legkisebb. A válás esélye megnőtt, ha a férj keresete nem érte el feleségéét, ilyen esetben a válás rizikója konzisztensen nőtt a feleség jövedelmével.

Magyarországi adatok felhasználásával Pilinszki (2015) szintén az instabilitást meghatározó tényezőket elemezte. A szerző az Életünk fordulópontjai 2008-as, reprezentatív panelmintáját, valamint egy kis elemszámú, de diádikus családsegítői min-

tát használt fel. A diádikus minta előnye, hogy az adott párkapcsolatban élő mindkét személy válaszai rendelkezésre állnak. A családsegítői mintában szereplő egyének végzettség és foglalkoztatottság tekintetében rosszabb helyzetűek voltak, mint a reprezentatív minta tagjai, illetve nagyobb arányuk élt élettársi kapcsolatban.

Pilinszki az instabilitást a válásról való gondolkodás függvényében vizsgálja. A reprezentatív mintához képest a családsegítői mintában többszörös volt a váláson gondolkodók aránya a férfiak és nők esetében is (24,3% és 21,4%, szemben az 5,3% és 9,1%-kal). A válásról való gondolkodásra több háttérváltozó is hatással volt. A nőknél a szülők párkapcsolatának felbomlása, a házasság előtti együttélés, a fiatal gyermek jelenléte és a nem vér szerinti gyermekkel való együttélés növelte a kapcsolat felbontásról való gondolkodás esélyét. A férfiaknál e hatások nem érvényesültek.

A szocioökonómiai státusz tekintetében a reprezentatív mintában a nők végzettségének növekedésével nőtt a válásról való gondolkodás esélye, míg a diádikus mintánál ez a hatás nem jelentkezett. Pilinszki szerint ez az utóbbi mintában szereplő egyének általánosan rossz anyagi helyzetéből következik: egy esetleges szétválás esetén mindkét félnek meg kell oldani a lakhatást és a háztartás vezetését is, ami jelentős anyagi terhekkel jár. A végzettség tekintetében a homogámiának és heterogámiának nem volt szignifikáns hatása.

A vallásosság tekintetében a férj vallásossága csökkentette a válási hajlandóságot a partnerénél is, azonban a nők vallásossága (a partnerük esetében is) ellenkező hatást fejtett ki. A férfiak esetében a vallásilag heterogám kapcsolatokban élők nagyobb eséllyel gondoltak a kapcsolat megszakítására a családsegítői mintában.

A bemutatott kutatási eredmények alapján látható, hogy a kulturális tényezők hasonlósága egyértelműen csökkenti a kapcsolat felbomlásának esélyét. A relatív társadalmi-gazdasági helyzet tekintetében a hatásirány nem ilyen egyértelmű, ugyanakkor az eredmények többsége a specializációs modellt támogatja. A német és finn eredmények esetében felmerül, hogy a relatív viszonyokat (különösen a végzettség esetén) a hasonló-különböző dichotómia helyett részletesebben érdemes vizsgálni. Továbbá, a magyar eredmények tanulsága szerint a szegénység kényszerűségéből összetartó hatását mérlegelni kell a relatív helyzetek vizsgálatakor is.

Relatív helyzetek mint alkupozíciók

Elméletek

Az eddig ismertetésre került elméleti megközelítések a párkapcsolat szerkezetét a kölcsönös függőség/függetlenség, illetve a kulturális hasonlóságok nézőpontjából értelmezték. Az alkudozási perspektíva (*bargaining perspective*) szerint viszont a párkapcsolatokban a felek a rendelkezésre álló erőforrásaik mentén alkupozíciókat foglalnak el (England–Farkas 1986, idézi Lee–Ono 2008: 1218; Bittman et al. 2001: 1–3, 2003: 188–190). Ha a kapcsolat heterogám a társadalmi-gazdasági helyzet te-

kintetében, akkor egyenlőtlenek az alkupozíciók, így a döntések meghozatalában sem egyenlő mértékben vesznek részt a pár tagjai. Az adott alkupozícióval elégedetlen személyek számára az alternatívát a párkapcsolat felbontása jelenti.

Látható, hogy az alkudozási perspektíva szerint az egyenlőtlen szocioökonomiai viszony szükségszerűen az egyik fél elnyomásához vezet egy párkapcsolatban – egyenlő alkupozíciókat csak a homogám kapcsolatok kínálhatnak. Lawler és Yoon hasonló megközelítéssel vizsgálták a kapcsolatok fennmaradásának folyamatait (Lawler–Yoon 1993, 1996), ugyanakkor elméletükben a társadalmi-gazdasági pozíciók egyenlőtlensége nem feltétlenül eredményez elnyomó viszonyt. Lawler és Yoon relációs kohézió-elméletében (*relational cohesion*) a párkapcsolat fennmaradását a magas fokú elköteleződés eredményezi, mely a heterogám és homogám kapcsolatokban is kialakulhat.

A heterogám kapcsolatokban a felek összesített strukturális hatalma (más szóval a közös erőforrások mértéke) nagy, viszont alkupozícióik eltérőek. Ilyen esetben a pár tagjai engedményeket tesznek egymás felé az összesített strukturális hatalom megmaradása érdekében, ami mindkét fél számára kívánatos állapot. Ha az alkudozások sikeresek, pozitív érzelmi kapcsolat és mély elköteleződés alakul ki a pár tagjai között, és a kapcsolat stabilitása megnő. E nézőpontból egy heterogám kapcsolat fennmaradásának kulcsfontja egyfelől a magas összesített strukturális hatalom, másfelől a sikeres alkudozás, mely integratív hatással (*integrative bargaining*) bír. A heterogám párkapcsolatban az egyének nem érdekeltek az alkudozásban és az azal járó kompromisszumokban, ha a közösen elérhető strukturális hatalom mértéke alacsony. A relációs kohézió elméletének e része hasonló a specializációs modellhez: a pár tagjai egymásra vannak utalva, érdekükben áll erőforrásaik megosztása egymással, és a magas kölcsönös haszon esetében a kapcsolat stabilabb.

A társadalmi-gazdasági helyzet szempontjából homogám kapcsolatokban viszont a kohézió forrása az egyenlő hatalom. Ez esetben a felek nem összesítve rendelkeznek nagymértékű strukturális hatalommal, hanem külön-külön azonos mértékű hatalommal bírnak, valamint alkupozícióik is egyezők. Az alkupozíciók hasonlósága miatt a felek a döntéshozatalban egyenlőként vesznek részt, így a kapcsolatban a stabilitás forrása a sikeres megegyezésekből következő pozitív érzelmek és elköteleződés. Míg a heterogám kapcsolatokban tehát fontos a közös célként megjelenő magas strukturális hatalom, a homogám párkapcsolatok esetében kizárólag az egyének alkudozásának sikeressége a meghatározó a párkapcsolat fennmaradása szempontjából.

Korábbi empirikus eredmények

A relációs kohézió elméletét Brines és Joyner (1999) az amerikai Panel Study of Income Dynamics huszadik hullámának reprezentatív adatain vizsgálták. A kutatók feltételezése szerint a házasságok jobb alapot nyújtanak az egyenlőtlen helyzetű felek integratív alkudozására, mert a házastársakat különféle jogi szabályozások védik

(például egy házassági szerződés) az egyenlőtlenségből adódó rizikóval szemben. Az élettársi kapcsolatok informálisabb jellege miatt az eltérő hatalmi helyzet mindkét fél számára túl nagy kockázatot jelent, így az egyenlő hatalomra épülő kohézió kialakulása várhatóbb e kapcsolatokban. A párkapcsolatban lévő relatív társadalmi-gazdasági viszonyokat a szerzők a foglalkoztatottság típusa (nem foglalkoztatott, részmunkaidő és teljes állás) és a relatív jövedelem segítségével, míg a strukturális hatalmat a pár összjövedelmével mérték.

Brines és Joyner eredményei szerint az élettársi kapcsolatban élő nők a házasokhoz képest több időt töltenek fizetett munkával, és jövedelmük átlagosan eléri a partnerük jövedelmének 90%-át. Ezzel szemben a házas nők átlagosan mindössze 60%-át keresik a férjük jövedelmének. Továbbá, az élettársi kapcsolatokban élő nők nagyobb eséllyel kerestek többet párjuknál, mint a feleségek. Az eredmények konzisztensek a szerzők feltételezésével, miszerint az élettársi kapcsolatokban az egyének társadalmi-gazdasági helyzete átlagosan egyenlőbb, mint a házasságokban. Ezt ugyanakkor magyarázhatja az is, hogy az egalitáriusabb beállítódású egyének inkább élettársi kapcsolatokat választanak házasság helyett.

A kapcsolat felbomlásának esélyét vizsgáló statisztikai modellek eredményei szerint teljesen eltérő mechanizmusok befolyásolják a párkapcsolat stabilitását a két kapcsolattípusban. Az élettársi kapcsolatokban a tartósság az egyenlő viszonyok függvénye, míg a házasok esetében a pár egyenlőtlen helyzetéből (specializáltságából) következik. Az élettársi kapcsolatok kisebb eséllyel bomlottak fel, ha a pár tagjainak keresete megközelítette az egyenlő szintet. A házasok esetében viszont elmentéses folyamat játszódott le: minél inkább közelítette a feleség keresete a férjéét, annál inkább nőtt a válás esélye. A házasok esetében továbbá csökkentette a válás esélyét a magasabb strukturális hatalom (közös jövedelem).

Brines és Joyner eredményi alapján tehát az élettársi kapcsolatokat az egyenlő hatalomra épülő kohézió, míg a házasságokat az egyenlőtlen viszonyokból eredő integratív folyamatok és a magas strukturális hatalom párosa tartja össze. Azon élettársi kapcsolatok, melyekben csak a férfi volt foglalkoztatva 2,75-ször nagyobb eséllyel bomlottak fel, mint amelyekben egyenlő viszonyok uralkodnak. A házasságok ugyanakkor rugalmasabbnak mutatkoztak az „ideális” helyzettől való eltérés esetén: ha a feleség keresete kétszerese volt férjének, 1,6-szeresére nőtt csak a válás esélye.

Makroszintű hatások

Párkapcsolati piacok

Az eddigiekben bemutatott elméletek és eredmények alapján látható, hogy a párkapcsolat szerkezetének hatása van a kapcsolat stabilitására. Azonban további kérdést jelent, hogy az adott társadalomban egyáltalán milyen összetételű kapcsolatok tud-

nak létrejönni. A párkapcsolati piac, mely a lehetséges partnerek számát és jellemzőit jelenti, befolyással van a létrejövő kapcsolatok szerkezetére és tartósságára.

Blau makrostruktúra-elmélete szerint a társadalom csoportjainak mérete meghatározza a társadalmi életet (Blau 1977: 40–50) és az interakciók gyakoriságát bizonyos társadalmi-gazdasági helyzetű egyének között. Ha a társadalomban megnő egy bizonyos csoport (például a magasan képzett nők) aránya, nagyobb az esélye, hogy egy partnert kereső személy a csoport tagjával kezdeményez kapcsolatot.

A makrostruktúra-elmélet azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a párt kereső egyének nem véletlenszerűen mozognak az adott társadalomban. A mindennapok általában sajátos összetételű alstruktúrákban, más néven helyi párkapcsolati piacokon (Kalmijn 1998: 402–404) telnek el. Ilyen speciális alstruktúrák például az oktatási intézmények (kiemelten a felsőoktatás), szomszédságok, munkahelyek, ahol többnyire hasonló társadalmi-gazdasági helyzetű egyének fordulnak meg.

A párkapcsolati piac időben viszont változó képet mutat. Európa legtöbb országában és az USA-ban a férfiak és nők közötti társadalmi-gazdasági különbségek csökkentek, a végzettség esetében pedig a hatvanas évektől a nők vannak előnyösebb helyzetben (Van Hek et al. 2016: 268–271). Ennek eredményeképp egyes kutatók szerint a végzettség szerint hipergám kapcsolatok aránya rövid időn belül minimálisra fog csökkenni, ezzel egyidejűleg pedig emelkedni fog az olyan kapcsolatok aránya, melyben a nő számít fő keresőnek (Esteve et al. 2016: 4–9).

Összességében, a párkapcsolati piac összetétele és változó jellege növeli a valószínűségét bizonyos összetételű kapcsolatok létrejöttének. A stabilitás kérdése szempontjából kulcsfontosságú, hogy a jelenlegi párkapcsolatához képest az egyén milyen alternatívákkal találkozhat mindennapjai során.

South és munkatársai szerint a párkapcsolat felbomlásának esélye jelentősen megnő, ha az egyik fél előnyösebb partnert talál a jelenleginél (South et al. 2001: 744). A specializációs modell szemszögéből ez lehet egy olyan személy, aki több erőforrást kínál a párkapcsolatban, a szerephomofília szemszögéből pedig egy olyan potenciális partner, akinek szocioökonomiai helyzete hasonló, és a kulturális jellemzők közösek. Továbbá, a vonzó alternatíva jelenthet egy olyan kapcsolatot, melyben az egyén alkupozíciója elfogadhatóbb a jelenleginél.

Természetesen nem minden egyén lép ki a párkapcsolatából egy potenciálisan jobb kapcsolatért. A jelenlegi pár iránti elköteleződést jelentősen növelik a kapcsolatspecifikus befektetések, mint a közösen eltöltött idő, a gyerekvállalás és a közös tulajdon, valamint a jogi környezet, mely nehezítheti és költségessé teheti a válást (Rapp et al. 2015: 234–235).

A normák szerepe

A párkapcsolati piacok időbeli változása mellett fontos kontextust jelent, hogy az adott társadalom hogyan tekint bizonyos szerkezetű párkapcsolatokra. A tradicionális nemi felfogásokkal rendelkező társadalmakban a párjuknál alacsonyabb

társadalmi-gazdasági helyzetű férfiak, illetve a kenyérkereső nők a társadalom számonkérésével, a rokonok és közeli szociális közegek negatív megítélésével, valamint a nemi identitásuk kétségbevonásával számolhatnak (Brines 1994, idézi Blossfeld – Timm 2003: 9–10).

Blossfeld és Timm (2003: 8–10) e negatív hatás időbeli gyengülését feltételezi, összekötve a párkapcsolati piac változását a normák átalakulásával. Érvelésük szerint a nők foglalkoztatottságának normalizálódásával és a kétkeresős családok terjedésével a nők jövedelmének meghatározó szerepe lett a pár életszínvonalának biztosításában. A férfiak számára így előnyössé és társadalmilag elfogadottá vált a magasan képzett, nagy jövedelemmel rendelkező nők preferálása – miközben a párkapcsolati piacon egyre nagyobb eséllyel találnak ilyen párt.

A Blossfeld és Timm által felvázolt normalizálódási folyamattal szemben eltérő álláspontot képvisel England (2010), aki a nemek közötti viszonyok átalakulását egyenlőtlennek és késleltetettnek (*uneven and stalled*) titulálta. England szerint az egyenlőtlenség forrása, hogy a nőkkel azonosított jellemvonások és aktivitások kulturálisan elértéktelenedtek, így a férfiak nem motiváltak a kevésbé jutalmazott tradicionális női feladatokat ellátni. Ezzel ellentétben a nők viszont gazdasági okok miatt egyre nagyobb arányban lépnek be a férfi terekbe (munkavégzés és tradicionálisan férfiak által végzett feladatok).

A változások továbbá késleltetettek, mert hiába emelkedik a hipogám kapcsolatok aránya, a társadalom számára továbbra is normaszegőnek, vagy legalábbis különösnek hatnak, ezért a válás és szeparáció esélye nagyobb e kapcsolatszerkezeti típusokban. Érdekes jelenség, hogy a kenyérkereső nő és háztartásbeli férfi által alkotott kapcsolatokban a pár tagjai ezért gyakran különböző stratégiákat alkalmaznak a férfi alacsonyabb társadalmi-gazdasági helyzetének elrejtésére (Tichenor 1999: 648).

Korábbi empirikus eredmények

A késleltetett forradalom gondolata szerint a strukturális átalakulásokat nem követte a normák megváltozása, más kutatók szerint viszont a hipogám kapcsolatok arányának elkerülhetetlen növekedésével elfogadottságuk nő, ezzel stabilitás tekintetében hasonulnak a homogám és hipergám kapcsolatokhoz. Schwartz és Han (2014) tanulmányukban e két elgondolást vizsgálták hét különböző egyesült államokbeli forrásból származó adatbázison, mely az 1973–2010 közötti időszakot öleli fel. A szerzők a férfiak és nők relatív társadalmi-gazdasági helyzetét a végzettség, jövedelem és foglalkoztatottság tekintetében vizsgálták.

Az eredmények alapján az USA-ban az 1980-as éveket követően jelentősen nőtt a végzettség szerint hipogám kapcsolatok aránya, az összes házasság esetében ez elérte a 30%-ot, a 2005–2009-es házassági kohorsz esetében pedig a 60%-ot. Ezzel párhuzamosan megváltozott a párkapcsolat szerkezetének hatása a válás esélyére. Az 1950–1954-es házassági kohorszban 1,51-szer nagyobb esélye volt a hipogám

kapcsolatoknak a válásra, mint egy hipogámoknak, és a homogám kapcsolatoknál is kevésbé tartósnak mutatkoztak. Időben csökkenő tendenciát követve, a 2000–2004-es házassági kohorsz esetében már nem volt szignifikáns különbség a válás esélyében a hipogám és homogám kapcsolatok között. Ezzel egy időben a hipogám kapcsolatok válási esélye megnövekedett a homogám kapcsolatokhoz viszonyítva.

Schwartz és Han eredményei cáfolják az England által feltételezett késleltetett és egyoldalú átalakulást a nemek közötti viszonyokban, mivel a hipogám házasságok kezdeti magasabb válási esélye időben csökkent, majd megszűnt. A szerzők szerint a csökkenő tendencia oka az elmozdulás a merev, intézményesített nemi szerepektől az egalitárius, rugalmas párkapcsolati viszonyok felé. Ezzel egyidejűleg, a hipogám kapcsolatok válási esélyeinek megnövekedése jelentheti a párkapcsolatban megnyilvánuló férfidominancia iránti igény csökkenését.

Theunis és munkatársai Schwartz és Han eredményeire építve összetettebb formában vizsgálták a hipogám kapcsolatok terjedése és a párkapcsolat felbomlásának esélye közötti kapcsolatot belga adatok felhasználásával (Theunis et al. 2018). A mintába 458 499, 1986 és 2001 között megkötött házasság került, melyben a feleség házasságkötéskori életkora 18–50 év között volt, és a házas felek nem rendelkeztek migrációs háttérrel. A házasságokban a férjek és feleségek relatív viszonyát végzettség szerint elemezték a szerzők.

Elemzésükben a hipogám kapcsolatok megoszlását nem országos, hanem régiós viszonylatban vizsgálták. Az 589 régiót a szerzők megkülönböztették aszerint, hogy mennyire elterjedtek a hipogám házasságok, három kategóriát alkotva (átlagos – 25–28%, átlagon aluli – 14–25%, átlagon felüli 28–46%). A különböző régiókhoz való tartozás hatását a szerzők többszintű modellezési eljárásokkal vizsgálták.

Theunis és munkatársainak eredményei alapján a homogám kapcsolatokhoz képest a hipogám házasságok (1,16-szor) nagyobb eséllyel végződtek válással. Ezzel ellentétesen, a hipogám kapcsolatok válási esélye nem különbözött jelentős mértékben a homogám házasságokétól. A válási esélyekre jelentős hatással volt a hipogámia aránya a régiókban: a hipogám kapcsolatok válási rizikója alacsonyabb volt azon területeken, ahol e kapcsolatszerkezeti forma elterjedt volt, míg magasabb, ahol viszonylagosan ritkának számított. Schwarz és Han érvelését követve a szerzők szerint e kapcsolat oka, hogy az átlag feletti hipogám házasságokkal rendelkező régiókban a normák megengedőbbek, kevésbé vallásosak az egyének, és a nemi szerepek rugalmasabbak.

Míg Schwartz és Han (2014), valamint Theunis és munkatársai (2018) a normák változására vezetnek vissza a hipogám kapcsolatok felbomlási esélyének időbeli csökkenését, addig Grow, Schnor és Van Bavel (2017) a párkapcsolati piacon jelentkező makrostrukturális változásokat helyezik középpontba.

A szerzők érvelése szerint az egyének kulturális és gazdasági okokból nemtől függetlenül az egyenlő vagy magasabb végzettségű partnereket preferálják párkereséskor. Mivel a nők végzettség tekintetében egyre nagyobb mértékben felülmúlják a férfiakat,

így a homogám és hipogám kapcsolatok nagyobb eséllyel jönnek létre és maradnak fenn, kielégítve a jó társadalmi-gazdasági helyzetű partner iránti igényt. Ellentétes folyamat játszódik le a hipergám kapcsolatok esetében. A párkapcsolati piacon jelenlévő, alacsony végzettségű nők arányának csökkenésével kisebb eséllyel jön létre ilyen párkapcsolat, és a felek hajlamosabbak felbontani kapcsolatukat az elérhető nagyszámú, jobb társadalmi-gazdasági helyzetű potenciális alternatíva miatt.

A szerzők feltevésüket ágensalapú modellezéssel vizsgálták tizenkét európai országból származó adatokon. Az elemzett 1950 és 2004 között létrejött házasságok 12–14%-a ért véget más partner választása miatt. Schwarz és Han eredményeit megerősítve, a végzettség tekintetében homogám kapcsolatok bomlottak fel a legkisebb eséllyel, valamint a hipogám kapcsolatok válási rizikója időben csökkenő tendenciát mutatott, 2000–2004-re pedig egyezett a hipergám házasságokéval. A szerzők szignifikáns kapcsolatot találtak a nők javuló végzettségi helyzete és a hipogám kapcsolatok válási esélyének csökkenése között – azaz, minél több magas végzettségű nő volt adott országban, annál kisebb eséllyel bomlottak fel a hipogám, és nagyobb eséllyel a hipergám kapcsolatok.

A vizsgált országok többsége az átlagoshoz közeli tendenciát követ, viszont egyes esetekben jelentős eltérések mutatkoztak. Dániában, Finnországban és Portugáliában idővel a hipogám házasságok válási esélye kisebb lett, mint a hipergám kapcsolatoké. Svédországban minden vizsgált kohorsz esetében a hipogám kapcsolatok maradtak fenn a legnagyobb eséllyel, ami időben erősödő tendenciát mutatott. Írország és az Egyesült Királyság esetében pedig nem volt csökkenés a hipogám kapcsolatok válási rizikójában. Az országok esetében tapasztalható heterogenitás oka az eltérő párkapcsolati piac összetételéből ered: az összefüggést nem mutató Írország és Egyesült Királyság esetében nem változott jelentősen a nemek aránya a magasan képzettek körében.

Ez az eredmény támogatja ugyan a vizsgálat kiinduló feltételezését, de a szerzők megjegyzik, hogy feltehetően a bemutatott lehetőségalapú folyamatok kiegészítik a Schwartz és Han esetében látott normaváltozás okozta hatásokat. A három kutatás eredményeiből megállapítható, hogy a párkapcsolati piacok átalakulását követi a homogám és hipogám párkapcsolatok megjelenése, ezzel egyidejűleg a párkapcsolatokra vonatkozó társadalmi normákban is változás következik be. A strukturális és normabéli átalakulás eredményeképp pedig a korábban instabilabbnak mutatkozó kapcsolatok időben elfogadottabbá, és ennél fogva stabilabbá váltak.

Összegzés

Jelen tanulmány témája a párkapcsolat szerkezetének hatása volt a kapcsolat stabilitására. A tanulmány során az adott elméleteket vizsgáló empirikus tanulmányok eredményei mellett bemutatásra kerültek a kérdés főbb megközelítései.

Az ismertetett elméletek eltérő hatásokat feltételeztek a különböző relatív viszonyok függvényében. A specializációs modell a hipergám, egymásra utalt helyzetet tartotta stabilizáló hatásúnak, ezzel szemben a homofília elmélete az egyező társadalmi-gazdasági helyzetből következő hasonlóságot emelte ki, mint összetartó erőt. Az empirikus eredmények többnyire a specializációs modell feltevéseit igazolták, ugyanakkor rávilágítottak a relatív viszonyok részletesebb elemzésének szükségességére, valamint a szegénység kényszerűen összetartó hatására. A bemutatott kutatások eredményei egyöntetűen igazolták a kulturális sajátosságok esetén mutatkozó homogámia stabilizáló hatását.

A párkapcsolatokban a férfiak és nők egymáshoz viszonyított helyzetét egyes elméletek alkupozícióként értelmezték. Az alkudozási perspektíva szerint az egyenlőtlen szocioökonómiai viszonyok a kapcsolatban az egyik fél elnyomásához vezetnek a döntések során, ami instabilitást okoz. A relációs kohézió elmélete szerint viszont a heterogám és homogám kapcsolatok esetében is kialakulhat egy hosszan tartó párkapcsolat, jóllehet eltérő belső mechanizmusokon keresztül. Az empirikus eredmények szerint a házasságok esetében stabilnak a magas strukturális erőforrással rendelkező heterogám, míg az élettársi kapcsolatok közül az egyenlő hatalommal rendelkező homogám párkapcsolatok mutatkoztak.

A makroszintű hatások közül a párkapcsolati piac és a normák szerepe került bemutatásra. A párkapcsolati piac átalakulása hajlamosítja az egyéneket bizonyos összetételű kapcsolatok kialakítására, illetve a lehetséges jobb alternatívák számán keresztül befolyásolja a kapcsolatok stabilitását. A párkapcsolati piacok átalakulásával összefüggésbe hozható a normák változása is. Míg egyes elméletek szerint a nemek közötti viszonyok átalakulása lelassult és egyenetlen, az empirikus eredmények szerint a korábban kevésbé elterjedt kapcsolatszerkezeti típusok (kiemelten a hipogám kapcsolatok) számbeli növekedésével a társadalom is elfogadóbb lett a párok felé, így csökkentve a felbomlás esélyét.

Összességében a párkapcsolat stabilitását befolyásoló nagyszámú tényező közül a homogámia-heterogámia kérdése csak egy, azonban meghatározó körülmény. A jövőbeli elemzéseknek nem csak a pár tagjainak relatív helyzetét, hanem az őket körülvevő társadalmat és annak normáit is figyelembe kell venniük.

Abstract: In this paper, I examine the connection between the structure of a relationship and the probability of dissolution by presenting the main theoretical frameworks and selected empirical results. One of the most often employed theory regarding this connection is Becker's model, which emphasizes specialization and interdependence in a relationship. Opposed to the specialization model, other theories highlight the possible positive effects of similarity, such as mutual worldview, better communication and similar lifestyles. Empirical results mostly confirm the specialization model. The bargaining perspective focuses on the asymmetric bargaining positions inside a relationship, which stem from unequal socioeconomic positions, and effect day-to-day decisions and increase the relationship's instability. According to the theory of relational cohesion, which is related to the bargaining perspective, increased marital stability can originate from unequal and equal relative positions too. The

presented results are in line with the theory of relational cohesion. When examining the link between relationship stability and structure, the consideration of relationship markets and norms are essential. Macrostructural conditions may increase the probability of certain relationship structures, and the number of available alternative partners affect dissolution probabilities. Norms influence how society judges certain relationships (thereby affecting the probability of dissolution), however the stalled revolution viewpoint theorizes that changes in norms are lagging behind structural changes. According to the results, as norms and relationship markets change, non-traditional relationships spread, and their instability decreases.

Keywords: homogamy, structure of the relationship, specialization, dissolution, divorce

Irodalom

- Becker, G. S. (1973): A theory of marriage. Part I. *Journal of Political Economy*, 81(4): 813–846. <https://doi.org/10.1086/260084>.
- Becker, G. S. (1974): A theory of marriage. Part II. *Journal of Political Economy*, 82(2): S11–S26. <https://doi.org/10.1086/260287>
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bittman, M. – England, P. – Sayer, L. – Folbre, N. – Matheson, G. (2003): When does gender trump money? Bargaining and time in household work. *American Journal of Sociology*, 109(1): 186–214. <https://doi.org/10.1086/378341>.
- Bittman, M. – England, P. – Sayer, L. – Folbre, N. – Matheson, G. (2001): When gender trumps money: Bargaining and time in household work. Interneten: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.24.1215&rep=rep1&type=pdf> (letöltve: 2019.10. 11.).
- Blau, P. M. (1977): A macrosociological theory of social structure. *The American Journal of Sociology*, 83(1): 26–54. <https://doi.org/10.1086/226505>.
- Blossfeld, H. P. – Timm, A. (2003): Educational systems as marriage markets in modern societies: A conceptual framework. In Blossfeld, H. P. – Timm, A. (eds.): *Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1–18. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-1065-8>.
- Brennan, R. T. – Barnett, R. C. – Gareis, K. C. (2001): When she earns more than he does: A longitudinal study of dual-earner couples. *Journal of Family and Marriage*, 63(1): 168–182. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00168.x>.
- Brines, J. – Joyner, K. (1999): The ties that bind: Principles of cohesion in cohabitation and marriage. *American Sociological Review*, 64(3): 333–355. <https://doi.org/10.2307/2657490>.
- Bukodi E. – Róbert P. (2000): Vagyoni helyzet – Kulturális fogyasztás. In. Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 346–376.
- England, P. (2010): The gender revolution: Uneven and stalled. *Gender and Society*, 24(2): 149–166. <https://doi.org/10.1177/0891243210361475>.

- Eurostat (2019): Marriage and divorce statistics. Interneten: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics (letöltve: 2019. 10. 11.).
- Frimmel, W. – Halla, M. – Winter–Ebmer, R. (2012): Assortative mating and divorce: Evidence from Austrian Register Data. *Journal of the Royal Statistical Society*, 176(4): 907–929. <https://doi.org/10.1111/j.1467-985X.2012.01070.x>.
- Gödri I. (2001): A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. Elméleti támpontok és mérési lehetőségek. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 66. Budapest: KSH–NKI.
- Grow, A. – Schnor, C. – Van Bavel, J. (2017): The reversal of the gender gap in education and relative divorce risks: A matter of alternatives in partner choice? *A Journal of Demography*, 7(sup1): 15–34. <https://doi.org/10.1080/00324728.2017.1371477>.
- Jalovaara, M. (2003): The joint effects of marriage partners' socioeconomic positions on the risk of divorce. *Demography*, 40(1): 67–81. <https://doi.org/10.2307/3180812>.
- Kalmijn, M. (1998): Inter-marriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24(1): 395–421. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>.
- Kraft, K. – Neimann, S. (2009): Impact of educational and religious homogamy on marital stability. IZA Discussion Paper No. 4491. Interneten: <https://d-nb.info/997679484/34> (Letöltve: 2019. 10. 11.).
- Lawler, E. J. – Yoon, J. (1993): Power and the emergence of commitment behavior in negotiated exchange. *American Sociological Review*, 58(4): 465–481. <https://doi.org/10.2307/2096071>.
- Lawler, E. J. – Yoon, J. (1996): Commitment in exchange relations: Test of a theory of relational cohesion. *American Sociological Review*, 61(1): 89–108. <https://doi.org/10.2307/2096408>.
- Makay Zs. – Szabó L. (2018): Válás. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 29–47.
- Ono, H. – Lee, K. S. (2008): Specialization and happiness in marriage: A U.S.–Japan comparison. *Social Science Research*, 37(4): 1216–1234. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2008.02.005>.
- Oppenheimer, V. K. (1997): Women's employment and the gain to marriage: The specialization and trading model. *Annual Review of Sociology*, 23(1): 431–453. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.23.1.431>.
- Pilinszki A. (2015): A párkapcsolati instabilitást meghatározó tényezők. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*, 5(1): 232–245.
- Rapp, I. – Klein, T. – Fronk, S. – Stauder, J. (2015): Partner market opportunities and relationship stability. *Comparative Population Studies*, 40(3): 229–250. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2015-08en>.

- Sági M. (2000): Kulturális szegmentáció: „Mindenevők”, „Válogatósak”, „Egysíkúak” és „Nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 288–311.
- Schwartz, C. R. – Han, H. (2014): The reversal of the gender gap in education and trends in marital dissolution. *American Sociological Review*, 79(4): 605–629. <https://doi.org/10.1177/0003122414539682>.
- Simpson, I. H. – England, P. (1981): Conjugal work roles and marital solidarity. *Journal of Marriage and Family Issues*, 2(2): 180–204. <https://doi.org/10.1177/0192513X8100200205>.
- South, S. J. – Trent, K. – Shen, Y. (2001): Changing partners: Toward a macrostructural–opportunity theory of marital dissolution. *Journal of Marriage and Family*, 63(3): 743–754. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00743.x>.
- Theunis, L. – Schnor, C. – Willaert, D. – Van Bavel, J. (2018): His and her education and marital dissolution: Adding a contextual dimension. *European Journal of Population*, 34(4): 663–687. <https://doi.org/10.1007/s10680-017-9448-y>.
- Tichenor, V. J. (1999): Status and income as gendered resources: The case of marital power. *Journal of Marriage and the Family*, 61(3): 638–650. <https://doi.org/10.2307/353566>.
- Van Hek, M. – Kraaykamp, G. – Wolbers, M. H. J. (2016): Comparing the gender gap in educational attainment: The impact of emancipatory contexts in 33 cohorts across 33 countries. *Educational Research and Evaluation*, 22(5–6): 260–282. <https://doi.org/10.1080/13803611.2016.1256222>.

„A cél, hogy legyen egy kisbabád, és minden mást félreteszél” – Etikai keretek az embriókkal kapcsolatos döntéseknél a lombikeljárás során

Vicsek Lilla – Bauer Zsófia – Szolnoki Noémi

lilla.vicsek@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2019. 03. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 07. 12.

Elfogadás: 2019. 10. 03.

Összefoglaló: Amióta 1978-ban megszületett az első in vitro fertilizációs (IVF) kisbaba, világszerte rengeteg csecsemő fogant lombikbébi-eljárás segítségével. A tanulmány azt tárgyalja, hogy az eljárásban résztvevő páciensek beszámolóiban milyen etikai keretekkel találkozhatunk, és ezek miként jelennek meg az embrióval kapcsolatos döntéseik során. A cikk arra is kitér, hogy a meddőségi klinikán dolgozók mit kommunikálnak a páciensek felé, és ez miként befolyásolhatja gondolkodásukat. A kutatás keretében 20 félig strukturált interjú készült páciensekkel Magyarországon, valamint megfigyeléseket is végeztünk egy meddőségi klinikán. Manapság, amikor számos biopolitikai döntés a páciensekre hárul, lombikeljárásuk során is egy sor különféle, gyakran nehéz döntést kell meghozniuk. Az interjúkra támaszkodva a cikkben bemutatjuk, hogy a kérdezettek lombikeljárásról folytatott diskurzusában a domináns etikai keret a gyógykezelési etikai keret volt. Ennek a keretnek fontos jellemzője az embrióhierarchia: az interjúalanyok többsége különböző módokon konstruálta meg az embriókat az idő, a helyük és a biológiai jellemzőik függvényében, illetve elsősorban annak megfelelően, hogy azok miként tudtak hozzájárulni a kezelési céljukhoz. Az interjúalanyok beszámolóit és a terepkutatás alapján készített tesztünk arra, hogy rekonstruáljuk, miként erősítheti tovább ezt az etikai keretet a klinikai környezet. A megerősítés többek között nyelvi kódok, vizuális tartalmak segítségével, valamint ontológiai manipuláció alkalmazása révén (amikor a biológiai entitásokat lényegileg más jellegüként prezentálják a pácienseknek aszerint, hogy milyen sorsot javasolnak számukra) valósult meg. A domináns etikai keret mellett tárgyaljuk a diskurzusokban jelentkező kisebbségi etikai kereteket is.

Kulcsszavak: reprodukív technológia, technológia és társadalom, lombikbébi-eljárás, etikai keretek

Bevezetés

Egyes országokban a születések 4-5 százaléka lombikeljárás (in vitro fertilizáció – IVF) eredményeképp fogant baba. A technológia jelenléte Magyarországon sem elhanyagolható mértékű, bár még elmarad más – például a skandináv – országokétól. Egyes becslések szerint itthon az arány éves szinten 1,5–2% (Szülészeti és Nőgyógy-

ásztai Szakmai Kollégium 2010), és várhatóan társadalmi és biológiai okoknál fogva a jövőben növekedni fog (Anderson 2005; Boivin et al. 2007).

Az asszisztált reprodukív technológiák¹ terjedése több korábbi meghatározást és viszonyulást megkérdőjelez, többek között, hogy miként definiáljunk olyan fogalmakat, mint a test, a családok, a természet vagy az élet maga (Perrotta 2013). A reprodukív és egyéb biomedikális technológiák alkalmazása emellett számos etikai, morális és társadalmi kérdést is felvet (Sándor 2009). Egyes szerzők ezek fontosságát a 20. század más égető kérdéseire hasonló nagyságrendűnek vélik (Thompson 2005).

Jelen tanulmány három diszciplína metszetében helyezkedik el. Ezek a szociológia, a Science and Technology Studies és a bioetika. A cikkben az embrióval² kapcsolatos hozzáállásokat, az alkalmazott etikai kereteket vizsgáljuk. Elemzésünkben építünk a különböző tudományágak elméleti megfontolásaira és empirikus eredményeire. A szakirodalom ismertetése során láthatóvá válik, hogy az egyes tudományágakból milyen inspirációkat merítettünk.

A lombikeljárás során a pácienseknek számos, az embriót érintő döntést kell meghozniuk. Ezeket a döntési helyzeteket a következő részben részletesen is bemutatjuk. Jelen tanulmányunk célja, hogy a releváns elméleti és empirikus szakirodalomba beágyazva az embriókkal kapcsolatos etikai kereteket vizsgáljuk, amelyek alkalmazása részét képezi a laikus moralitásnak (Sayer 2004). A moralitás és az etika kifejezést ebben a tanulmányban azonos értelemben használjuk: mi tekinthető jó viselkedésnek, értékesnek. Az elemzés során az alábbi kutatási kérdésekre keressük a választ:

1. Milyen etikai kereteket használnak magyar lombikpáciensek az embriókkal kapcsolatos döntéseik meghozatala során?
2. Hogyan tekintenek a páciensek az embriókra ezekben az etikai keretekben?

Számos kutatás kimutatta, hogy az egészségügyi személyzet jelentős hatással lehet arra, hogy a páciensek miként gondolkodnak egy adott biológiai entitásról (Memmi 2012; Boltanski 2013– Mirlesse–Ville 2013, idézi Takács 2015). Ez alapján további kutatási kérdésként fogalmaztuk meg:

3. Mit kommunikálnak a klinikai dolgozók a klinika a páciensek felé az embriók és az etikai keretek kapcsán, és ez miként befolyásolhatja azt, ahogyan a páciensek végül gondolkodnak a kérdésről?

Míg a világ számos országában komoly nyilvános társadalmi vita alakult ki az embrió morális státuszáról (mi az embrió értéke, minek tekinthető az embrió) (Gaskell et al. 2006; Gottweis 2002; Kirejczyk 2008; Reis 2008), Magyarországon ez a nyilván-

1 Az asszisztált reprodukív technológiák alatt olyan eljárásokat vagy kezeléseket értünk, amelyeknek célja a terhesség létrehozása, és ahol in vitro (laboratóriumi körülmények között) zajlik a petesejtek és a spermiumok vagy az embriók kezelése. Az egyik ilyen eljárás a lombikeljárás – azaz az in vitro fertilizáció (Zegers-Hochschild et al. 2009: 1521).

2 Az embrióknak több definíciója létezik, a kutatás során mi embrióknak tekintettük a fejlődő organizmust a megtermékenyítéstől a megtermékenyítés után számított nyolcadik hét végéig (Dorland's Medical Dictionary for Health Consumers, 2007).

nos eszmecsere elmaradt. A téma marginalizálódott egészen 2017 nyaráig, amikor Veres András püspök az embriókhoz és a mesterséges megtermékenyítéshez kapcsolódó etikai dilemmákról tett észrevételei több sajtóorgánumban is megjelentek (többek között a hvg.hu, magyarnarancs.hu, 888.hu, 444.hu, népszava.hu, index.hu is foglalkozott a témával). Kutatásunk adatfelvétele ugyanakkor korábban történt, tehát a válaszokban a 2017-es nyilvános vita hatásai még nem mutatkoznak meg.

Egyes országokban (például Olaszország) viták tárgya volt a mesterséges megtermékenyítés eljárása. Dilemmaként a létrehozott embriók számára fókuszáltak. Kérdésként fogalmazódott meg, hogy olyan eljárásokat alkalmazzanak, amelyek során keletkezhetnek olyan embriók, amelyek megmaradnak és nem kerülnek beültetésre, vagy csak és kizárólag annyi embrió létrehozása etikus, amennyi beültetésre is kerül női testbe. Utóbbi esetben a sikeresség aránya jóval alacsonyabb, emellett a költségek is magasabbak (Perrotta 2013). Más országokban, például az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, a 21. század vitái sokkal inkább az embriók kutatási célra történő felhasználásával foglalkoztak, elsősorban az embrionális őssejtkutatásokhoz kapcsolódóan. A kérdésben a lombikeljárás azért érintett, mert az eljárások során megmaradt embriókat használhatják fel a kutatások során. A nyilvánosan zajló, közéleti viták gyakran szélsőségesen polarizáltak voltak, gyakorlatilag csak az elkötelezett kutatás párti és a kutatásellenes vélemények jelentek meg, az árnyaltabb állásfoglalásoknak nem maradt tér (Kitzinger 2007).

Magyarországon nincsen közvetlen kapcsolat az őssejtkutatás és a lombikeljárás között, hiszen a jogértelmezés alapján nem lehet magyar megmaradt embriókon vizsgálgódní, az őssejttörzseket ezekhez a kutatásokhoz külföldről importálják. Csak a lombikeljárást és az abból származó embriók fagyasztását engedélyezi a törvény. A jogászokkal, orvosokkal és embriológusokkal készült szakértői interjúk alapján megállapítható, hogy mivel a megmaradt embriók nem használhatók fel embrionális őssejtkutatás során, és további kutatási lehetőségek szintén korlátozottak, így a párok gyakorlata vagy a lefagyasztás és tárolás, vagy pedig a megsemmisítés. A más pároknak történő adományozás rendkívül ritka.

A kormány 2013-ban az új alaptörvénybe belefoglalta az embriók védelmét, és egyes értelmezések szerint ez a lombikeljárás lehetőségeit is korlátozná. Ugyanakkor a mai napig ezek a korlátozások egyáltalán nem jelentek meg a gyakorlatban, sőt a kormány további támogatásokkal ösztönzi a meddő párok gyermekvállalását.

Reprezentatív kérdőíves kutatások eredményei alapján az is látható, hogy Magyarországon a mesterséges megtermékenyítés megítélése kifejezetten pozitív (Szalma 2014, 2016; Zavec Research, 2017). Ehhez kapcsolódva számos empirikus vizsgálat azt is megerősíti, hogy a gyermekeknek nagy értéket tulajdonítanak a magyar társadalomban, és a magyarok fontosnak tartják, hogy legyen saját gyerekek (Miettinen–Szalma 2014; Szalma 2014). A gyermekvállalás ösztönzése kiemelt hangsúllyal szerepel a politikai térben is, számos – a gyermekek születését ösztönző – intézkedést vezettek be az utóbbi évek során. Sok más országhoz hasonlóan Ma-

gyarországon is fontos a vérségi kapcsolat szülő és gyerek között. A szülő és gyerek közötti genetikai kapcsolatot megalósító gyermekvállalást a magyarok pozitívabban ítélik meg, mint például az örökbefogadás révén létrejövőt (Neményi–Takács 2015).

A kutatás relevanciájának alapja, hogy még nem rendelkezünk tudással arról, miként tekintenek a magyarországi lombikpáciensek az embriókra, valamint, hogy milyen etikai keretekben gondolkodnak az embriókkal kapcsolatos döntéshozataluk során. A kutatás további hozadéka, hogy nemzetközi szinten is rendkívül keveset tudunk arról, hogyan ítélik meg és dolgozzák fel a lombikpáciensek a klinikai dolgozók embriókkal kapcsolatos kommunikációját, azaz milyen a klinikai kommunikáció az embriókról, és ez milyen hatással van a páciensekre és döntéseikre.

A tanulmányban először röviden bemutatjuk a lombikeljárás menetét és a folyamat során az embriókat érintő döntéseket, hogy világossá váljon az olvasók számára, milyen jellegű kérdésekkel szembesülnek, majd azt, milyen döntéseket kell meghozniuk a pácienseknek. A leírás során néhány releváns orvosi fogalom is ismertetésre kerül. Igyekeztünk a legfontosabb fogalmakra koncentrálni, azokra, amelyek ahhoz szükségesek, hogy érthető legyen az elemzés. A cikk döntéseket tárgyaló részét a szakirodalmi háttér felvázolása követi, amelybe a kutatást ágyaztuk. Egyfelől tárgyalunk etikai, szociológiai és Science and Technology Studies körébe eső írásokat, amelyek az embrióval és a hozzá kapcsolódó etikai kérdésekkel foglalkoznak. Másfelől a laikusok egészségügyi kérdésekhez kapcsolódó döntéseire és az ezekre gyakorolt orvosi befolyással foglalkozó szociológiai írásokra térünk ki. Ezután az adatok és módszerek, majd pedig az eredmények ismertetése következik.

Az embriók útja a magyar klinikákon és a döntések

A lombikeljárás a mesterséges megtermékenyítés egyik típusa, amelyik során a petesejt(ek) megtermékenyítése a méhen kívül (in vitro, azaz testen kívül), lombikban történik. Az IVF rendkívül pontos orvosi protokollnak megfelelően, meghatározott lépések szerint halad. A meddőség hátterében meghúzódó okok kivizsgálása után a lombikbébi-eljárás első lépése a hormonkezelés. Hormonok segítségével először leállítják a petefészek működését, majd az ovulációt ellenőrizve szintén hormon felhasználásával túlstimulálják a petefészkeket (hormonstimuláció), hogy nagymennyiségű petesejt keletkezzen. A stimulációs szakasz sikeressége után kezdődhet a petesejtek leszívása. A petesejtek partnertől nyert hímivarsejtekkel történő megtermékenyítése után a létrejövő embriók fejlődését szigorúan figyelik, azok inkubátorban fejlődnek a beültetésig. Az embriók beültetése a méhbe tipikusan a harmadik vagy ötödik nap szokott lenni (Meniru 2004; Neumann 2011).

A világ különböző országaiban eltérő konfigurációkban működnek a lombikeljárások. Többek között eltérnek az országok abban, hogy milyen mértékű hormonstimulációt alkalmaznak, ennek eredményeképp hány embrió jön létre, át-

lagosan hány embriót ültetnek be, milyen lehetőségek közül választhatnak a páciensek a maradék embriók kapcsán, milyen gyakran választják az egyes opciókat, valamint milyen módon történik a döntéshozatal ezekről. Egyes országokban vannak olyan konstrukciók is, amikor az összes létrehozott embriót be kell ültetni, ezért eleve kevés embriót hoznak létre.

Szakértői forrásaink³ szerint a magyarországi gyakorlatban hormonstimulációt szoktak alkalmazni, melynek célja sok petesejt stimulálása, és lehetőség szerint anynyi embrió létrehozása, hogy maradjanak embriók a beültetésen felül fagyasztásra is, amit egy következő lombikciklusban fel lehet használni. A páciensek számára a klinikai személyzet ad ajánlást a beültetett embriók számát illetően, amelyet a legtöbben el szoktak fogadni. Abban az időszakban, amikor interjúalanyaink lombikeljárásban vettek részt, az embriók közül tipikusan 2, ritkábban 3, és még ritkábban 1 került végül beültetésre. A beültethető embriók maximális számát törvény és szakmai protokoll is szabályozza (Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium 2010). Eltérő, hogy egyes klinikákon mennyire szólhatnak bele a páciensek abba, hogy hány embrió kerüljön beültetésre, de úgy tűnik, bizonyos határokon belül vannak esetek, amikor hatással lehetnek a beültetett embriók számára. Szakértői interjúalanyok beszámoltak olyan esetekről, amikor ők két embrió beültetését ajánlották, de a páciensek három embrió beültetését kérték, és erre meg is kapták a lehetőséget. Amennyiben több embrió kerül beültetésre, megnő a többes terhességek kialakulásának kockázata (ez hármas terhesség esetén magzatredukcióhoz is vezethet, amikor az egyik magzatot elpusztítják). Ami miatt a páciensek mégis kérik a többet, az, hogy úgy vélik, fontos, mert így növelni tudják esélyüket, mert idősebbek, vagy már a sokadik sikertelen lombikcikluson vannak túl. Beszámoltak a szakértői interjúalanyok olyan esetről is, ahol páciens amiatt kérte a hármas beültetést, mert ha két embriót ültettek volna be, akkor csak egy embriója marad. Ez problémát jelentett volna számára, hiszen egy embrió lefagyasztására azon a klinikán nem volt lehetőség, így megsemmisítették volna. Ennek elkerülésére kérte a páciens, hogy akkor ültessék azt is be.

A klinikákon a legjobb embrióminősítést elért embriókat ültetik be. Az embrióminősítés egy valószínűségeken alapuló osztályozás. Az embriókat az embriológusok több szempont alapján osztályozzák. A kedvezőtlen osztályozást elért embriók egy részénél tulajdonképpen csak annyi állítható, hogy csekély valószínűséggel vezetnének majd sikeres terhességhez, de ez a valószínűség nem nulla. Sőt rossz minőségű, „csúnya” embriók esetében is számoltak már be sikeres terhességekről (Ehrich–Williams–Farsides 2010). Ráadásul a lombikeljárás során alkalmazott hagyományos embrióminősítés nem a genetikai rendellenességeket vizsgálja. Amennyiben embrióminősítés során egy embrió rossz osztályozást kap, az nem jelenti azt,

3 A magyarországi helyzet bemutatását a cikknek ebben a részében 12 szakértői interjúra építjük elsősorban (meddőségi klinikákon folytatott egészségügyi dolgozókkal interjúk, interjúk jogászokkal). Valamint, ahol utalunk rá, felhasználjuk terepkutatásunk egyes eredményeit is, erről bővebben az Adatok és módszerek részben írunk majd. Ugyanitt bővebben még írunk azokról a módszerekről, amelyeket az elemzés fő részéhez használtunk fel.

hogy szükségképpen genetikai rendellenessége lenne, ugyanakkor jó minőségű embrió hordozhat genetikai rendellenességet (Munné et al 2007).

Amennyiben marad embrió a beültetésre kerülőknél felül, amelyek elér egy meghatározott minősítést, azokról a pácienseknek egy nyomtatványon nyilatkoznuk kell, hogy milyen célra szánják őket. A szabályozás következtében a lehetséges opciók: fagyasztás, egyes esetekben felajánlás kutatóintézetnek (de nem őssejt-kutatási célra, hanem például reprodukciós technológiák fejlesztését szolgáló kutatások számára – ugyanakkor ez nem mindig lehetőség), felajánlás más pároknak, valamint megsemmisítés. Sok klinikán a fagyasztás a leggyakrabban választott opció, ha van megfelelő jó minőségű embrió, ezt ajánlják a pácienseknek (ahol kevésbé fejlett technológiát használnak és rosszabb a sikerráta a fagyasztásoknál, egyes esetekben az is feltétel, hogy minimum kettő fagyasztásra alkalmas embrió álljon rendelkezésre).

A fagyasztás az embrióminősítés alapján bizonyos szintet elért embriók esetében merül fel, és ekkor prezentálják lehetőségként a pácienseknek. Rossz minőségű embriók fagyasztását mint opciót alapvetően nem kínálják fel – de egyik klinikán beszámoltak arról, hogy volt már olyan eset, amikor a páciens kérte, és külön nyilatkozatot kitöltve elérhetővé vált számára a fagyasztás lehetősége. Laboratóriumi megfigyelés során szintén megerősítést nyert, hogy voltak egyes speciális esetek, amikor nem kedvező minőségű embriókat mégis lefagyasztottak (pl. amikor minősítésben közel állt a kedvező kategóriához, és amúgy is fagyasztottak mellé másik embriót, vagy amikor a férfinak műtét kellett volna, hogy további hímvarsejtekhez jussanak, stb.).

A fagyasztás eredménye, hogy a felhasználatlan embriók nem kerülnek az egyes lombikciklusokban megsemmisítésre. Az opció lehetővé teszi, hogy egy újabb lombikciklus során ne kelljen hormonstimulációt és petesejtleszívást végezni, hanem a fagyasztott embriókkal lehessen az eljárást elvégezni, így hamarabb és költséghatékonyabban kerülhet sor újabb ciklusra. A fagyasztott embriók sorsáról a páciensek dönthetnek. Ha szeretnének gyereket, felhasználják saját újabb IVF-ciklusukhoz. Ha valamilyen ok miatt nem használják fel erre a célra (akár mert közben sikeresen megvalósult egy vagy több terhességük), dönthetnek úgy is, hogy más párnak adományozzák. Opció a felhasználás mellett egyes esetekben a kutatóintézetnek történő felajánlás; díj fizetése mellett a tárolás meghosszabbítása (a törvényileg lehetséges időkereteken belül); illetve felhasználás nélkül felengedtetik. Jelenleg az tapasztalható, hogy a lombikeljárások „mellékterméke” a felhasználásra nem kerülő maradék fagyasztott embriók tömege. Magyarországon jelenleg sok ezer olyan embrió van, amit várhatóan már nem fog senki sem felhasználni.

Bár a tipikus útnak az tekinthető, hogy a lombikeljárások során sok embrió létrehozását célozzák meg, vannak olyan esetek, amikor páciensi kérésre nem ez történik. A szakértői interjúalanyok beszámoltak többek között az egyik klinikán történt friss esetről, amikor vallási okból kérte egy pár, hogy csak annyi embriót hozzanak létre, amenny-

nyit be is fognak ültetni, és minősítéstől függetlenül ültessék be az összes létrehozott embriót.

Az embriók kezeléséhez kapcsolódóan felfedezhetők különbségek az egyes magyarországi klinikák gyakorlatában. A klinikák eltérhetnek egymástól a fagyasztások arányában és módjában (pl. párosával vagy egyesével fagyasztják az embriókat). Ahol csak párosával fagyasztanak, ott, ha egy embrió marad, az megsemmisítésre kerülhet, vagy ritkán olyan is előfordulhat, hogy eggyel többet ültetnek be a ciklus során. Emellett különbség lehet, hogy valóban működik-e az embriók kutatási célú felajánlása és felhasználása, mint lehetőség. Ezeknek megfelelően a páciensekre háruló számos döntés egyike (amely érinti az embriók sorsát is), hogy melyik meddőségi klinikához forduljanak. A kutatásunk idején 16 intézményben foglalkoztak Magyarországon mesterséges megtermékenyítéses eljárásokkal.

Potenciálisan tehát többek között a következő, az embriókat érintő döntései lehetnek a pácienseknek az eljárás során:

- Lombikeljárásban részvétel
- Klinikák közötti választás (különböző gyakorlatuk van embriókkal)
- Hormonstimuláció és annak mértéke (befolyásolja a létrejövő embriók számát)
- Hány embrió kerüljön létrehozásra (pl. csak annyi, amennyi beültetésre kerül majd, vagy több)
- Hány embrió kerüljön beültetésre
- Fagyasztás választása vagy elutasítása maradék jó minőségű embriók esetén
- Fagyasztás választása vagy elutasítása maradék rossz minőségű embriók esetén
- Adományozás választása vagy elutasítása – kutatás céljára vagy más pároknak
- Új ciklus friss vagy fagyasztott embriókkal történjen
- Fagyasztott embriók tárolásának meghosszabbítása vagy megszüntetése
- Klinika váltásnál meglévő fagyasztott embriók továbbvitele vagy otthagynása

Sok döntést alapvetően meghatároznak a törvényi, szabályozási és orvostudományi korlátok, így azokban kisebb a páciensek mozgástere (pl. bizonyos embriószám fölül nem ültetnek be embriót). Vannak olyan opciók, amelyeket alaptól szentendrizáltan, meghatározott módokon kerülnek bemutatásra a klinikán, hangsúlyozva, hogy mi az elterjedt, ajánlott út (pl. egy adott embrióminősítési szintet elérő embriók lefagyasztása). Előfordulnak azonban olyan utak is, amelyekről nem is szükségképpen tudnak a páciensek, hogy lenne lehetőségük beleszólni, ha csak nem kiemelten informáltak. Ugyanakkor olyan döntéseket is meg kell hozniuk, amelyekbe a klinika csak minimálisan szól bele. Ilyen többek között, hogy mi történjen a fagyasztott embriókkal, ha a pár úgy érzi, éppen nincsen rájuk szüksége, mert létre-

jött terheesség: meghosszabbítsák a tárolást, megszüntessék, vagy eladományozzák az embriót.

Szakirodalmi háttér

Etikai keretek és az embriók morális státusza

Az etikai irodalomban régóta folynak viták az embrió morális státuszáról. Warren (1997: 3) meghatározásában az entitás morális státusza azt jelenti, hogy „morális szempontból figyelembe veendő”, „olyan entitás, amely iránt a morális szereplőknek morális kötelességei vannak vagy lehetnek. Ha egy entitásnak morális státusza van, akkor nem kezelhetjük bármely módon, ahogy csak szeretnénk”. Több típusú morális státusz létezik, és a bioetikusok között sincs egyetértés abban, hogy az embrió ezek közül melyikkel rendelkezik. Egyes szerzők (Warren 1997) inkább dolgokhoz, nem emberi élőlényekhez hasonló morális státusszal ruházzák fel, míg mások (Shannon–Wolter 1990) – például katolikus teológiai megközelítésből – szinte hasonló státuszúnak tekintik, mint a felnőtt embert. Egyes álláspontok szerint az embriók mindössze sejtek halmazának tekinthetők, megint mások emberi lényként fogják fel őket (Meyer–Nelson 2001; Warnock 1985). Ezekben az álláspontokban közös, hogy sokszor „az” embrió morális státuszáról beszélnek, mintha az embrió csupán egyfajta entitás lehetne. Léteznek ugyanakkor olyan megközelítések is a bioetikai irodalomban, amelyek megkülönböztetéseket tesznek például az embrió kora, illetve helye szempontjából. Vannak olyan álláspontok is, amelyek 14 napos korától tekintik az embriót emberi életnek (Nakano–Okuno 2006), de létezik olyan megközelítés is, ami attól teszi függővé a morális státuszt, hogy van-e funkcionális kapcsolat az anyaméh és az embrió között (Agar 2007).

A szociológia és a Science and Technology Studies (STS) körébe tartozó irodalmak azt hangsúlyozzák, hogy az embriók nemcsak materiális, hanem egyben társadalmi-kulturális entitások is, tehát társadalmi és kulturális tényezők is befolyásolják azt, ahogy gondolkodunk róluk (Franklin 2013). Az embrió sokszor nem egyfajta entitásként jelenik meg ezekben az írásokban, hanem figyelembe veszik, hogy a valóságban az embriók különböző konkrét helyzetekben fordulnak elő. Ezek a különbségek pedig kihathatnak arra, ahogy a társadalmi szereplők megítélik őket, és milyen morális, ontológiai és társadalmi státuszt tulajdonítanak nekik (Franklin 2013; Perrotta 2013).

A bemutatott embrióknak tulajdonított különböző jelentések részei az IVF technopolitikai kultúrájának (Felt–Fochler–Winkler 2010). Latour és Akrich (1991; 1992) – építve Felt és kollégái technopolitikai kultúrafogalmára – a politikai és a technológiai konfigurációk együttes fejlődését hangsúlyozzák, valamint azt, hogy lehetnek kulturális különbségek a társadalmak között abban, ahogyan a fejlődés történik. Különböző biomedikális technológiák megítélését vizsgálva (mint például a genetikai tesztelés) arra a következtetésre jutottak, hogy a globális trendek és

az európai harmonizációs törekvések ellenére nagy különbségek lehetnek az egyes országok technopolitikai kultúrájában. Sok tekintetben eltérő lehet, ahogy a technológia jelen van az egyes társadalmakban, valamint abban is jelentős különbség mutatkozhat, ahogy a társadalom tagjai viszonyulnak ezekhez a technológiákhoz. Haimes és munkatársai 2008-as kutatásukban szintén azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi kontextus függvényében nagy különbségek lehetnek abban, ahogy az embriókra tekintenek az emberek.

A legújabb kutatások jelentős része az embriókat érintő számtalan páciensdöntés egy-egy aspektusával foglalkozik, például a 21. században fókuszba került az adományozás kérdése (De Lacey 2007; Firth et al. 2011; Jin et al 2013; Roberts 2007; Waldby–Caroll 2012). A kutatások közül számos olyan országban készült, ahol intenzív közéleti és társadalmi vita zajlott az embriók morális státuszáról.

Roberts (2007) a beültetés után megmaradó életképes embriók fagyasztására vonatkozó döntéseket vizsgálta. Ecuadori terepmunkája során azt találta, hogy azt a lehetőséget, miszerint a beültetésre nem kerülő életképes embriók fagyasztásra kerülhetnek, különféle etikai keretekben értelmezték, ami befolyásolhatta döntéseiket. Egyes klinikai dolgozók és páciensek életetikai keretben gondolkodtak, míg mások rokonságetikai keretben. Roberts (2007) rokonságetikai keretnek tekintette azt a szemléletet, amely az embriókat a rokonsági viszonyok részeként értelmezi. Az ebben a keretben gondolkodók attól félték, hogy visszaélés történhet a fagyasztott embriókkal. Aggódtak, hogy az embriók esetleg kiesnek a rokonsági hálóból, ha idegenekhez kerülnek. Ezzel szemben az absztrakt életetikai érvelésben egy általánosan érvényes absztrakt elv miatt foglalkoznak az embrió státuszával, és nem amiatt, mert potenciális rokonnak, a család részeként tekintenek rá. Ez a percepció értékesnek tekint minden embriót, függetlenül attól, hogy kapcsolódik-e a családhoz. Az életetikai keretet alkalmazók pozitívan ítélték meg a fagyasztás lehetőségét, és éltek is vele, míg a rokonságetikai keretben gondolkodók negatívan, ezért bizonyos klinikákon alacsony volt a fagyasztási arány.

Jin és munkatársai (2013) olyan kínai pácienseket tanulmányoztak, akik nem terveztek további eljárásokban részt venni. Ők már befejezték sikeres lombikkezelésüket, azaz volt gyerekük, de a megszületett babájuk mellett rendelkeztek fagyasztott embriókkal is. Megállapításaik szerint több etikai és egyéb faktor befolyásolta döntéseiket. Amikor az embriók további sorsáról kellett rendelkezniük, a morális státusza meghatározó tényező volt azok számára, akik a további fagyasztás mellett döntöttek. Akik a felengedés, azaz a fagyasztás megszüntetése mellett döntöttek, a tárolási költségeket jelölték fontos érvként.

Annak ellenére, hogy zömében különböző speciális páciensi alpopulációk körében vizsgálták az embriókép kérdését (pl. olyanoknál, akik donor petesejttel szültek, vagy olyanok esetében, akik sikeres lombik eljárásuk után terhességük alatt kutatási célú donációra lettek felkérve, stb.), a különböző kutatásokban mégis felfedezhetők hasonlóságok. Ezek a külföldi kutatások azt mutatták, hogy más lehet az embriók megíté-

lése helyzetüktől függően (Haimés et al. 2008) – például másként ítélnének meg egy anyaméhben lévő embriót, mint egy fagyasztott embriót (Provoost et al. 2011). Emellett eltérések lehetnek abban is, ahogy különböző európai országokban tekintenek az embriókra a páciensek. Haimés és szerzőtársai (2008) például azt találták, hogy angol és svájci interjúalanyaik teljesen máshogy vélekedtek az embrióról: az angolok inkább tekintették már őket babáknak, míg ez a svájciakra kevésbé volt jellemző.

Az asszisztált reprodukív technológiákhoz kapcsolódóan a kutatások az egészségügyi személyzet esetében is elsősorban egy-egy döntésre fókuszálva vizsgálták az etika kérdéskörét. Számos cikk foglalkozott az utóbbi időben egyfelől a preimplantációs genetikai diagnózis etikai kérdéseivel, amely egy olyan eljárás, ami az embriókat genetikailag is szűri és lombikeljárás során, másfelől az embriók kutatási célú adományozásának megítélésével (Baruch et al 2008; Ehrich et al. 2011, 2012; Kalfoglou et al. 2005; Meister et al. 2005; Wennberg et al. 2016).

Svendsen és Koch (2008) klinikai dolgozók és kutatók körében végzett dániai kutatásuk során azt vizsgálták, hogyan használják fel összejtudatáshoz a lombikeljárás során feleslegesnek ítélt embriókat. Munkájuk során azt találták, hogy az embriók kapcsán elsősorban a gyógykezelés-etikai keret volt a jellemző. Nem fejtik ki részletesen ezt az etikai keretet, mert nem ez volt tanulmányuk fókuszja, pusztán annyit jegyeznek meg róla, hogy ezt a keretet az jellemzi, hogy a páciensek saját érdekeit az embriók érdekei elé helyezi. Fontos megállapításuk volt, hogy a maradék embriók nem pusztán biológiai tények: az, hogy egy általuk megvizsgált klinikán mely embriók minősültek maradéknak és a szomszéd kutatási klinika céljaira felhasználhatónak, komplex döntési folyamatok eredménye volt, és nem pusztán az embrió biológiai adottságainak kérdése.

Jelen tanulmánynak más áll a vizsgálati fókuszában, mint a legtöbb külföldi kutatásnak: egy jól körülhatárolható döntés helyett a döntéshozatal szélesebb spektrumát vizsgáltuk. Az eltérő kutatási kérdés mellett a vizsgálat egy a korábbi vizsgálatok kontextusától sokban különböző országban készült. Ismereteink szerint nincs más szociológiai kutatás, amely a lombikeljárás során meghozott döntések etikáját, valamint az embriókhoz kapcsolódó etikai kereteket vizsgálta volna Magyarországon.

A laikusok döntései és az ezekre gyakorolt orvosi befolyás

Dominique Memmi (2003; 2012) megállapítja, hogy az utóbbi évtizedekben jelentős változások figyelhetők meg az élet kezdetére és végére vonatkozó egyéni döntések irányításában és azok meghozatalában. A korábbi állami tiltó és büntető hozzáállás helyét elsősorban a felügyeleti funkció vette át. Az orvosi mező szereplőire ruházzák, azaz továbbdelegálják a korábban állami szférában megvalósított diszkurzív felügyeletet. A felelősséggel és jogkörökkel felruházott aktorok esetünkben az orvosok, ápolónők, szülésznők, pszichológusok és családterapeuták. A döntési jogkörök, a kontroll másik részét viszont közvetlenül a páciensekre ruházzák át: az állam átengedi számukra egyes kérdések „racionális menedzselését”. Memmi a kontroll és

döntések delegálását az életre vonatkozó kérdésekben delegált biopolitikának nevezi. Elvárás a delegált biopolitika ideáljában, hogy a páciensek racionálisan, azaz indulataikat és érzelmeiket kordában tartva döntsenek a saját testükkel kapcsolatos és az életre és halálra vonatkozó kérdésekben. Felmerül a kétely azonban azzal kapcsolatban, hogy valójában mennyire tudnak felkészülni és alkalmazkodni ehhez az elváráshoz a páciensek. Memmi (2012) azt találta, hogy az alkalmazkodóképesség mértéke társadalmi csoportonként eltérő lehet.

Számos szerző hangsúlyozza, hogy a páciensek döntéseire sok esetben nagy hatással lehetnek az egészségügyi személyzettől kapott információk (Memmi 2012; Fannin 2012). A velük folytatott konzultációk biztosítják azt a teret, amelyben az élet kezdetére vonatkozóan meghatározó információk, vélemények és tanácsok születnek. Ők mondják el a konzultációk során, hogy mit kell látniuk a pácienseknek egy ultrahangfelvételen, illetve, hogy milyen jelentőséggel kell a látottakat felruházniuk. Több kutatás (Memmi 2012; Boltanski 2013– Mirllesse–Ville 2013, idézi Takács 2015) is vizsgálta ezeket a konzultációkat, bár nem konkrétan az asszisztált reprodukció kapcsán, de a fogamzáshoz kapcsolódó témakörben. Prenatális ultrahang-konzultációkat elemeztek, és azt találták, hogy az orvosok más kifejezéseket használtak a magzatok jellemzésére, amikor olyan ultrahangképeket elemeztek, ahol a magzatnak olyan betegsége volt, ami miatt szerintük nem kellett volna elvetetni a magzatot (pl. nyúltszáj), és más kifejezéseket olyan esetekben, amikor pedig olyan betegségekkel, amikről az orvosok úgy ítélték meg, hogy abortusz lenne célszerű (pl. egyes szívbetegségek). Az ultrahangfelvételek esetében olyan technológiai vívmányról van szó, ahol az orvosok és a páciensek ismeretei közötti különbségek miatt az utóbbiak különösen függő helyzetbe kerültek. Bár a felvételeket a páciensek is láthatják, maguktól azonban nem tudják értelmezni azokat. Az orvosok mondják meg, mit kell látniuk a felvételeken. A páciensek befolyásolása a szem pozitívizmusának „nevezett sajátos szakmai illúzió is alapszik, ahol a látottak szolgálnak bizonyítékkul” (Memmi 2012: 86–87). Az ultrahangfelvétel szolgáltatja a bizonyítékot ahhoz, amit az orvosok mondanak – ezekkel támasztják alá szakmai véleményüket.

Boltanski (2012) ontológiai manipulációnak nevezi azt a jelenséget, amikor a magzatokat az egészségügyi személyzet lényegileg különböző jellegű entitásként prezentálja a páciensek felé annak megfelelően, hogy milyen sorsot javasolnak számukra. Olyan esetben, ahol a magzatok megtartásra kerülnek, a magzatok perszonalizációja jellemző, gyakran, amikor az ultrahangkép alapján beszéltek róla, a magzatot megszemélyesítő kifejezéseket használnak („milyen kis félénk”, „most nem akarja megmutatni”, „integtet nekünk”, „milyen kedves, hogy felénk fordul”). Amennyiben viszont abortuszt javasolt az orvos, akkor az orvosi diskurzusban a magzat dehumanizációjára került sor, és nem lett emberi jellemzőkkel felruházva a magzat. Ezek a technikák elősegíthetik, hogy a páciensek az orvos által javasoltaknak megfelelően döntsenek (Boltanski 2012; Memmi 2012; Fannin 2012; Takács 2012, 2015a, 2015b).

A szakértelemhez kapcsolódó hatalmi dimenzió túl más szempontból is aszimmetrikus az orvos-páciens viszony: az orvos a segítő, míg a páciens a segítségkérő szerepében van. Az orvos számára egy rutinhelyzetről van szó, míg a páciens részéről érintettség és félelem jelentkezik, valamint döntési jogköreikben is eltérések lehetnek (Málovics és mtsai 2006).

Az orvosi befolyás mértékét csökkentheti, hogy az orvosok sokszor túlterheltek lehetnek, és ennek következtében esetleg nincs idejük részletekbe menően megvalósítani a diszkurzív felügyeletet (Memmi 2012). A páciensek az orvosokon kívül másokkal is konzultálhatnak, akár az interneten is kereshetnek információkat, kérhetnek tanácsot fórumokon (Bauer 2013, 2017), egyfajta „laikus szakértőkké” válhatnak. Az orvos iránti bizalom mértéke is hathat ezekben a helyzetekben. Jelen cikk egyik szerzője azt találta hazai meddőségi fórumok elemzésekor, hogy a fórumozó páciensek egy része körében bizalmatlanság jelentkezett az asszisztált reprodukív eljárásokat végző orvosokkal szemben (Bauer 2014a).

Memmi (2003) is elsősorban a francia helyzet elemzéséből indul ki, amikor a delegált biopolitika szerepének előtérbe kerülését hangsúlyozza, de könnyen belátható, hogy sok más társadalomra – így Magyarországra – alkalmazható számos megállapítása. A hosszabb ívű változásokkal kapcsolatban hazánkra is jellemző, hogy az állam az egészségügyi személyzet és a páciensek körébe delegál egyes döntéseket, amelyek korábban az állam hatókörébe tartoztak. Ugyanakkor eltérések vannak az egyes társadalmak között abban, hogy milyen mértékben delegálódnak jogkörök az egyes szereplőkre, és milyen a viszony az egyes szereplők között: milyen pl. a kapcsolat orvos és páciens között, milyen mértékben befolyásolják az orvosok azt, ami a kezelése során történik, mennyire tradicionális-paternalisztikus a viszony, és milyen mértékben van döntési autonómiájuk a pácienseknek (Bauer 2014b). Magyarországon egyes kvalitatív kutatások szerint paternalista stílus uralkodik az orvosok körében (Málovics et al. 2009), ugyanakkor az is látszik, hogy a páciensek egy részénél már jelentkezik az igény egy másikfajta viszonyra (Bauer 2017).

A lombikeljárás során megfigyelt döntési helyzeteket is elemezhetjük a delegált biopolitika fogalmi kereteivel. Egyes kérdésekben az egészségügyi személyzet gyakorol diszkurzív felügyeletet, valamint a döntések egy részét az egészségügyi személyzet hozza meg, míg egy másik részük a páciensekre hárul. Számos olyan döntést kell meghozniuk a pácienseknek, amelyek az embriók sorsát érintik, de születnek olyanok is, amelyekbe a páciensek csak beleszólhatnak.

Adatok és módszer

A feltáró kutatás során húsz lombikeljárásban részt vevő nővel készült félig strukturált interjú. Kizáró kritérium volt, ha még nem került sor a beültetésre, vagy ha három évnél régebben volt az utolsó IVF-ciklus. Az interjúk közül kettőre Budapesten, a többire más magyarországi településeken került sor: köztük kisvárosban és

falvakban is.⁴ Az interjúalanyok közül a legfiatalabb 30 éves volt, a legidősebb pedig 43. Néhány kivétellel mindegyikük már egynél több beültetésen esett át. Az interjúalanyok közül 12-nek nem volt az interjú időpontjában még gyereke, de ketten közülük már a terhesség későbbi fázisaiban jártak. Akiknek volt már gyerekük, közülük többüket lombikeljárás segítette. Egy kivétellel az interjú időpontjában is párkapcsolatban éltek az interjúalanyok, és ez szinte kivétel nélkül házasságot jelentett. Az interjúalanyok közül 17-en felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. 13 interjúalany vallásosnak vallotta magát – és többen kifejezetten említették, hogy katolikusok. Az interjúalanyok felének budapesti klinikákon volt csak lombikeljárási tapasztalata, a többieknek csak vidéken vagy vidéken és Budapesten egyaránt. Összesen a magyarországi meddőségi klinikák nagyjából feléről származtak tőlük információink. Az interjúalanyokat két külön úton toboroztuk. Egy részük tematikus internetes fórumokon és csoportokban közzétett felhívásra jelentkezett, többen pedig hólabda módszerrel kerültek a mintánkba.

Az elemzés nőkre koncentrált. Ezt nagyrészt a gyakorlati szervezhetőség indokolta: sokkal könnyebb volt női interjúalanyokat találni. Egy olyan vegyes mintának pedig nem láttuk volna értelmét, ami nagyon nagy arányban nőkből állt volna, de nem teljesen. Az internetes fórumokon lényegében kizárólag nők (vagy magukat nőknek való) írnak, és tágítva a mintát a hólabda módszer révén is elsősorban nőkhez jutottunk el. (Ezeknek a nőknek egyes esetekben a párjai vállalták volna az interjút, míg más esetekben elzárkóztak a lehetőségtől. De nehézkesen ment, hogy megkérjék a párjukat erre. Ott, ahol férfi meddőségi probléma miatt fordultak lombikeljáráshoz, a női interjúalanyok több esetben is említették, hogy a férfi szegyet érez az eljárás kapcsán). Más reprodukcióval kapcsolatos kutatások során az derült ki, hogy egyes reprodukciót érintő rész kérdésekben a nők tájékozottabbak, és a döntések egy része rájuk hárul (Reed 2012). Jelen kutatás során is az látszott, hogy előfordultak olyan, az interjúalanyok által kisebb jelentőségűnek tartott döntések, amelyeket önállóan hoztak meg, férfi párjuk bevonása nélkül.

Az interjúk hossza tipikusan egy óra és két óra között volt. Mivel érzékeny témát vizsgáltunk egy sérülékeny populáció esetében, ezért különös gondot fordítottunk arra a kérdés során, hogy érzelmileg igyekezzünk ráhangolódni az interjúalanyokra. A kölcsönös bizalom és intim hangulat megteremtése végett olyan kérdéseket is feltettünk, amelyek nemcsak az embriókkal foglalkoztak. Az interjúvázlatban kérdeztünk a lombikeljárás folyamatáról, arról, hogy milyen szempontokat vettek figyelembe egyes döntéseik meghozatalakor és hogyan éltek meg a folyamatot, mi foglalkoztatta őket, mi okozott számukra érzelmi nehézséget és mit éltek meg pozitívként. A továbbiakban rákérdeztünk, miket tudtak az egyes embriókkal kapcsolatban, milyen információkat kaptak, és miket tartalmazott az orvosokkal, egészségügyi személyzettel kapcsolatos kommunikációjuk az embriók kapcsán. Úgy

4 Az interjúkat a három szerző, valamint Paksi Veronika készítette.

vettük észre, hogy – még ha sokszor nehéz érzelmi helyzetekről számoltak is be – sokaknak mintha lelkiileg jót tett volna, hogy szabadon, megértő hallgatóságnak beszélhettek tapasztalataikról és érzelmeikről.

Annak vizsgálatára, hogy a klinika mit és hogyan kommunikál a páciensek felé és mindez hogyan befolyásolja őket, jó módszer lehetne a megfigyelés, melynek része olyan klinikai interakciók vizsgálata, ahol egészségügyi személyzet kommunikál pácienssel. Külföldi kutatások a prenatális diagnózisok kapcsán, amelyeket bemutattunk a szakirodalmi részben, sokszor ezt a fajta megfigyelést alkalmazták. A kutatás során a vizsgált klinikán egyrészt laboratóriumi munkát figyeltük meg és az embriológusok és asszisztensek egymással való interakcióit. Másrészt tanulmányoztuk a klinikai honlapot, a klinika által a páciensek adott írásos tájékoztatókat, nyomtatványokat, űrlapokat. Ezenfelül több száz beazonosítás nélküli embrióminősítési lapot vizsgáltunk, és interjúkat készítettünk az egészségügyi személyzettel (orvosokkal, nővérekkel, embriológusokkal, asszisztensekkel). Az interjúk vezérfonala a terepmunka során formálódott. Vezérfonal nélküli, spontán kérdések is előfordultak a helyszínen a megfigyelték alapján. A kutatás során nem akartuk a páciens-klinikai dolgozókra vonatkozó interakciók megfigyelését végezni, mert úgy véltük, sokszor épp elég nehéz helyzet a páciensek számára a lombikeljárás, nem akartuk plusz érzelmi teherként rájuk helyezni, hogy ott a klinikán még arról is dönteniük kelljen, engedélyezik-e a saját megfigyelésüket vagy sem. Tudunk olyan külföldi kutatásról, ahol a szociológus kutatók köpenyt öltöttek, és nem közölték a páciensekkel, hogy megfigyelik őket, hanem úgy tettek, mintha a klinikai személyzet része lennének. Ez a megoldás etikai okokból sem volt szimpatikus számunkra. Így viszont a páciensek és a személyzet utólagos interpretációjában ismerhetjük csak meg, mit mondott nekik az interakciók során az egészségügyi személyzet, ami sokkal korlátozottabb, szűrebb információ. További korlátját jelenti a kutatásnak az is, hogy a terepkutatást csak egyetlen klinikán végeztük, és interjúalanyainknak csak egy része volt ezen a klinikán páciens. Az eredmények részben elsősorban az interjúk eredményeire támaszkodunk. A terepkutatás így elsősorban inkább háttérinformációkat adott, ugyanakkor egy-két fontos adalékot is szolgáltatott az egészségügyi személyzet ontológiai manipulációjára vonatkozóan, emiatt tartjuk fontosnak belevenni az elemzésbe (ontológiai manipulációnak Boltanski (2013) nyomán azt tekintjük, amikor a biológiai entitásokat lényegileg más jellegűnek prezentálják a pácienseknek aszerint, hogy milyen sorsot javasolnak számukra).

Az interjúzásra és a terepkutatásra 2014 áprilisa és 2015 novembere között került sor.

Az eredmények értékelésénél figyelembe kell venni a szelekciós hatást is, hogy várhatóan miben különbözhetnek azok, akik vállalkoznak egy ilyen interjúra, azoktól, akik elutasítanak egy ilyen beszélgetést. Vélhetően inkább olyanok vállalták a kutatásban a részvételt, akiknek nem voltak – például vallásosságukból adódó – lelkiismereti problémáik a lombikeljárással.

Az adatok gyűjtésénél és interpretálásánál szem előtt tartjuk az anonimitás szabályát: az adatokat úgy módosítottuk, hogy az interjúalanyokat ne lehessen vissza-keresni és beazonosítani (a tanulmányban nem a páciensek valódi keresztnéve szerepel). Minden interjúalany aláírt egy informált beleegyezési nyilatkozatot, amiben többek között tájékoztattuk a kutatásról.

Az eredményeket kvalitatív tematikus elemzés módszerével elemeztük, tartva erre vonatkozóan Braun és Clark (2006) ajánlásait. Az interjúátiratokat, a terepkutatás-jegyzeteinket, valamint az elektronikusan hozzáférhető tartalmakat (pl. honlap) NVivo szoftver segítségével kódoltuk le. Azt vizsgáltuk, hogy milyen ismétlődő tematikus mintázatok figyelhetők meg a korpuszban. Az elemzési kategóriákat részben elmélet és korábbi kutatások alapján, részben induktív módon – a szöveg tanulmányozása alapján – alakítottuk ki. A kódolás több menetben zajlott: egy kezdeti kódolás után összevontunk egyes kategóriákat, megnéztük a kategóriák egymás közötti viszonyait és csoportosítottuk őket (lettek főkategóriák és alkategóriák), új kategóriákat hoztunk létre, amelyekben már az interpretáció is erőteljesebben jelentkezett. Főkategória lett például a gyógykezelési etika, és ez alá a kategória alá lettek besorolva olyan alkategóriák, amelyek ennek az etikának egyes elemeire utaltak. Ezeket az alkategóriákat induktív módon hoztuk létre az elemzett szövegek olvasgatása révén: ilyen alkategória lett például az embrióhierarchia, a végcél fontossága, a jelenlegi helyzet naturalizációja, stb. Figyelembe véve Braun és Clark (2006) javaslatait, különös gondot fordítottunk rá, hogy a kódolás alapos és átfogó legyen, valamint, hogy az elemzés ne pusztán az interjúszövegek összegzéséből, jellemzéséből álljon, hanem ezen túlmutatóan egy interpretációs keretbe ágyazva értelmezze is a szövegeket.

Eredmények

Az eredmények bemutatásánál először azt az etikai keretet tárgyaljuk, amelynek elemei a legtöbb páciens narratíváját jellemezték: a gyógykezelés-etikai keretet. Ezután bemutatjuk, hogy erre a gondolkodásmódra hogyan erősíthetett rá az a megközelítés, amellyel a klinikai dolgozók részéről találkoztak az interjúalanyok. Végül tárgyaljuk a diskurzusokban megjelenő kisebbségi etikai kereteket.

A páciensek és a gyógykezelési etikai keret

A vizsgált páciens interjúalanyok beszámolóinak tanulmányozása alapján úgy tűnik, az embriókkal kapcsolatos legtöbb döntési helyzetben az volt a domináns szempont, hogy kezelésük sikerességére vonatkozóan mi a saját érdekük, hogy a kezelés a lehető legkisebb nehézségekkel járjon számukra. Ennek az etikai keretnek a jellemzésére átvesszük a Svendson és Koch (2008) által használt gyógykezelési etikai keret terminológiát. Lehetne azt mondani, természetes, hogy egy páciensnek a saját kezelési érdekei az elsőrendűek, valamint anyagi, munkahelyi, párkapcsolati és

egészségügyi nehézségeinek minimalizálása, de ahogy Roberts (2007) kutatásánál bemutattuk, ez korántsem szükségszerű. Elképzelhető, hogy egy páciens más jellemző megfontolások vezéreljenek egyes döntéseinél. Ezt követően sorra vesszük, milyen jellemzők fordultak elő az interjúk során, amelyeket ehhez a domináns etikai kerethez soroltunk.

Embrióhierarchia

Azt találtuk, hogy a gyógykezelési etikai keretet alkalmazva a kérdezett páciensek többsége az embriókra másként tekintett, mint ahogy az az életetikai megközelítésben jelentkezik. Míg utóbbi minden embriónak egyformán magas értéket tulajdonít, és kivétel nélkül az emberi léthez kapcsolja őket, addig a kérdezettek esetében megjelenő gyógykezelési etikát egyfajta embrióhierarchia jellemezte. Ebben a szemléletben azok az embriók, amelyek közelebb viszik a páciens céljukhoz, fontosabbak és értékesebbek. Ebben a látásmódban a figyelem középpontjában lévő embriókat jobban összekapcsolják a babákkal. Többnyire az életnek nem egy absztrakt értelmezése jelenik meg, hanem a saját gyerekekre fókuszálnak (ennyiben hasonlít a rokonsági etikához). Az embrió nem önmagáért való értéként jelenik meg, hanem értéke ahhoz kapcsolódik, hogy miként tud hozzájárulni a pár céljához. Adott időpillanatban mindig azok az embriók voltak hangsúlyosabbak, amelyek összhangba kerültek ezzel a céllal. A többi embrió, amelyek kiszelektálódtak (akár biológiai, akár egyéb okból), háttérbe szorult. Egy adott embrió a figyelem és a tevékenységek periferiájáról újra a figyelem középpontjába kerülhetett, amennyiben a szerepe átértékelődött a kezelés céljának (baba születése) megvalósításában (például: az olyan embrió, amelyet előbb lefagyasztottak, majd később beültetés céljából felengedtek).

Az interjúalanyok többségénél tehát megfigyelhető volt, hogy az embrió konstruálása képlékeny és folyamatosan változó. Függetlenül az időtől, tehát nem statikus és állandó. Különböző módokon beszéltek az embriókról, jellemezték azokat, többek között a következő tényezők függvényében: meghatározó elem az idő kérdése (embrió kora), az embrió aktuális helye (anyaméhen kívül/belül van – megtörtént-e már a beültetés), az embrió egyes jól meghatározott biológiai jellemzői (fejlődik-e, életképes-e), valamint várható szerepe az eljárás végső céljának (baba születése) elérésében.

Azok az embriók, amelyek a beültetés napja előtt leálltak a fejlődésben, vagy bár nem álltak le, de „alkalmatlannak”, „életképtelennek” lettek minősítve, ezért kislejtésre kerültek, teljesen háttérbe szorultak a páciensek többségének diskurzusaiban. Különösebben nem foglalkoztak velük, inkább csak külön rákérdezésre beszéltek róluk. Ezeknek az embrióknak nem tulajdonítottak jelentőséget. Sokszor nem is lehetett rekonstruálni, hogy a beültetés napján hány embrió volt, ami nem minősült életképesnek, mert ezek egyszerűen eltűntek az emlékezetükből és ennek megfelelően a diskurzusból is. Sőt a páciensek zavarosan használták, hogy ezek egyáltalán embriónak minősülnek-e. Sokszor a „maradék embrió” kifejezést a páciensek nem

is ezekre a rossz minősítésű embriókra utalva használták, hanem azokra, amelyek nem kerültek beültetésre, de azért olyan volt a minősítésük, hogy fagyasztásra alkalmasak voltak. Így tulajdonképpen kikerültek az embriók köréből az olyan rossz minősítésű embriók, amelyek nem kerültek beültetésre vagy fagyasztásra:

„Az gyakorlatilag, az semmi, az selejt, tehát azzal nem is foglalkozunk, meg ők se, tehát senki többet harmadszor.” (Sarolta)

Az interjúalanyok zömmel nem értékelték morális dilemmának, hogy egyes kedvezőtlen minősítésű embriók megsemmisítésre kerültek, hiszen azok nem segítették őket céljuk elérésében. Többnyire úgy vélték, az összes „alkalmas”, „életképes” embriókat vagy beültették, vagy lefagyasztották. Nem kérdőjelezték meg az embrióbesorolást, beszéd módjukból úgy tűnt, hogy az ismertetéseknek megfelelően ők is megkülönböztetnek életképes és életképtelen, alkalmas és alkalmatlan embriókat. Az életképes/életképtelen, alkalmas/alkalmatlan embriók közötti határvonalat egyértelműnek tekintették, azaz elfogadták a szakemberek klasszifikációját. Azokat az embriókat, amelyek nem kerültek beültetésre vagy lefagyasztásra, egyszerűen értéktelennek tartották. Sőt, ahogy tárgyaltuk, egyes esetekben ezeket még csak nem is tartották embrióknak – ennek megfelelően nem is tulajdonítottak a megsemmisítésüknek komolyabb jelentőséget. Ugyanakkor korábban az embrióminősítés bemutatásánál láthattuk, hogy a jó és nem jó minősítésű embriók között a sikert illetően valószínűségi különbség van. A páciensek ugyanakkor úgy beszéltek a kategóriákról, mintha egy egyértelmű határvonal felett az életképes embriók volnának, a határpont másik oldalán pedig a fejlődési, megtapadási eséllyel egyáltalán nem rendelkezők.

A megkérdezett páciensek az embriók kapcsán a beültetés előtti időszakra vonatkozóan egyfajta elsősorban számokra koncentráló kifejezőmódot alkalmaztak. Beszámolóikban az egyik rendszeresen visszatérő alapkérdés az volt, hogy „Hány darab van belőlük?”. Egy idő után azonban, ahogy ezt korábban is jeleztük, többen már nem is emlékeztek pontosan, hogy végül hány embrió nem került beültetésre: ezekkel az embriókkal kevésbé foglalkoztak. Azok az embriók, amelyek nem kerültek beültetésre, a vizsgálatkor nem tartoztak a legéletképesebbek közé, de később még alkalmassá válhatnak a beültetésre – tehát nem nagyon rossz minősítésűek, fagyasztásra alkalmasak – szintén viszonylag háttérben voltak számukra a beültetésre kerülő embriókhoz képest. Voltak, akik nem emlékeztek, hogy egyes lombik ciklusaikban hány embriójuk került fagyasztásra.

„Ez abban a környezetben, meg helyzetben nem ez a fontos... ott az fontos, hogy sikerüljön... és akkor most nem azzal foglalkozik az ember, hogy most, úristen, akkor a többivel mi lesz...” (Tünde)

Úgy tűnt, többen az eljárás során nem foglalkoztak azzal, hogy a maradék embriókkal mi történik, azok teljesen kikerültek a fókuszba. A gyakran emocionális beszélgetések során érezhető volt, hogy több nehezebb és absztrakt kérdésről csak az

interjúk során gondolkodtak el először. Az alábbi reakció az embriók kutatási célú felhasználási opciójának említése után hangzott el:

„De látod, ez se merült fel, érdekes, hogy mennyire részletesen belemegyünk olyan dolgokba, amik az idő alatt eszembe sem jutottak volna.” (Beatrix)

A fenti idézet is azt példázza, hogy ezek az embriók mennyire háttérbe szorulnak.

Voltak olyan esetek is, ahol az interjúalany – bár az elején fontosnak tartotta volna a maradék nem elég jó minőségű embriók lefagyasztását is – arról számolt be, hogy mivel ezt nem engedték meg nekik, utána ők tudatosan próbáltak csak a beültetett és fagyasztott embriókra koncentrálni:

„Igazából meghozták helyettünk, tehát mi hiába hadakoztunk, hogy de mi szeretnénk az összes embriót, hogy de fagyasszuk le, fagyasszuk le, azt mondták, hogy nem lehet, mert nem jó minőségűek, tehát ez meg lett mondva... de erre nem szeretünk gondolni, merthogy ez merült fel, amit nehezen felejt az ember, meg nehezen lép túl rajta, hogy mi lehetett volna, ha, de hát nyilván elfogadja az ember, hogy életképtelen, jó, ennyi, de hát szerintem ez az egyik legnehezebb. Hát, ugye, a többi-eket nem láttuk, őket csak hírből tudtuk elképzelni, próbáltunk azokra koncentrálni, akik, vagy amik ugye, akikről beszéltek ők, tehát a többit próbáltuk elfelejteni, hogy az nem is volt, és akkor nem gondoltunk arra, hogy több is volt.” (Szilvia)

A beültetés kapcsán az interjúalanyok többségének beszámolóiban azok az embriók kerültek a középpontba, amelyekre az orvosok irányították a figyelmüket. Azokról beszéltek, amelyeket már kiválasztottak, és amelyekben az orvosok a legnagyobb potenciált látták. A beültetés pillanata meghatározó volt sokak számára – amíg csak a képernyőn látták kivetítve a beültetendő embriókat, a beültetés sikerére koncentráltak. Utána, amint már beültették őket (már a testükben voltak), már kizárólag arra koncentráltak, hogy megtapadjanak és továbbosztódjanak. Az embriók helyének a szerepét is jól mutatja, hogy a beültetés után többeknél változás volt megfigyelhető a róluk való gondolkodásban. A megtapadás tényét láthattuk sokaknál további határpontnak, innentől kezdve már perszonalizálva, „kis jövevényként” említették az embriókat. Ezzel szemben beültetés előtt, ahogy láttuk, inkább absztraktabb módon, számokban beszéltek róluk. A megszemélyesítés ezen hiánya egyfajta távolságtartást is lehetővé tett számukra, ami főként a már sok csalódást átélő párok esetében volt kiemelkedően fontos. A beültetés utáni éles interpretációs váltást mutatják az alábbi idézetek:

„Aztán utána már megint másként gondolod az egészet, és akkor ott meg már átfordul... a beültetés után, akkor már nyilván én is úgy fogom fel, mint egy kis embernek, de a legjobb és legtudatosabb, amikor már, ugye megvan az eredménye... tehát onnantól indul végül is.” (Edina)

A humanizáció tényét hangsúlyozták, a kötődést és az anyai érzések kialakulását fogalmazták meg a beültetés utánra:

„Félteni kezdtem őket. Amikor először fel kell állni, fel kell öltözni, ki kell ülni a váróba, de hogyan üljek a váróba? Tehát ezek a... ha gyorsan sétálok, az baj, a férjem is mondja, hogy ne is sétáljak, a kocsival bejön, tudod. De... és akkor mondja, hogy majd a kocsival odaáll, de mondom, ne, ennyit lehet sétálni, tehát nem esnek ki ezek a gyerekek szerintem ilyen könnyen, de azért a fejemben ez benne volt. Vagy pl. olyanok, hogy tényleg ugye, amikor bent vannak az embriók, és akkor elkezdted ilyen mániákusan olvasni az interneten, hogy hogy kell feküdni, hogy jó legyen nekik.”
(Karolina)

„Mind a háromnál úgy éltem a napokat, hogy kismama vagyok (a beültetés után).”
(Szilvia)

Többen számoltak be arról, hogy beültetés után megváltozott, ahogy szólították egymást a páciensek:

„Meg egymást is viccesen anyukának szólítottuk, tudod ott már a lányokkal. Hát, igen, végül is ez szerintem nekünk már annyi idő után, meg akinek pláne nincs, meg idáig még természetes úton nem jutott el, az azért már nagy sikerélmény, hogy van egy embrió a méhében, úgyhogy igen.” (Anita)

A hely (anyaméh) szerepének fontosságára az embriókonstrukcióval kapcsolatban az interjúk azon részében is történtek utalások, amikor azt kértük, hogy vessék össze a beültetés előtti embrión végzett vizsgálatok lehetőségét a magzat vizsgálataival:

„Kint van egy csészében rajtad kívül, lehet, könnyebb úgy eldönteni valamit, mint amikor már benned van és benned növekszik.” (Tünde)

Az idézet rávilágít a testen kívülség és belülség megélésének különbségére. Azt láthatjuk, hogy egyes interjúalanyok számára az embriókkal kapcsolatos döntéseket sokkal nehezebb meghozni akkor, amikor már bennük növekszik az embrió, mint amikor a testükön kívül van még. A magzatredukció gondolata teljesen felkavaró volt számukra. Ennek magyarázata, hogy azt érezték, a beültetés után hozzájuk tartozik. Bár korábban is egyesek egyfajta tulajdont láttak benne, de az érzelmi kötődés még nem alakult ki olyan erősen, mint beültetés után.

Ugyanakkor a kérdezett páciensek beültetett embriókról való gondolkodásában jelen volt az a mozzanat is, hogy a beültetés nem feltétlenül jelenti azt, hogy a baba világra is fog jönni. Ez különösen azoknál volt érzékelhető, akik már több beültetésen voltak túl. Ezért többen inkább egyfajta lehetőséget láttak bennük, még nem tekintették őket emberként, de már többet jelentettek számukra, mint sejtek pusztá halmazát:

„Hát, nekem, még ott nem tudom, olyan vegyes, ott még nem tudom, jó, tudom, hogy egy életkezdemény, de még nem tudom teljesen magamnak tudni.” (Gabi)

Minél közelebb kerültek az áhított célhoz, a gyermekhez, annál egyértelműbben kimutatható a szemléletben való változás. Egyre inkább emberként, és nem csupán sejthalmazként tekintettek a magzatra. Ahogy bemutattuk, a beültetés után tipikusan megváltozott az interjúalanyok viszonya a magzathoz. Az idő előrehaladtával fokozatosan egyre erősebbé vált a kötődés: minél több időt töltött az embrió az anyaméhben, annál inkább növekedett a fontossága, és ezzel párhuzamosan egyre közelebb kerültek az interjúalanyok szemében az emberi státuszhoz, és ennek megfelelően egyre távolabbra a biológiai megítélésük alapján kialakított sejthalmaz kategóriától. Az interjúalanyok az embrió megnevezésére az idő és a hely függvényében különböző metaforákat találtak ki. Ez kapcsolatban állhat azzal, hogy milyen ontológiai státusszal ruházták fel az embriókat, valamint az emocionális elmélyülés mértékével. A beültetés előtt elsősorban a vizualitást tükröző szóképekre támaszkodtak, a „buborék” vagy a „virág” metaforákat használták, hiszen a beültetés előtt álló embriókat ilyennek látták a monitoron. A „babám” szót elsősorban a már beültetett embriókra használták, itt már jóval magasabb az érzelmi bevonódás mértéke, így természetesebb a megszemélyesítő megnevezés. A kettő közötti átmenetre példa az „életkezdemény” megnevezés. Ebben az esetben már többnek látták az embriót, mint sejtek halmazának, ám még nem ruházták fel emberi tulajdonságokkal, inkább lehetőséget láttak benne.

Az embrióhierarchiát azoknál a pácienseknél kevésbé lehetett megfigyelni a diskurzusban, akiknek olyan kevés embriójuk volt, hogy épp csak be tudtak ültetni nekik, de nem maradt több (vagy lefagyasztásra alkalmas több).

Döntés arról, igénybe vesznek-e lombikkezelést

A gyógykezelési etikai keretben, még ha a döntés érintette is az embriót, a választás indoklásában nem jellemző, hogy szerepeltek az embrióhoz kapcsolható szempontok – inkább a páciens kezelésének sikeressége és az anyagi és egyéb költségek minimalizálása jelent meg. Az embrió státuszához kapcsolódó morális kérdések, dilemmák a háttérben maradtak, és sokszor úgy tűnt, ezekről a szempontokról nem is igazán gondolkodtak el mélyen, részletekbe menően a kezelésük folyamán. A gondolkodásukban elsősorban a racionális szempontok kerültek előtérbe. A gyógykezelési etikai keret jelentkezett tipikusan, amikor arra kérdeztünk rá, mi okozott érzelmi nehézséget, dilemmákat az eljárás választásakor és az eljárás során. Hasonlóan, amikor arról érdeklődtünk, hogy milyen szempontokat vesznek figyelembe, amikor azon gondolkodnak, folytatják-e a kezelést.

Elsősorban a sikertelen beültetések okozta lelki folyamatok és átélt traumák okoztak számukra érzelmi nehézséget. Az érzelmek intenzitása növekedett a sorozatos sikertelenségek tapasztalásával.

„Még az első 2-3 után az ember még úgy van vele, hogy hát nem sikerül, nem sikerül, de a negyedikbe, ötödikbe, hatodikba, hetedikbe úgy belemenni, hogy ott van a kudarc élménynek az esélye, az úgy baromi nehéz volt. Az utolsóba már nagy

erőfeszítés volt, hogy beleugorjak. Vagy beleugorjunk. Sőt, most már azt mondom, hogy többet már nem is mernék. Én annyira kiégtem, vagy nem is tudom, hogy hogy mondjam, hogy így rémálom, tehát hihetetlen. Gyomorideg, gyomorgörcs, egy hónap biztos stressz. Annak ellenére ugye, hogy engedj el, lazulj el, ne foglalkozz vele. Tehát nem görcsben álltam egész nap, de ez a bizonytalanságérzés, hogy lesz-e gyerek vagy nem lesz-e gyerek, ez kikészít. Ha mondanák, hogy nem lehet, ne is próbálkozzak, abba ugye bele lehetne törődni, de így, hogy nem mondanak semmit, csak hogy próbálkozzak.” (Hanna)

Sokan az információhiányt élték meg rosszul. Úgy gondolták, hogy fokozottan aszimmetrikus a viszony az egészségügyi szakemberekkel. Emocionálisan megviselte őket a tájékoztatás hiánya. Kiszolgáltatottságról, összezavarodottságról és izolációról számoltak be. Mindezek mellett azonban az egyik legnehezebben kezelhető lelki tényezőt a fizikai megpróbáltatás, a hormonstimuláció okozta számukra; olyan mellékhatások és fizikai elváltozások jelentek meg rajtuk, amelyeket nőként nehezen tudtak elviselni. A hormonstimuláció miatt megváltozott a külső megjelenésük, és a folyamatos fizikai tüneteket (gyakran fájdalmat) okozó mellékhatások megviselték a pácienseket. A párkapcsolatukra is nagy nyomást helyezett a kezelés (mind szexuális téren, mind emocionálisan megváltozott kapcsolatokról meséltek), és anyagilag is megterhelőnek érezték az eljárást (állami támogatás esetén is).

A fentieknek megfelelően, a kezelések folytatását befolyásoló tényezők között is elsősorban a hétköznapi életet, mindennapi rutinjukat érintő témák merültek fel. Ilyen volt például, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a beavatkozást a munkával (itt mind anyagi, mind karrierszempontok felmerültek), mennyire támogató ebben a munkaadó, vagy hogy ha már van gyermek a családban, akkor őt hogyan érintené, ha érkezne egy újabb családtag (rokonságetikai keret). Foglalkoztatta őket a párkapcsolatukra gyakorolt további, elhúzódó hatás is. Annak mérlegelésénél, hogy újból részt vennének-e ilyen kezelésen, a hormonstimuláció okozta mellékhatásokat is kiemelték. A próbálkozások számát illetően a beültetés anyagi vonzata is fontos volt számukra, de többen kiemelték a kudarcélmények feldolgozását és a stresszt is.

„Egyelőre semmi, az idő a mérvadó, tehát hajt az idő minket, mert minél idősebb az ember, annál nehezebb... aztán, hogy mi lesz az ötödik alkalom után, az teljesen az anyagiakon múlik, teljesen.” (Szandra)

A fenti idézet is a gyógykezelési etikai keretnek megfelelően a páciens szempontjaira teszi a hangsúlyt.

Döntések a beültetésre kerülő embriók számáról

A beültetésre kerülő embriók számát illetően a gyógykezelési etikának megfelelően két fő szempontot hangsúlyoztak. Egyrészt, hogy növeljék annak esélyét, hogy sikeres terhesség jöjjön létre, másrészt, hogy ne tegyék ki magukat túlzott egészségügyi

kockázatnak esetleges többes terhesség során. Befolyásoló tényezőként jelentkezett még esetenként az is, hogy hány gyereket szeretnének: hiszen mi történik, ha két beültetett embrió közül mindkettő beágyazódik. Beültetett embriók esetében olyan morális dilemma merülhet fel, hogy amennyiben három embrió került beültetésre, és meg is maradnak, szükségessé válhat egy további beavatkozás, hogy végül csak két embrió maradjon (embrióredukció, vagy amennyiben később történik, magzat-redukció) a hármas terhesség fokozott kockázata miatt. Sokaknál, úgy tűnik, amiatt nem merült fel ez a morális dilemma, mert a két embrió tűnt a szokásos útnak. Ennek egyik oka az orvos ajánlása – azaz, a klinika kommunikálása, illetve sokan arról számoltak be, hogy nem is tudtak róla, hogy létezik magzat-redukció. Ennek megfelelően, amikor arról gondolkodtak, hány embrió kerüljön beültetésre, elsősorban azt gondolták végig, hányas terhességet tudnak egészségügyileg elbírní. Nem volt olyan interjúalanyunk, akin magzat-redukciót hajtottak volna végre.

Döntés, legyen-e fagyasztás

Amikor az embriók fagyasztásáról gondolkodtak, az azzal kapcsolatos döntéseiket hozták meg, beszámolóik szerint nem életetikai megfontolások alapján mérlegeltek (vagyis nem merült fel, hogy morális státuszuk miatt ne kerüljenek friss embriók elpusztításra). Szintén nem volt jelen a rokonságetikai keret a döntéshozatalnál, ahogy ezt az ecuadori páciensek esetében láthattuk (Roberts 2007), hanem a gyógykezelés-etikai keretnek megfelelően azt mérlegelték, hogy számukra, páciensek számára mi lenne az optimális kezelés céljaik teljesülése szempontjából. Főként egészségügyi és anyagi szempontok merültek fel: nem kívánták kitenni magukat újra hormonstimulációnak – a költségek és a káros mellékhatások miatt:

„Még a fagyasztottnak annyi az előnye szerintem, hogy ugye nem egy, nem egy olyan, nem egy ciklusban, tehát, hogy természetes ciklusban kerül beültetésre egy fagyasztott embrió, és ezért a szervezet tud kicsit pihenni, tehát nem úgy, mint egy ilyen egész hormonkezelés után” (Zsófia)

Bár a fagyasztási döntés érinti, hogy elpusztításra kerülnek-e embriók vagy sem, a fő érvrendszer a döntés kapcsán nem tért ki az embriókra, hanem a páciensek egészségi szempontjaira koncentrált.

A végcél fontossága

Interjúalanyaink elbeszélése szerint az eljárások során végig az áhított cél elérése, a kisbaba motiválta, vitte őket előre az útukon. Ezt a fajta gyógykezelési etikát tehát a végeredmény kiemelt fontossága jellemezte. Láthattuk korábban, hogy a magyar társadalomban nagyon fontos értéknek számít, hogy valakinek saját gyereke legyen (Miettinen–Szalma 2014; Szalma 2014), ez az interjúalanyainknál is fontos tényező volt, úgy érezték, hogy a saját gyerekéért akár nagy áldozatokat is hajlandóak vállalni.

„Fogalmad sincs, hogy minek vedted magad alá, ott olyan szinten akarod, olyan szinten csak ez lebeg előtted, ez az erős, elszánt akarat, hogy teneked legyen babád, hogy mindent félretesz, fogalmad sincs arról, hogy ezzel te a szervezetedet mekkora mértékben mérgezed, mételyezed.” (Sarolta)

A magas kockázatokkal szembeállították a gyermek nélküli életet, amit annyira elképzelhetetlennek és elviselhetetlennek vélték, hogy ez a sok mellékhatás miatti szenvedést is felülírta.

„Hát, nekem pontos félszem van egyébként a hormonkezelésektől, nekem édesanyám tavaly halt meg petefészekrákban, tehát nyilván az, hogy fiatalon, viszonylag fiatalon, nyilván az, hogy ez az állandó stimulálgatás ez azért nem tesz jót, ezzel tisztában vagyok. Ugyanakkor meg azt gondolom, hogy oké, viszont egyszerűen gyerek nélkül meg nem érdemes élni, tehát, hogy most azt hiszem, könnyen beszélek, de ha ezt az okozza, ez a sok hormonkezelés, esetleg egy nem tudom, egy korábbi halált okoz, ezzel mondjuk esetleg tisztában vagyok, de, de még akkor is azt mondom, most persze mondom, könnyen beszélve, de hogy megéri, ha ennek az lesz a vége, hogy baba. De azért olyan, ami kiverte volna a biztosítékot, ilyen nincsen, azért nincsen, mert ez a cél lebeg a szemem előtt, és addig nincs olyan szerintem, ami nagyon ki tudná verni a biztosítékot.” (Zsófia)

Sokszor a beültetés napján kapják meg a páciensek a maradék embriók sorsáról szóló nyomtatványokat, ekkor azonban – mint láthattuk – más foglalkoztatja őket, hiszen a beültetés a kulcsemény a végcél elérésében:

„Ott és akkor... nem vagy igazán erre úgy felkészülve, hogy megfelelően átgondolt és a megfelelő döntést hozza, hanem ott hozza gyorsan, ilyen, ilyen, mintha lottóznál, én úgy gondolom, mert, meg nincs is úgy rá idő, nem adják oda azt a papírt, hogy hozd haza, és legközelebb egy hét múlva jössz, és hozd vissza kitöltve, és rágd át, hanem ott várakozás közben történik, töltetik ki veled, na, most ha ezt odaadnák egyik hétről a másikra, akkor te teljesen más fejjel, gondolkodással döntenés ezekről a dolgokról.” (Sarolta)

„Amit aláírtunk, körülbelül 5 másodperc volt az egész, mondom, annyira gyorsan történik itt a klinikán minden, merthogy annyira sok a meddő pár, hogy egyszerűen, főleg néha olyan érzésem volt, hogy arra nem emlékszem, hogy levetkőztem egyáltalán, volt-e vizsgálatom bent.” (Vera)

Mivel a fagyasztási döntést legkésőbb a beültetés napján meg kell hozni, érthető, hogyha aznap kell leadni ezt a nyomtatványt – viszont akár lehetne az is, hogy ezt a páciensek már korábban megkapják, hogy tudjanak gondolkodni rajta.

Az aktuális helyzet naturalizációja

Több interjúalanyánál megfigyelhető volt az aktuális helyzet naturalizációja: úgy vélte, ha gyereket szeretne, akkor nincs más választása, mint a lombikeljárás. A lehe-

tőségek közül is az a megfelelő módja, ahogyan az eljárást rajta alkalmazták – nem kérdőjelezték meg a klinikák, orvosok javaslatait, az eljárásokat, a protokollt:

„Dátumot is el tudod dönteni... más döntésed meg gyakorlatilag nincs, mert ez az egy utad van, hogyha gyereket szeretnél” (Tünde)

A gyermekvállalás más lehetőségeivel nem foglalkoztak, a donorsejtek vagy donorembriók használata, illetve az örökbefogadás gondolata addig nem merült fel interjúalanyainkban, amíg nem járták végig a lombikeljárás nyújtotta lehetőségeket. Azokat a megoldásokat, utakat helyezték előtérbe, amelyek lehetővé tehetik számukra, hogy a saját sejtjeiket használva, vér szerinti gyermekük szülessen. Nem merült fel az interjúk során sem opció a jelenlegi számos maradék embriót eredményező lombikeljárások alternatívájaként másfajta lombikeljárási protokollra – csupán az orvosok által prezentáltakra fókuszáltak. Nem gondoltak arra, hogy olyan megoldásokat alkalmazzanak, ahol kevesebb maradék embrió keletkezik (pl. hogy etikai okból lefagyasszák a petesejtjeiket, és egyszerre csak egy részük kerüljön megtermékenyítésre, vagy ne legyen hormonstimuláció, aminek eredményeképpen kevesebb embrió hozható létre, vagy olyan opció kérése, hogy kevés embriót hozzanak létre, és az összes létrehozott embrió kerüljön beültetésre – ezek az opciók mind jelentősen csökkentenék a sikerességi esélyeket, és nem illeszkednek a domináns gyógykezelési keretbe). Mivel úgy érezték, nincs más választási lehetőségük a számukra kiemelten fontos cél elérésére, ez szintén hozzájárult a maradék embriók körüli dilemmák hátterbe szorulásához.

A vallás megélése

A gyógykezelési etikát alkalmazó vallásos interjúalanyok a vallást úgy élték meg, hogy az összeegyeztethető a lombikeljárással, és hitük még segítheti is őket az eljárás alatt. Az interjúalanyok közül sokan kereszténynek, többen katolikusnak vallották magukat, még ha többnyire nem is jártak rendszeresen templomba. Vallásosságuk ellenére sem érezték úgy, hogy a kezelés előtt meg kellene ismerniük, mi az egyház álláspontja a lombikeljárással kapcsolatban, vagy hogy az egyház hivatalos, alapvetően életetikai szempontokat középpontba helyező álláspontját kellene követniük az eljárás során hozott döntéseik során:

„Az, hogy a vallás ezt elutasítja, igazából nem is nagyon néztem utána, vagy nem is folytam bele, én ezt abszolút nem fogom azért elutasítani, mert a vallás ezt mondja, nekem egy célom volt, hogy legyen gyerekm, és így utólag azt mondom, hogy teljesen mindegy, hogy hogy... nem fogják megkülönböztetni, hogy lombikbaba, én ezt büszkén felvállalom a mai napig, kereszténységről ennyi.” (Beatrix)

A vallás inkább akkor jelent meg az interjúk során, amikor néhányan arra utaltak, hogy milyen mértékben vágytak a kisbabára. Az eljárás sikerességéért voltak, akik imádkoztak is.

„Hát amikor leszívták, ugye, akkor utána hogy hát így mindig imádkoztam, hogy osztódj, vagy megtermékenyüljenek, meg hogy osztódjanak.” (Kriszti)

Az életetikai szempontok mellett kiállókat radikálisoknak ítélték meg. Mivel interjúalanyaink közül azok, akik vallásosnak vallották magukat, zömével úgy nyilatkoztak, hogy „a maguk módján” élik meg a vallásosságukat, beszámolóik szerint nem okozott számukra nagy dilemmát a lombikeljárásban való részvétel. Egyes interjúkban vallási fanatikusnak konstruálták meg az olyan nézetekképviseelőket, akik vallási okból elvetik a lombikeljárást.

A szűkebb, tágabb környezet:

Zömében úgy tapasztalták a páciensek, hogy a gyógykezelési etika jelentkezik a szűkebb, tágabb környezetük és a klinikai dolgozók esetében is. Hazai internetes fórumokon is a gyógykezelési etika volt a domináns (Bauer 2014a).

Ha a tágabb környezetet vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a legnagyobb hazai felekezettel rendelkező katolikus egyház, valamint a Vatikán álláspontja – többek között életetikai okokból is – többnyire elutasító a lombikeljárás kapcsán (Prainsack 2006). A katolikus egyház ugyanakkor hazánkban nem lépett fel aktívan a lombikeljárások ellen a kutatási időszak végéig, sőt még az embrionális őssejtkutatás ellen sem, ami szintén a pár napos embriók kérdéskörét állíthatta volna a figyelem középpontjába (ahogy jeleztük, Veres András püspök támadása a lombikeljárás ellen csak a kutatásunk után jelentkezett). A hazai médiában sem jelentek meg érdemi viták az embriók kérdéskörével kapcsolatban, így az embrió körüli lehetséges életetikai szempontokról sem (a lombikeljárásokról is többségében egy-egy híresség, pl. Ördög Nóra kapcsán volt számottevő diskurzus). A társadalmi nyilvánosságban zajló vitáknak a hiánya is szerepet játszhat abban, hogy a maradék embriók körüli potenciális dilemmák többnyire nem merültek fel a páciensek beszámolóiban.

Az egészségügyi dolgozók és a gyógykezelési etikai keret

A szakirodalmi áttekintésnél láthattuk, számos kutatás kimutatta, hogy a páciensek nézeteit jelentősen befolyásolhatja az egészségügyi személyzettől kapott információ (Memmi 2012; Fannin 2012), így releváns megvizsgálni, hogy a klinikai dolgozók részéről milyen hozzáállással találkozhatnak a páciensek. Az Adatok és módszerek részben kifejtettük annak indokát, hogy ezt a befolyást miért elsősorban az interjúalanyok beszámolóiból utólag igyekszünk rekonstruálni, illetve kisebb részben egy klinikán végzett korlátozott megfigyelések kapcsán. Itt újra hangsúlyozzuk, hogy módszertani szempontból nem ez lett volna az ideális kutatási design, de együttérzés, emberségesség és etikai megfontolások alapján eltekintettünk a klinikai dolgozó-páciens interakciók megfigyelésétől.

Azt találtuk, hogy az interjúalanyok beszámolóiban a klinikai dolgozók részéről a gyógykezelési etikának megfelelő megközelítéssel találkoztak.

Az elmesélt történetek és helyzetek alapján a klinikákon hangsúlyosan jelentkezett az embrióhierarchia – mind a nyelvi kódokban, mind a vizuális megjelenítés szintjén. Egyes embriók hangsúlyosan szerepeltek a klinikai kommunikációban a páciensek felé, míg mások háttérbe szorultak és/vagy kevésbé értékesként lettek kategorizálva. Az intézeti bánásmódban az embriók kapcsán szintén jellemző volt az embrióhierarchia: azok az embriók álltak a középpontban, amelyek leginkább sikerrel kecsegtettek, hogy a pácienseknél sikeres terhességhez vezessenek, azaz amelyek legközelebb álltak a terhességi célhoz.

A páciensek elmondásaiból az derül ki, hogy az egészségügyi személyzet sok helyen a beültetés előtti embriók esetében egy számokra támaszkodó leírást alkalmazott. Úgy tűnik, a számokban megnyilvánuló jellemzés internalizálása segített a pácienseknek a kötődésük kontrolljában. Megadta a lehetőséget arra, hogy érzelmi-
leg elhatárolódjanak azoktól a rossz minősítést kapó embrióktól, amelyek kiesnek a terhességi zónából. Sok esetben úgy tűnt, hogy a páciensek narratíváihoz hasonlóan a klinikai kommunikációban is határpontnak számít a beültetés. Többen beszámoltak arról, hogy megváltozott a szakemberek és a személyzet viselkedése, hozzáállása. A beavatkozás után egyes helyeken lényegében már kismamaként kezelték a pácienseket, azt kommunikálva irányukba, hogy szinte elérték céljukat. Többen utaltak arra, hogy olyan ultrahangképet kaptak hazavitelre, mint a várandós nők a terhesgondozáson. Ez erősíthette a beültetés egyenlő sikeres beültetés, illetve embrió egyenlő baba asszociációkat a beültetett embriók esetében, amelyet a korábbi szakaszban részleteztünk. Az anyaméhbe helyezett embriók előtérbe helyezése is rávilágít arra, hogy egyfajta ontológiai váltás figyelhető meg az eljárás különböző szakaszai között. A váltás felismerhető nemcsak abban, ahogy az embriókat kezelik, hanem abban is, ahogy beszélnek róluk ezeken a klinikákon a beültetés előtt és után, az embrió helyének függvényében (előtte olyan szakkifejezéseket használtak, amelyek absztraktak és ismeretlenek voltak, és mint speciális organizmust konstruálták meg az embriót, utána pedig mint egy tényleges terhesség kezdetéről, egy potenciális babáról beszéltek).

„Akárkit kitoltak, mindenkinek kapott egy ultrahangképet, és mindenkit úgy toltak ki, hogy üdvözlök a kismamát... és akkor mindenki tök boldogan szorongatta a képet, hogy na, itt vannak a kisbabáim.” (Szandra)

Befolyásolhatja a páciensek képét és hozzáállását, hogy miről kapnak információt a klinikán, és melyek azok a tényezők, amelyekről egyáltalán nem is esik szó. Szóbeli tájékoztatás elmaradása esetén az is érdekes lehet, hogy milyen szintű információkat biztosítanak írásban. A döntések meghozatala során szintén számottevő, hogy egy adott kérdés mérlegelésére mennyi időt ad a klinika – azonnali döntésre van szükség, vagy adnak időt a gondolkodásra, a konzekvenciák valódi mérlegelésére. A páciensek elsősorban a beültetésre kerülő embriókról kaptak információt, a klinikai dolgozók ezeket jellemezték különböző tulajdonságaik alapján (elsősorban számok-

ra támaszkodó kommunikációval): milyenek, hogyan osztódtak, hány sejtesek stb. A fagyasztott embriók tulajdonságait már nem jellemezték, és azokat az embriókat sem, amelyek sem fagyasztásra, sem beültetésre nem kerültek (de pl. megélték a beültetés napját, csak nem voltak elég jó minőségűek a fagyasztáshoz). Ezek az embriók jellemzően eltűnnek a páciensek spontán rekonstrukciójából:

„Teljesen háttérben voltak, mintha nem is léteznének innentől kezdve, ki lett mondva, hogy ők nem.” (Szilvia)

A beültetésre nem kerülő, maradék, fagyasztásra alkalmasnak minősített embriók sorsáról a páciensek csak nyomtatványt töltenek ki, és általában a későbbiekben sem zajlik face to face kommunikáció az egészségügyi személyzet és a páciensek között a felhasználni tervezett maradék embriókhoz kapcsolódó további lehetőségekről sem. Az orvossal tipikusan nem beszélnek a páciensek arról sem, hogy mi legyen a fagyasztott maradék embriók sorsa, amelyek felhasználása már kétségesse vált például sikeres gyerekszülés miatt.

Lényeges lehet az embriók megítélése szempontjából, hogy míg egyes embriókat megmutattak képen vagy monitoron a pácienseknek, a többi, rosszabb minőségű embrió „láthatatlan” maradt számukra. Az a tény, hogy a beültetésre kerülő embriókat a páciensek sok esetben beültetés előtt megnézheték monitoron vagy képen, a hangsúlyt a beültetendő embriókra helyezi – erősebb kötődéshez vezethet. Ahogy írtuk, egyes interjúalanyok a beültetés után ultrahangképet is kaptak a beültetett embrióikról. Az ultrahangkép anyaméh + embrió kombinációja már a terhességgel kapcsolatos asszociációkat keltheti, hiszen ilyen képeket a kismamák szoktak kapni – ezzel is erősítve a beültetés körüli értelmezési határvonalat. Mindezt egyes esetekben azzal az is megerősítették, hogy megváltozott a klinikán tapasztalt bánásmód: a pácienseket ekkortól már kismamaként kezelték.

A páciensek úgy érzékelték, hogy a klinika elsősorban a sikeres beültetéseket hangsúlyozza. Közlésbeli különbségekről számoltak be a sikeres és sikertelen beültetések esetében: sikertelen beültetés után sokszor elmaradt a személyes találkozás, nem volt konzultáció. Az embrióhierarchiában ezek az embriók veszítettek jelentőségükből. A jó hírt az orvos inkább személyesen közölte. Ezzel szemben a rossz hírek bejelentését inkább az asszisztensre bízták, vagy a megindult havi vérzés tette egyértelművé a beültetés sikertelenségét. Alábbi idézet is az eltérő orvosi kommunikációt mutatja be a sikeresség függvényében:

„Hát, Edina, sajnos ez most nem sikerült, három hónap múlva kellene visszajönni, és elkezdeni... olyan személytelen volt, padlót fogtam... a módszer, ahogy közölte velem... amikor sikerült, behívott a doki az irodájába... teljesen más volt, és nyilván én úgy gondolom, hogy a sikertelenséget is így kell/kellene közölni, hogy behív, és négy fal között, mint hogy a folyosóról odahív egy nyitott ajtóhoz, és így közölte az asszisztensnőjével.” (Edina)

Egyes klinikákon a már megszületett babák képeivel díszítik a folyosókat, ami szintén az áhított célt helyezi a vizuális fókuszba.

Vannak arra utaló jelek, hogy a klinikai kommunikációs gyakorlat hatással lehet arra, hogy egyes embriók eltűnnek a páciensek diskurzusaiból. Bemutattuk, hogy a pácienseknél háttérbe szorulnak a beültetésen felül megmaradt nem megfelelő minőségű embriók, és hogy sokszor ezek vagy határozottan életképtelen, alkalmatlan embrióknak minősülnek, vagy egyes esetekben nem is tekintik őket embrióknak. A megfigyelt klinikán azt találtuk, hogy a klinikai kommunikáció is csúszkál a tekintetben, hogy mire használja az embrió kifejezést is mire nem. A klinika kommunikációjából is sokszor eltűnnek azokat az embriók, amelyek megmaradtak a beültetés után, de lefagyasztáshoz nem elég jó minőségűek. A klinikai szóhasználatban (honlapon, űrlapokon, dolgozói interjúban) a maradék embriók sokszor azokat a beültetésen felül megmaradt embriókat jelentik, amelyek elég jó minőségűek, hogy fagyasztásra kerüljenek. Ezzel ugyanakkor kizárják a rosszabb minőségű maradék embriókat az embriók köréből. Miközben tudunk olyan esetekről is a klinikán, ahol a páciens csak ilyen rosszabb minőségű embrióval rendelkezett, és beültették – ott az ugyanilyen minőségű embrió nem tűnt el a diskurzusból, embrióként hivatkoztak rá. Úgy tűnik tehát, legalábbis ezen a klinikán, hogy megfigyelhető a klinikai dolgozók részéről egyfajta ontológiai manipuláció, amikor is tehát egy entitást másként kommunikálnak lényegileg aszerint, hogy milyen sorsot javasolnak számukra.

Bár sok intézményről mondták interjúalanyaink, hogy jellemző a gyógykezelési etika, az is megfigyelhető volt, hogy nem mindenhol tudott az embrióhierarchia érvényesülni, hiszen előfordult, hogy túl kevés figyelem, idő jutott a páciensekre. Egyik fontos eleme a gyógykezelési etikának, hogy a beültetésre kerülő embriók kerülnek a középpontba, ezekről beszél az egészségügyi személyzet a pácienseknek, ezeket mutatja meg nekik, illetve a beültetés után ezekről kapnak képet. Voltak esetek, amikor ez sem tudott érvényesülni, mert „futószalagszerű” volt a bánásmód, és olyan kevés idő jutott az orvos-páciens interakciókra, hogy nem kaptak információkat ezekről az embriókról sem. Olyan tapasztalatokról is beszámoltak, hogy egyes helyeken addig nem kezelték kismamaként a pácienseket, amíg a terhességük el nem érte a tizenkettedik hetet.

Kisebbségi etikai keretek

A domináns gyógykezelési etika mellett egyes döntéseknél más etikák is előfordultak egyes interjúalanyok beszámolóiban.

Az interjúk alapján vannak arra utaló jelek, hogy egyeseknél, bár a be nem ültetett friss embriókkal kapcsolatos döntéshozatal során nem jelentkeztek életetiki szempontok, a fagyasztott embriók tárolásának meghosszabbításáról születő döntések folyamán felmerülhetnek ilyen megfontolások is. Volt néhány olyan interjúalany, akiknek már több évvel azelőtt született gyermeke lombikeljárással, és nem terveztek további terhességet, így amikor felvetették számukra a lefagyasztott

embriók megsemmisítésének lehetőségét, akkor merült csak fel az embriók sorsával kapcsolatos etikai dilemma. Több interjúalany pedig akkor említett kifejezett rákérdezésre dilemmákat, amikor a fagyasztott embriók sorsának témájára került elő. Interjúalanyaink ezekben az esetekben sem érezték azt, hogy a felengedésük beültetés nélkül „gyilkosság” lenne. Ugyanakkor volt olyan, aki ebben a helyzetben kezdte el érezni a súlyát annak, hogy milyen komoly döntést kell meghoznia. A fagyasztott embriók felhasználása kapcsán az egyik fontos, vagy mondhatjuk a legfontosabb szempont, hogy a család számára jó lenne-e egy kistestvér (ami egyfajta, a Roberts [2007] tanulmányától eltérő rokonságetikai keretnek tekinthető). Emellett komoly dilemmaként jelent meg, hogy kitennék-e testüket és lelküket a lombik eljárás nehézségeinek (gyógykezelés-etikai keret). Volt, aki éppen az utóbbi miatt kifejtette, hogy jobban örülne, ha mégis spontán esne teherbe, mint ha a meglévő fagyasztott embrióival kerülne sor lombikra, és úgy születne testvére a gyermekének. Ezzel szemben elképzelhető ugyanakkor, hogy a fagyasztott embrióval rendelkezők jobban hajlanak arra, hogy részt vegyenek még egy lombikciklusban, hogy bővítsék a családot. A nehéz döntéshozatal elhalasztása is egyfajta megküzdési stratégiaként jelentkezett.

„Nehéz megint, pont nyáron, amikor nem tudtam eldönteni, hogy tovább fagyaszszák-e, és nem az összeg miatt nem tudtam eldönteni, hanem mert nem tudom, hogy szeretnék-e még egy babát; ha igen, akkor mikor. Most afelé hajlok, hogy szeretném még megpróbálni. De bennem volt, hogy azok ott le vannak fagyasztva, és nem akarom, hogy hirtelen megszűnjön. Azt gondolom, hogy az ott már valami kis életkezdemény. Nem olyan, hogy ha nem fizetem be, akkor meggyilkolom őket, nem ilyen drasztikus. De én rendelkezem a sorsukról, nem feltétlen nevezem őket embereknek, de valahogy a tudat, hogy mégis te döntesz leendő emberekről... sokat kellett rajta gondolkodnom. Ezért is, meg mert nem tudtam, hogy mikor akarom folytatni, és így időt nyertem magamnak is a döntésre. [...] Nem tudtam meghozni a döntést, hogy mi legyen az embriókkal, nem tudom azt mondani, hogy nincs rájuk szükségem, de azt se, hogy most van.” (Tünde)

Ezt a fajta megközelítést tekinthetjük egyfajta „puha” életetikai megfontolásnak is. Míg a szigorú értelemben vett életetikai szemléletben az embrió elpusztítását mindenáron el kell kerülni, ezt a rugalmasabb verziót az jellemzi, hogy lehetőség szerint el kell kerülni a megsemmisítését, ugyanakkor a fagyasztott embriót nem tekinti emberrel azonos morális státuszúnak.

Az eljárás megkezdése előtt és az első eljárások során az interjúalanyok közül többen kevés információval rendelkeztek arról, hogy mi vár rájuk, és milyen döntéseket kell majd meghozniuk. Az, hogy sok páciens kevés információval rendelkezett és mindig az adott fázisra koncentrált, oda vezethetett, hogy kevésbé gondoltak bele, mi történik, ha a sikeres eljárás után maradnak embrióik. Ahogy lépcsőről lépésre haladtak végig az asszisztált reprodukciós eljárások során, úgy szereztek a

tapasztalataik során információkat, tudást. Az egyik konzultációról mentek a másokra, minden vizsgálatot egy másik követett, egyik gyógyszeres kezelést felváltotta egy újabb, vagy éppen egy injekciókúra. Ezek során végig arra figyeltek, mit kell tenniük az éppen aktuális szakaszban, hogy megfelelően és helyesen kövessék az orvosi utasításokat. A lépésről lépésre való haladás miatt a páciensek figyelmének fókuszában mindig az állt, hogy mi következik, történik éppen az adott szakaszban. Ez alól kivételt csak a végső cél, a terhesség jelentett, ami mindvégig fókuszban volt. Az út során nem azon volt a hangsúly, mi történhet a jövőben, ha esetleg maradnak életképes fagyasztott embriók. Sokak számára, akiknél még nem járt sikerrel a lombik eljárás, az még ráadásul csak egy lehetőségként merült fel, hogy maradnak a végén életképesnek minősített fagyasztott embrióik, amelyeket végül nem használnak fel. Az adott szakaszra fókuszálás jelenségét jelzi az is, hogy a maradék fagyasztott embriók sorsáról szóló dilemma elsősorban azoknál jelentkezett, akik már több éve túl voltak sikeres lombik eljárásán, és csak azután gondolkoznak el a kérdésről, hogy levelet kaptak az intézménytől, amely döntést kért a tárolás meghosszabbításáról. Ahogy láttuk, a végső döntés, a megsemmisítés kérdése még ekkor is sok évig elhalasztható, amennyiben meghosszabbítják a tárolást.

Az interjúalanyok körében néhány esetben volt csak megfigyelhető az életetiki felfogás még úgy, hogy zajlottak a lombik eljárásaik. Egy olyan eset volt köztük, aki emiatt másfajta menetet is kért (az idézetből látszik, hogy az absztrakt életetika mellett az embrió, mint saját gyerek felfogás is jelentkezik):

„Dilemmát okozott nekem az, az elejétől kezdve egyébként, hogyha megtermékenyítenek sokat, már pedig ugye ők azért csinálják ezt, hogy a női szervezetet ne terheljék le annyira ezzel a sok hormonnal újra és újra, ha esetleg az első nem jön össze, hanem a fagyasztáshoz hozzá tudjanak nyúlni, ami egy kényelmesebb eljárás, viszont én azt kértem is a dokitól, hogyha lehetséges, akkor nálam ne így működjön, hanem inkább kevesebb hormonnal, kisebb dózisban, és akkor én inkább mindig alávetem magam ennek az egésznek, mint az, hogy most egy tucatnyi embriót lefagyasztanak, és akkor abból, és, és az okozott nagy fejtörést, hogy mi van akkor, hogyha, ha egy csomó megmarad, tehát mindig azon gondolkoztam, hogy én addig fogok visszajárni, míg az öszszest vissza nem ültetik, nekem ez volt a teóriám, ha most 15 lesz, akkor én igenis viszsza fogok menni az utolsóért is, mert hogy számomra az ugyanúgy a saját gyerekem... Egy fagyasztott embriót is ugyanúgy fel tudnak támasztani, és akkor az ott már élet. Szóval igazából véve lényegében nekem ez, tehát én nem tudtam olyan tárgyilagosan tekinteni, elvonatkoztatni attól, hogy ő igazából egy emberi lény, akármilyen furán hangzik. Legalábbis ez az én nézőpontom” (Vera)

A kutatási célú adományozás esetén egyrészt a kutatás fejlődése merült fel egyfelől mint etikai keret, másrészt az altruista szemlélet, mások segítségének a lehetősége. A kutatás előnyéhez sorolták, hogy a felajánlással értelmet nyer a létrehozásuk, és hogy ezzel hozzájárulhatnak a tudomány fejlődéséhez, és ezzel maguk is segíthetik a

lombikeljárásokban részt vevők jövőbeni helyzetét. Itt tehát többen megint másfajta etikai keretekben értelmezték az embriót. Egyfelől olyan anyagként tekintettek rá, amely hasznos lehet a tudomány fejlődése szempontjából. Egyesek számára a tudomány fejlődése önmagában mint érték jelenik meg. Mások számára inkább az volt a meghatározó érv, hogy olyan fejlesztés valósuljon meg, ami segítheti a lombikeljárásokat a jövőben. Ebben az etikai keretben tehát az embrió hozzájárulhat a jövőbeni páciensek lehetőségeinek javulásához:

„Hogyha mi már nem használjuk fel, akkor inkább a tudomány, kísérletezzenek és próbáljanak, hátha valami okos dolgot, újabb kutatást, újabb jó dolgot találnak, kerülnek napvilágra, mert ez egy csoda, hogy ilyen létezik.” (Beatrix)

„Egyáltalán nem semmisíteném meg, akkor vagy odaadnám, vagy kutatási célra. Semmiképpen sem a megsemmisítés.” (Laura)

Ugyanakkor volt olyan is, aki úgy érezte, ő nem tudná a megmaradt embrióját kutatási célra adományozni, épp amiatt, mert az emberi léthez kapcsolta őket. Szandra például az embriókat a kutatási célú felhasználás tekintetében „emberi lényként” emlegette, és ezért egyértelműen elutasította ezt a lehetőséget. Ugyanakkor, mivel nem voltak maradék embriói, és az interjú során hallott először erről a lehetőségről, korábban nem is szembesülhetett a dilemmát okozó nehézségekkel.

„Nem ajánlanám fel... ne játszadozzanak a kisbabáinkkal... tehát azok csak egy lények, emberi lények, és mert tényleg, mert itt van egy felnőtt ember... egy rokon... bárki szívesen venné, ha kísérleteznének vele.” (Szandra)

Azt a lehetőséget, hogy a fagyasztott, felhasználásra nem kerülő embriók adományozásra kerüljenek más párok részére, az interjúalanyok elvetették. Érvelésükben elsősorban a tulajdonetikai és a rokonságetikai keretet használták. Az embrió egyrészt mint olyan különleges tulajdon jelent meg, amely tőlük származik és a sajátjuk, így nem szeretnék, ha más rendelkezne felette (tulajdonetikai keret). Felmerült, hogy gondot okozhatna annak meghatározása, pontosan kié a gyermek, kik tekinthetők a valós szülőknek. Azzal a vélekedéssel is találkozunk, hogy az adományozók nem tudnának megküzdeni azzal, hogy a biológiai értelemben vett gyermeküket valaki más neveli:

„Hát nehéz kérdés, és egyik sem... Nincs jó választás, nyilván. Valahol az embernek... Tehát igazából a tudat... Hát jó... Hát hogyha tudok segíteni valamiben, de akkor is, ugye, az már egy... Egy... Kettő... Az ember... Kettőjük... Az emberből és a párjából ez egy élet... Tehát az maga. Ha akár eljátszik a tudattal az ember, hogy „Úristen, valaki más neveli a gyerekeket!” Tehát ez etikailag mindig egy nehéz kérdés, és nehéz rá a választ adni.” (Júlia)

Az idézet is azt illusztrálja, hogy egy olyan embriót, amelyet más szülne meg, sokan rokonságetikai keretben értelmeznek, és a saját gyereküknek, rokonságukba tartozónak tekintenek.

Következtetések

Haimes és munkatársai (2008) külföldi páciens interjúalanyaihoz hasonlóan a hazai mintába került pácienseknél is megfigyelhető volt, hogy nem az etikai szakirodalom vitáinak „absztrakt” embriójában gondolkodtak. A hazai interjúalanyok többsége különböző módokon konstruálta meg az embriókat az idő, a helyük és a biológiai jellemzőik függvényében, illetve elsősorban annak megfelelően, hogy hogyan tudtak hozzájárulni a kezelési céljukhoz. A vizsgált interjúalanyok diskurzusaiban többféle etikai keret jelent meg az embriókkal kapcsolatos döntéseik során: ezek közül egyértelműen a gyógykezelési etikai keret volt a domináns. Ez hasonló, mint amit Svendsen és Koch (2008) találtak egy klinikai dolgozók körében végzett dániai vizsgálat során, ugyanakkor teljesen más, mint amit Roberts (2007) figyelt meg a bemutatott ecuadori kutatása során. A magyarokkal szemben az ecuadori páciensek másra fókuszáltak, egyik részüknél az életetikai keret, másik részüknél a rokonságetikai keret volt meghatározó. Tehát korántsem automatikus és egyértelmű, hogy egy páciensnek a döntései során a saját kezelési érdekei, az anyagi és egészségügyi nehézségeinek minimalizálása-e az elsőrendű mérlegelendő szempont. Az ecuadori páciensek a rokonságetikai keretet alkalmazva elutasították a fagyasztást, ezzel nehezítve saját kezelésüket, hiszen így csak később, több költséggel és nagyobb egészségügyi kockázatokat vállalva vehettek részt újabb ciklusban. Illetve az életetikai keretben Ecuadorban a fagyasztásnál az került előtérbe, hogy addig is az embrió életben van: az embrió mint generikus érték jelentkezett.

A páciensinterjúk és az egy klinikán lefolytatott terepkutatás alapján vannak arra utaló jelek, hogy az embrióhierarchia jelen van már abban is, ahogyan a klinikai dolgozók kommunikálnak a páciensekkel. Úgy tűnik, a klinikai környezetben a nyelvi kódok, vizuális tartalmak sok szempontból alátámasztják és megerősítik az embrióhierarchiát. A klinikai dolgozók határozzák meg, hogy mi számít embrióknak és mi nem, mi értékes és mi nem, ezt a szemléletet pedig a páciensek is átveszik. Azok az embriók, amelyek a klinikai kommunikáció középpontjában állnak, kerülnek a páciensek fókuszába is. A megfigyelés és az interjúk alapján úgy tűnik, hogy előállhatnak olyan helyzetek, amikor ugyanazt a biológiai entitást ontológiai módon másként prezentálják a páciensek felé. Az ontológiai váltásnak több okozója is lehet: egyfelől, hogy mennyiben járul hozzá majd feltehetően az adott embrió a páciens sikeres kezelési céljához, másrészt az embriónak a helye is meghatározó. A „maradék embriók” fogalmába gyakran a nem jó minőségű, se beültetésre, se fagyasztásra nem kerülő embriók nem számítanak bele, így mintegy kikerülnek az embrióknak minősítés köréből. Más helyzetekben azonban lehetnek olyan nem teljesen jó minőségű embriók, amelyek beültetésre vagy

fagyasztásra kerülnek, és ekkor teljes értékűen hangsúlyosak a diskurzusban, és egyértelműen embriókként kezelik őket. Egyes esetekben, az embrió helyétől függően, a klinikán a páciensek felé történő kommunikációban ontológiai váltás történik. Ilyenkor a beültetés után vizuális és verbális eszközökkel is a kismama-baba párosítást sugallják, sok páciens pedig át is veszi ezt a szemléletet.

A meghatározó gyógykezelés-etikai keret mellett még több, más etikai keret is előfordult interjúinkban: tulajdonetikai keret, rokonságetikai keret, a tudomány fejlődéséhez kapcsolódó etikai keret, más páciensek segítéséhez kapcsolódó etikai keret, puha életetikai keret. Puha életetikai szempontok elsősorban a fagyasztott embriók további tárolása kapcsán merültek fel a beszámolókbán – de úgy tűnt, hogy sokaknál ekkor sem ezek voltak a döntéshozatal során a legfontosabb tényezők. A lombikeljárások egyik mellékterméke a maradék fagyasztott embriók nagy tömege, amelyek egy része vélhetően soha nem kerül majd felhasználásra. Az interjúk alapján úgy tűnik, sok páciens ezzel nincs tisztában, amikor az eljárás mellett dönt. A kezeléseik során a páciensek elsősorban az eljárás adott szakaszára koncentrálnak, illetve a hön óhajtott terhességi célra, és nem gondolkodnak előre, mi lesz céljuk teljesülése után.

Az eredményeket nem lehet általánosítani – többek között a minta kis mérete és a lehetséges szelekciós hatás miatt sem, hiszen akik vállalták az interjúkat, eltérhetnek azoktól, akik nem vállalkoztak rá. További korlátját jelentik a kutatásnak, hogy csak női pácienseket kérdeztünk, csak egyetlen klinikán végeztünk megfigyelést, és ott is csak korlátozott módon, különben pedig retrospektív módon kérdeztük az interjúalanyokat, hogy emlékezzenek vissza az orvosi, klinikai kommunikációra. Óvatosan kell bánni az oksági kijelentésekkel is, hogy mennyiben befolyásolhatta a klinikai dolgozók szemlélete a páciensek percepcióit. Érvényesülhet egy olyan hatás is, hogy mivel mind a klinikai dolgozók, mind a páciensek ugyanabban a társadalomban élnek, ezért mindkét csoport egyszerűen a tágabb társadalom normáit tükrözi vissza. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy a potenciális társadalmi befolyáson túl amiatt lehetett az orvosi környezetnek kifejezett hatása, mert a tágabb környezet arra nem ad olyan részletes útmutatást, mint a klinika, hogy mi számít embrióknak és mi nem. És ahogy láthattuk, a páciensek sok esetben a klinikaihoz hasonlóan konstruálták meg, hogy mit tekintenek embrióknak és mit nem sorolnak ebbe a kategóriába.

Milyen gyakorlati implikációi vannak az eredményeknek? Míg Magyarországon az embriókat felhasználó kutatási lehetőségek sok esetben nagyon korlátozottak, az interjúinkból az látszik, hogy kutatási célra egyesek nyitottak lennének maradék embriókat odaadományozni. Sőt lelkileg is jobb érzés lenne számukra, hiszen azt éreznék, hogy felajánlásukkal másokon segíthetnek és a kutatás fejlődéséhez járulhatnak hozzá.

Felmerül az is, hogy jó, ha a páciensek már az elején, teljes körűen informálva vannak a lombikeljárás melléktermékéről, a maradék fagyasztott embriókról. Így ennek a körülménynek a figyelembevételével tudják meghozni döntéseiket, hogy milyen módon vállalják a lombikeljárást. Amiatt is fontos a megfelelő és körültekintő informálás, hogy ne álljon elő olyan helyzet, hogy csak évekkel később szembesülnek

a döntések következményeivel, ami akkor okoz rossz érzést számukra. Ugyanakkor, amennyiben nem olyan eljárást választanak, ahol sok maradék embrió képződhet (mert pl. nem kérnek hormonstimulációt, vagy csak annyi embriót hozatnak létre, amennyit beültetnek), drasztikusan rontanák a sikerességük esélyét. További potenciális érzelmi terhet jelenthetnének ezek az információk a párnak egy olyan időszakban, amely amúgy is tipikusan nehéz számukra. Az interjúkból ugyanakkor az is kirajzolódik, hogy az információ hiánya a kiszolgáltatottság érzését keltette a páciensekben. Egyes esetekben úgy élték meg, hogy a kezelés során nem értették a lépéseket – gyakran nem tudtak informált döntéseket hozni, ami frusztrációt okozott számukra egy emocionálisan amúgy is megterhelő élethelyzetben. Emiatt mégiscsak a minél teljesebb körű információ biztosítása válik fontossá. Brit meddőségi klinikákon végzett empirikus vizsgálatok is arra a következtetésre jutottak, hogy az etikailag komplex helyzetekben akkor tudnak a páciensek megalapozott döntéseket hozni, ha részletesek és teljes körűek az egészségügyi dolgozóktól kapott információik (Williams et al. 2002; Ehrich et al. 2007). A páciensek alapjoga, hogy az összes körülményt mérlegeljék autonóm döntéshozataluk során. Információ hiányában, annak szándékos vagy nem szándékolt elhallgatása vagy torzítása kapcsán a teljes informáltsághoz való páciensjog sérül (Kottow 2004).

Abstract: Ever since the birth of the first in vitro fertilization (IVF) baby in 1978, millions of infants worldwide have been conceived with the help of IVF. The study discusses what ethical frameworks we can see in the accounts of Hungarian IVF patients concerning their decisions about the embryo. The article also discusses what employees of the infertility clinics are communicating to patients and how they can influence their thinking. In the framework of the research, 20 semi-structured interviews were carried out with patients as well as observations at an infertility clinic. Nowadays, when many biopolitical decisions are passed on to patients, they have to make a number of different, often difficult decisions in the course of their IVF treatment. Based on the interviews, the article presents that the main ethical framework constructed by the interviewees is the therapeutic frame. An important feature of this frame is the embryo hierarchy: the majority of interviewees constructed the picture of the embryos in different ways, depending on time, place and biological characteristics, and primarily on how they could contribute to their treatment purpose. Based on the interviewees' accounts and our field research, we aim also to reconstruct how the clinical environment further strengthens the usage of the ethical frame. Strengthening is achieved, among other things, by the use of language codes, visual content, and the use of ontological manipulation (when biological entities are presented to patients in a substantially different nature according to what fate they proposed to have). In addition to the dominant ethical framework, we discuss the minority ethical frameworks in discourses.

Keywords: reproductive technology, technology and society, IVF, ethics

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az OTKA/NKFIH K 108981 számú kutatása tette lehetővé. Vicsek Lilla munkáját a kutatás alatt az MTA Bolyai-ösztöndíja segítette. A szerzők köszönetet

mondanak Takács Erzsébetnek a szakirodalomhoz kapcsolódó ötleteiért, Paksi Veronikának az interjúzásban besegítésért, az interjúalanyoknak, hogy ránk áldozták az idejüket, valamint a 2017-es éves OTKA kutatási jelentés anonim értékelőjének, aki az értékelés mellett jó tanácsokkal is segítette munkánkat.

Irodalom

- Agar, N. (2007): Embryonic Potential and Stem Cells. *Bioethics*, 21(4): 198–207. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2006.00533.x>.
- Akrich, M. (1992): The description of technical objects. In Bijker, W. E. – Law, J. (eds.): *Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge MA: MIT Press, 205–224.
- Akrich, M. – Latour, B. (1992): A Summary of a convenient vocabulary for the semiotics of humans an non-human assemblies. In Bijker W. E. – Law, J. (eds.): *Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge MA: MIT Press, 259–264.
- Anderson, B. (2005): *Reproductive Health. Women and Men's Shared Responsibility*. Sudbury: Jones and Bartlett Publishers.
- Baruch, S. – Kaufman, D. J. – Hudson, K. L. (2008): Preimplantation genetic screening: A survey of in vitro fertilization clinics. *Genetics in Medicine*, 10(9): 685. doi:10.3390/jcm3010280.
- Bauer, Zs. (2013): Bound together by fate and faith: A qualitative analysis of online discussions on assisted reproduction in Hungary. In Szekeres, V. (ed.): *Proceedings of FIKUSZ '13 Symposium for Young Researchers*. Budapest: Keleti Károly Faculty of Business and Management, Óbuda University, 109–121.
- Bauer Zs. (2014a): „Laikus szakértő” páciensek, avagy a változó orvos-beteg viszony megélése és értékelése a meddőségkezelési eljárásban. *Kultúra és Közösség*, 45(3): 159–172. <http://www.kulturaeskozosseghu/pdf/2014/3/13.pdf>.
- Bauer, Zs. (2014b): Systematic inequalities in medically assisted reproduction in Hungary – the patients' perspective. Proceedings STS Conference Graz 2014: Critical Issues in Science and Technology Studies, <http://www.ifz.aau.at/ias/IAS-STS/Publications/Proceedings-STS-Conference-Graz-2014> (letöltés 2014. 10. 15.).
- Bauer Zs. (2017): „Laikus szakértő” páciensek, avagy a változó orvos-beteg viszony megélése és értékelése – elméletek és tapasztalatok – egy netnográfiai vizsgálat bemutatása. A Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája – MODERNITÁSOK, Egészség, betegség és társadalom a későmodernitásban – kvalitatív megközelítések szekció. Budapest, 2017. október 24–26.
- Boivin, J. et al. (2007): International estimates of infertility prevalence and treatment-seeking: Potential need and demand for infertility medical care. *Human Reproduction*, 22(6): 1506–1512. doi: 10.1093/humrep/dem046.
- Boltanski, L. (2013): *The Foetal Condition: A Sociology of Engendering and Abortion*. Cambridge: Polity Press.

- Braun, V. – Clarke, V. (2006): Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101. doi: <http://dx.doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>.
- De Lacey, S. (2007): Decisions for the fate of frozen embryos: Fresh insights into patients' thinking and their rationales for donating or discarding embryos. *Human Reproduction*, 22(6): 1751–1758. doi: <https://doi.org/10.1093/humrep/dem056>.
- Dorland's Medical Dictionary for Health Consumers (2007): Philadelphia: Saunders.
- Ehrich, K. – Williams, C. – Farsides, B. – Sandall, J. – Scott, R. (2007): Choosing embryos: Ethical complexity and relational autonomy in staff accounts of PGD. *Sociology of Health & Illness*, 29: 1091–1106. doi: 10.1111/j.1467-9566.2007.01021.x.
- Ehrich, K. – Williams, C. – Farsides, B. (2010): Fresh or frozen? Classifying 'spare' embryos for donation to human embryonic stem cell research. *Social Science & Medicine*, 71: 2204–2211. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.09.045.
- Ehrich, K. – Williams, C. – Farsides, B. – Scott, R. (2012): Embryo futures and stem cell research. *Sociology of Health and Illness*, 34(1): 114–129. doi: 10.1111/j.1467-9566.2011.01367.x.
- Fannin, M. (2012): The burden of choosing wisely: Biopolitics at the beginning of life. *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 20(3): 273–289. doi: <https://doi.org/10.1080/0966369X.2012.694355>.
- Felt, U. – Fochler, M. – Winkler, P. (2010): Coming to terms with biomedical technologies in different techno-political cultures: A Comparative analysis of focus groups on organ transplantation and genetic testing in Austria, France and the Netherlands. *Science, Technology, & Human Values*, 35(4): 525–553. doi: <https://doi.org/10.1177/0162243909345839>.
- Frith, L. – Jacoby, A. – Gabbay, M. (2011): Ethical boundary work in the infertility clinic. *Sociology of Health & Illness*, 33(4): 570–585. doi: 10.1111/j.1467-9566.2010.01308.x.
- Franklin, S. (2013): *Biological Relatives*. Durham–London: Duke University Press.
- Foucault, M. (1999): *A szexualitás története I: A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz LEELL.
- Gaskell, G. – Allansdottir, A. – Allum, N. – Corchero, C. – Fischler, C. – Hampel, J. (et al.) (2006): Europeans and biotechnology in 2005: Patterns and trends. Final Report on Eurobarometer 64.3. http://ec.europa.eu/research/biosociety/pdf/eb_64_3_final_report_second_edition_july_06.pdf (letöltés 2010. 2. 24.).
- Gottweis, H. (2002): Stem cell policies in the United States and in Germany. *Policy Studies Journal*, 30(4): 444–469.
- Haimes, E. – Porz, R. – Scully, J. K. – Rehmann-Sutter, C. (2008): So what is an embryo? A comparative study of the views of those asked to donate embryos for hESC research in the UK and Switzerland. *New Genetics and Society*, 27(2): 113–126. doi: 10.1080/14636778.2013.768424.

- Haimes, E. – Taylor, K. (2009): Fresh embryo donation for human embryonic stem cell (hESC) research. *Human Reproduction*, 24(9): 2142–2150. doi: 10.1093/humrep/dep124.
- Harvey, O. – Ehrich, K. (2011): Material agency in the laboratory and the clinic. *Revista de Humanidades Médicas & Estudios Sociales de la Ciencia y la Tecnología*, 2(3), 1–17. <http://www.ea-journal.com/art2.3/Material-agency-in-the-laboratory-and-the-clinic.pdf> (letöltés 2013. 01. 18.).
- Inhorn, M. C. (2003): Global infertility and the globalization of new reproductive technologies: Illustrations from Egypt. *Social Science & Medicine*, 56: 1837–1851. DOI: 10.1016/s0277-9536(02)00208-3.
- Jin, X. – Wang, G. X. – Liu, S. S. – Liu, M. – Zhang, J. – Shi, Y. F. (2013): Patients' attitudes towards the surplus frozen embryos in China. *BioMed Research International*, Article ID 934567, doi: <http://dx.doi.org/10.1155/2013/934567>.
- Kalfoglou, A. L. – Scott, J. – Hudson, K. (2005): PGD patients' and providers' attitudes to the use and regulation of preimplantation genetic diagnosis. *Reproductive Biomedicine online*, 11(4): 486–496. doi: [https://doi.org/10.1016/S1472-6483\(10\)61145-5](https://doi.org/10.1016/S1472-6483(10)61145-5).
- Kapitány B. (2012): A gyermekvállalási tervek beteljesületlenségének okai. *Korfa*, 12(2): 1–4.
- Kirejczyk, M. (2008): On Women, egg cells and embryos gender in the regulatory debates on embryonic research in the Netherlands. *European Journal of Womens Studies*, 15(4): 377–391. doi: <https://doi.org/10.1177/1350506808095295>.
- Kitzinger, J. (2007): Framing and frame analysis. In Devereux, E. (ed.): *Media Studies: Key Issues and Debates*. London, England: SAGE, 134–161.
- Knoll, E. M. (2012): Reproducing Hungarians: reflections on fuzzy boundaries in reproductive border crossing. In Knecht, M. – Klotz, M. – Beck, S. (eds.): *Reproductive Technologies as Global Form*. Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH, 255–282.
- Kottow, M. (2004): The battering of informed consent. *Journal of Medical Ethics*, 30(6): 565–569. doi: 10.1136/jme.2003.002949.
- Latour, B. (1991): Technology is society made durable. In Law, J. (ed.): *A Sociology of Monsters. Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge, 103–131.
- Latour, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Málovics, É. – Veres, Z. – Lippai, L. – Nagy, Á. (2006): Competences and risk perception in medical services. Vth International Congress on Public and Non Profit Marketing. Konferencia CD.
- Málovics É. – Vajda B. – Kuba P. (2009): Paternalizmus vagy közös döntés? Páciensek az orvos-beteg kommunikációról. In Hetesi E. – Lukovics M. (szerk.): *A szolgáltatások világa*. JATEPress Szeged, 250–264.

- Meister, U. et al. (2005): Knowledge and attitudes towards preimplantation genetic diagnosis in Germany. *Human Reproduction*, 20(1): 231–238. doi: <https://doi.org/10.1093/humrep/deh548>.
- Memmi, D. (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika*, 79: 77–89.
- Memmi, D. (2003): Governing through speech: The new state administration of bodies. *Social Research*, 70(2): 645–658.
- Meyer, M. J. – Nelson, L. J. (2001). Respecting what we destroy: Reflections on human embryo research. *Hastings Center Report*, 31(1): 16–23. doi: <https://doi.org/10.2307/3528728>.
- Meniru, G. I. (2004): *Cambridge Guide to Infertility Management and Assisted Reproduction*. Cambridge University Press.
- Miettinen, A. – Szalma, I. (2014): Childlessness intentions and ideals in Europe. In Finnish Yearbook of Population Research, XLIX, 31–55.
- Munné, S. et al. (2007): Maternal age, morphology, development and chromosome abnormalities in over 6000 cleavage-stage embryos. *Reproductive Biomedicine online*, 14(5): 628–634. doi: [https://doi.org/10.1016/S1472-6483\(10\)61057-7](https://doi.org/10.1016/S1472-6483(10)61057-7).
- Nakano-Okuno, M. (2006): Destroying vs. saving human lives: The utilitarian view on research using human embryos. https://www.academia.edu/1044438/Destroying_vs_Saving_Human_Lives_The_Utilitarian_View_on_Research_on_Human_Embryos_2006 (letöltés 2014. 10. 15.).
- Navratyil Z. (2012): *A varázsló eltöri pálcáját? A jogi szabályozás vonulata az asszisztált humán reprodukciótól a reprodukív klónozásig*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Neményi M. – Takács J. (2015): Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély*, 27(2): 32–61.
- Neumann O. (2011): Köszönjük, hogy megszülettünk! Kaáli Intézet: 20 év – 20 000 gyermek. Budapest. https://kaali.hu/letoltesek/koszonjuk_hogy_megszulettunk.pdf.
- Perrotta ,M. (2013): The emerging meanings of reproductive cells among science, state, and religion. *Tecnoscienza: Italian Journal of Science & Technology Studies*, 4(1): 7–22.
- Prainsack, B. (2006): Negotiating life: The regulation of human cloning and embryonic stem cell research in Israel. *Social Studies of Science*, 36(2): 173–205.
- Provost, V. – Pennings, G. – De Sutter, P. – Gerris, J. – Van de Velde, A. – Dhont, M. (2011): To continue or discontinue storage of cryopreserved embryos? Patients’ decisions in view of their child wish. *Human Reproduction*, 2(1): 861–872. doi: <https://doi.org/10.1093/humrep/deq392>.
- Reed, K. (2012): *Gender and Genetics: Sociology of the Prenatal*. London: Routledge.
- Reis, P. (2008): How Brazilian and North American newspapers frame the stem cell research debate. *Science Communication*, 29(3): 316–334. doi: <https://doi.org/10.1177/1075547007312394>.

- Roberts, E. F. S. (2007): Extra embryos: The ethics of cryopreservation in Ecuador and elsewhere. *American Ethnologist*, 34(1): 181–199. doi:10.1525/ae.2007.34.1.181.
- Sándor, J. (2009): Perfect copy? Law and ethics of reproductive medicine. In Budapest, CEU Center for Ethics and Law in Biomedicine, 1–175. <http://www.librarything.com/work/9580433>.
- Sayer, A. (2004): Restoring the moral dimension: Acknowledging lay normativity, online paper, published by the Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA14YI, UK. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/sayer-restoring-moral-dimension.pdf> (letöltés 2014. 10. 15.).
- Shannon, T. A. – Wolter, A. B. (1990): Reflections on the moral status of the pre-embryo. *Theological Studies*, 51(4): 603–62.
- Svendsen, M. N. – Koch, L. (2008): Unpacking the ‘Spare Embryo’: Facilitating stem cell research in a moral landscape. *Social Studies of Science*, 38(1): 93–110. doi: <https://doi.org/10.1177/0306312707082502>.
- Szalma I. (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 35–57.
- Szalma I. – Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1): 44–68.
- Szalma I. (2016): Az asszisztált reprodukciós eljárások elterjedtsége és elfogadottsága Magyarországon, európai kitekintésben. Magyar Tudomány. <http://www.matud.iif.hu/2016/02/04.htm>.
- Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium (2010): Az Egészségügyi Minisztérium szakmai protokollja meddőség ellátásról – asszisztált reprodukcióról – in vitro fertilizációról (1. módosított változat). Hivatalos Értesítő (A Magyar Közlöny Melléklete), 30. sz. 6467–6494.
- Takács E. (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 79: 7–22.
- Takács E. (2015a): Fogamzás és terhesség-megszakítás. Magzat-irodalom a kortárs francia szociológiában. *SOCIO.HU*, (1). https://socio.hu/uploads/files/2015_1/takacs.pdf doi:10.18030/socio.hu.2015.1.105.
- Takács E. (2015b): A születés esetlegességei. A prenatális diagnosztika szociológiai problematizálása. In Kisdi B. (szerk.): *Létkérdések a születés körül. Társadalomtudományi vizsgálatok a szülés és születés témakörében*. Budapest: L’Harmattan.
- Thompson, C. (2005): *Making Parents*. Cambridge, Massachusetts – London, England: MIT Press.
- Waldby, C. (2015): Banking time: Egg freezing and the negotiation of future fertility. *Culture, Health, and Sexuality*, 17(4): 470–482. doi:10.1080/13691058.2014.951881.
- Warnock, M. (1985): A question of life: The Warnock report on human fertilisation and embryology.
- Warren, M. A. (1997): *Moral Status*. Oxford: Oxford University Press.

- Warren, M. A. (1997): *Moral Status: Obligations to persons and other living things*. Oxford: Clarendon Press.
- Wennberg, A. – Rodriguez Wallberg, K. – Milsom, I. – Brännström, M. (2016): Attitudes towards new assisted reproductive technologies in Sweden: A Survey in women 30–39 years of age. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 95(1): 38–44. doi: 10.1111/aogs.12781.
- Williams, C. – Alderson, P. – Farsides, B. (2002): Drawing the line'in prenatal screening and testing: Health practitioners' discussions. *Health, Risk & Society*, 4(1):61–75. doi: <https://doi.org/10.1080/13698570210294>.
- Závecz Research (2017): Ritka nagy egyetértés van a lombikprogramról. https://index.hu/belfold/2017/10/25/lombikprogram_felmeres_zavec/.
- Zegers-Hochchild, F. (et al.)(2009): International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) revised glossary of ART terminology, 2009. *Fertil Steril*, 92(5), 1520–1524. doi: 10.1093/humrep/dew082.

Vallási szocializáció vizsgálata fiatal felnőttekkel készített interjúk tükrében¹

Pusztai Gabriella – Demeter-Karászi Zsuzsanna

pusztai.gabriella@arts.unideb.hu, zsuzsanna.karaszi@gmail.com

Beérkezés: 2019. 02. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 07. 01.

Elfogadás: 2019. 10. 11.

Összefoglaló: A nagymintás vallásszociológiai vizsgálatok adatainak értelmezési nehézségei miatt sürgető feladattá vált a vallási szocializáció fogalmának alaposabb vizsgálata. A szocializációs elméletek finomodása nyomán felvetődik a kérdés, vajon a szocializáció reprodukciós vagy konstruktivista felfogására építve értelmezhető-e a vallási transzmisszió. Jelen tanulmányban 18 kvalitatív interjú elemztünk, melyeket a fiatal felnőtt korosztályban vettünk fel. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a vallási szocializáció korábbi elméletei alkalmazhatók-e a fiatal generáció jellemzésének megalkotásához és vallási változások értelmezéséhez, vagy pedig az aktív, alkotó, már az életút elején is újrakonstruálódó vallásosság írja le jobban a tapasztalt jelenségeket. Mivel a vallásosság többdimenziós jelenség, s külön kívántuk vizsgálni az egyes dimenziókban történő fejlődést, Glock és Stark modelljét vettük alapul az interjúk elemzése és nyitott kódolása során. Az elemzés eredményeképpen a vallási szocializáció hét típusát tudtuk elkülöníteni. Eredményeink a vallási szocializáció konstruktivista értelmezését erősítik.

Kulcsszavak: vallási szocializáció, a vallásosság intergenerációs átörökítése, a vallásosság dimenziói, konstruktivista szocializációértelmezés

Bevezetés

A kutatásokban gyakran maradnak megválaszolatlanul a vallásosságról feltett kérdések, s nemcsak azért, mert a legbelsőbb magánszférát érintik, hanem azért is, mert nagyon összetett jelenségről van szó, melyet leegyszerűsítve próbálnak kikapintani a kutatók (Tomka 1998; Földvári 2014). A változó vallási trendek mellett fontos és aktuális kutatói feladat a vallásosságot mérő régi, bevált kérdések folyamatos felülvizsgálata, amit a jelenség aprólékos vizsgálatának kell megelőznie. Időről időre megállapítást nyer, hogy a vallásosság s főként a vallási szocializáció folyamatainak tanulmányozására a kvantitatív kutatások nem kínálnak elég részletgazdag információt, nem tárják fel a vallásosságnak az életút során történő formálódását, nem mutatnak rá a vallásosság leírására használt fogalmak finom, egyéni szintű distink-

¹ A cikk a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFI Alapjából támogatott K 119679 nyilvántartási számú „Vallási változás Magyarországon” című kutatási projekt támogatásával valósult meg.

cióira, amire a kvalitatív kutatások képesek lehetnek (Myers 1996; Gereben 1997; Gereben 2003; Bögre 2017).

A nagy volumenű átfogó kutatások csupán egy-egy rövid kérdésblokk erejéig vizsgálják a vallásosságot, s ezek alapján gyakran felszínes vagy ellentmondásos kép bontakozik ki a vallásosságról, a vallási szocializációra vonatkozó kérdés pedig ritkán szerepel a kutatásokban. Például a Magyar Ifjúság kutatássorozat tartalmaz vallásos neveltetésre vonatkozó kérdést. Eszerint a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya fokozatosan csökken, 2008-ban a fiatalok egyharmada, 2012-ben valamivel több mint egynegyede, 2016-ban pedig kevesebb mint egynegyede állította magáról, hogy vallásos szellemben nevelték (Pusztai 2014, 2019). Ugyanezen adatokat közelebbről megvizsgálva azonban feltűnik, hogy miközben a vallásos nevelésben részesülő fiatalok 85–90%-a vallásosnak tartja magát – igaz, nagyjából a negyedükből lesz az egyházak tanítását követő személy –, a vallásos nevelésben nem részesülők egy része – 2008-ban és 2016-ban egyharmaduk, 2012-ben egyötödük – viszont szintén vallásosként sorolja be önmagát. Nem tudhatjuk természetesen, hogy a kérdésre válaszolva a fiatalok hogyan értelmezték a vallásos neveltetés fogalmát. Ha a családon belüli, a szülők részéről történő szándékos vallási transzmisszióra gondoltak, akkor úgy tűnik, hogy a vallási szocializáció más ágensei is bizonyulhatnak hatékonyabbnak a családnél. Az adatok értelmezésekor az is óvatosságra int, hogy a fenti kutatás során vizsgált korcsoport tagjai között akár másfél évtizednyi korkülönbség is lehet, s a szakirodalomban gazdagon adatolt tény, hogy az adolescens, posztadolescens évek komoly fordulatot hozhatnak a vallásosság terén, sőt a vallásos identitás igen képlékeny, változékony lehet ebben a periódusban (Lee et al. 2019; Kovács 2014; Bögre 2017). Mindent egybevetve valójában nem tudjuk, hogyan megy végbe ma a fiatalok vallási szocializációja, s milyen tényezők befolyásolják a vallási transzmisszió eredményét.

Jelen kutatásban 18 kvalitatív interjú elemztünk, melyeket a fiatal felnőtt korosztályban vettünk fel. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a vallási szocializáció korábbi elméletei alkalmazhatók-e a fiatal generáció jellemzésére és vallási változások értelmezéséhez, vagy pedig az aktív, alkotó, már az életút elején is újrakonstruálódó vallásosság koncepciója írja le jobban a tapasztalt jelenségeket. Mivel a vallásosság többdimenziós jelenség, külön kívántuk vizsgálni az egyes dimenziókban történő változást, Glock és Stark (Glock 1962) modelljét is felhasználtuk az elemzés során, melynek eredményeképpen hét típust tudtunk elkülöníteni az interjúalanyok vallási szocializációja alapján.

A vallási transzmisszió

A vallásos kultúra átadását tanulmányozva egyértelmű, hogy eltérő módon és háttal örökíthetők át a vallási ismeretek, a hittételek, a tapasztalatok, a gyakorlatok és a vallási alapon álló mindennapi magatartásminták, de kétségtelen, hogy mindez

olyan interakciós folyamatok során történik, melyek keretén belül különböző szocializációs ágensek rendkívül sokféle módon befolyásolhatják az egyének vallásos meggyőződésének alakulását (Sherkat 2003). Nemzetközi és hazai kutatások eredményei megegyeznek abban a tekintetben, hogy a családi környezet szerepe meghatározó az egyének vallási szocializációjának alakulásában (Hart 1990; Pusztai 2004).

A családi vallásosság befolyását, a vallásosság eredményes vagy kevésbé eredményes átörökítését ugyanakkor ellentmondásokkal telinek ítéli meg a szakirodalom, és a család számos jellemzője tovább színezi a hatásmechanizmus érvényesülését (Hayes–Pittelkow 1993). Vita folyik arról, hogy az anya szerepe vagy az apa hatása erősebb, sőt egyesek arra a következtetésre jutnak, hogy a szülők szerepe más-más dimenzióban válik jelentőssé (Hoge–Petrillo 1979; Hayes–Pittelkow 1993). Korábbi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy mivel az anyák nagyobb arányban vallásosak, a vallásosság eredményes átörökítése nem az anyai vallásosságtól függ: a felsőoktatási hallgatók körében az apa vallásossága mutatkozott differenciáló tényezőnek (Pusztai 2011). A szülők értékrendi, vallási-világnézeti, sőt felekezeti homogámiája, azonos vallásgyakorlati intenzitása jelentős, önálló hatótényezőként azonosítható a gyermeknevelés számos területén (Pusztai 2016). A vallási szocializáció sikere részben, de nem kizárólagosan, azon múlik, hogy a szülők vallása, vallásossága, hitrendszere mennyire egységes. A szülők közötti egyetértés szignifikánsan eredményesebb vallási transzmissziót tesz lehetővé, ellenkező esetben az utódok vallási elköteleződése gyengébbnek mutatkozik, vallási heterogámia esetén pedig az apa hatása erősebbnek tűnik (Hoge–Petrillo 1978).

A család mellett további igen fontos ágenseket határoz meg a szakirodalom a vallási szocializáció kapcsán. Az egyik ilyen a vallásgyakorló közösség, a másik pedig a kortárs kapcsolatháló (Martin et al. 2003). Többnyire egyetértés mutatkozik ezen ágensek fontosságának megítélésében: a kortárs kapcsolatháló összetétele különösen a tizenévesek számára válik döntő fontosságúvá a vallási nézetek formálódása tekintetében is (Pusztai 2004). Igaz, a kutatások egy része szerint a kortárs vagy intézményi hatás valójában a szülői vallásosság hatásának közvetítője, hiszen a vallásos szülők ennek megfelelő közösségekbe és intézményekbe „csatornázzák” a gyermeküket (Desrosiers et al. 2011; Todd et al. 2003). Kutatásaink során magunk is rámutattunk a barátok, iskolatársak, hallgatótársak vallási szocializációt jelentősen befolyásoló szerepére (Pusztai–Verdes 2002; Pusztai 2012). Az Európába érkezett muszlim fiatalok vallási szocializációját elemző tanulmányok szerint a baráti és lakóhelyi, valamint a kisebbségi közösségek, szervezetek vallási szocializációs potenciálja a várakozásnál jelentősebb (Maliepaard et al. 2012; Lagrange 2014).

Az életkori változásokat, a serdülő- és ifjúkor meghatározó szerepét a klasszikus vallási szocializációs elméletek is hangsúlyozták (Pusztai 1997). Fowler hat plusz egy szakaszt különböztetett meg a hit fejlődésében: véleménye szerint a hit univerzális és folyamatos fejlődésben van az életút során (Fowler 1982). Erikson elméletét

továbbgondolva a vallásosság egész életen át tartó fejlődését hangsúlyozza, kiemelve a krízisek, a kételkedés és a kritika szerepét, melyek hozzájárulnak a reflektív hit kialakulásához. Konszenzus mutatkozik abban a tekintetben, hogy az egyik legjelentősebb életkori szakasznak a fiatal felnőttkort tartják (Ozorak 1989). A kibővülő szocializációs színtereken az iskolarendszer, a felsőoktatás vagy a munkahely közegében újraértelmezik a vallásossághoz való korábbi viszonyukat. Nincs vita arról, hogy ez a vallásosság kritikájának, újragondolásának fontos időszaka, azonban az egyes fejlődési stációk megélésének társadalmi sokszínűségére, lehetséges változataira, a változások irányaira kevés kutatás koncentrált. A gyermekkor és a felnőttkor közötti átmenet vallásos dimenziója tekintetében azonosítható fejlődési útvonalakat vizsgálva a korábbi beállítódás mellett stabilan kitartók és a változtatók között tehetünk különbséget attól is függően, hogy honnan indultak, de a vallásosság többdimenziós szemlélete, a különböző dimenziókban mérhető eltérő intenzitás tovább gazdagítja a képet (Petts 2009; Lee et al. 2019).

A szocializációs elméletek finomodásával együtt a vallási szocializáció egyirányú és lineáris, rekonstrukciós modelljei is megértek a felülvizsgálatra (Pusztai 1997; Somlai 1999). A strukturalista-funkcionalista értelmezés szellemében a szocializáció a kész családi magatartásminták és vallásgyakorlati modellek követését jelentette, az előírt intézményi keretek közé való beilleszkedést, az egyirányú, lineáris hatásgyakorlást. Ebben az értelemben a vallási szocializáció is időszakos jellegű lenne, egy életkori szakaszra koncentrálna. A végeredmény pedig vagy az, hogy az új generáció betagozódik a hagyományos, szülők által reprezentált vallásgyakorlati rendbe, vagy az, hogy a szülei vallástalanságát viszi tovább.

Napjainkra a szocializáció konstruktivista és kapcsolathálózati modelljei jelentősen átalakították a vallási szocializációról alkotott felfogásunkat is (Martí 2015; Hunt 2015). A lineáris, teleologikus és passzív modell helyét az aktivitást, kölcsönösséget és a folyamatjellegű hangsúlyozó modell foglalta el (Sherkat 2003; Pusztai 2019). A csoportban való szociális tanulás jellegzetességeit mutató vallási szocializációt a vallási, spirituális tartalmak és élmények értelmezésének és a vallásgyakorlatnak az egyéni, illetve társas konstrukciója jellemzi. A korábbi modellben a vallási szocializáció mintázatai, valamint a demográfiai jellemzők és a társadalmi státustényezők közötti alapvető és szignifikáns összefüggéseket írták le meghatározóként, a konstruktivista vallási szocializációs modellben viszont hangsúlyt kapnak az egyént körülvevő közösségek, az életcélok és az életstílus környezeti változatossága, az életúton belüli töredezettség, a változások folyamatjellege.

Az egyének vallási szocializációjának értelmezését meghatározó rekonstrukciós modell szerint kiemelkedő ágensek a szülők, az egyházak és az iskola, melyek kész mintákat adnak át. Az egyének pedig egyszerűen magukévá teszik a másoktól tanult és látott magatartásformákat, és elsősorban az idősebb generációt követve passzívan befogadnak egy végérvényesen lezárt „tananyagot”. A konstruktivista szocializációs értelmezés szerint elsősorban a vallási kínálat sokfélesége, illetve az ezt

kísérő bizonytalanság állandó újrarendelődésre kényszeríti az egyént, aki így a saját vallásosságával kapcsolatos választásait is folyamatos kritikával szemlélve újraalkotja, finomítja vallásosságát (Martí 2015; Hunt 2015). A konstruktivista modell az egyén alkotó szerepét hangsúlyozza, aki kritikus, folyamatosan válogat és innovál. A modell kiemelkedő szocializációs ágenseit az egyének maguk választják, s új értelmező közösségeik tagjaiként, megújuló perspektívába állíthatják a korábban kiépült vallásosságukat. Egy konstruktivista megközelítés szerint az egyén a pillanatnyi szituációban mindig újra- és újraalkotja a vallási identitását, míg mások szerint a vallási identitás közösségi konstrukciója és az egyén közösségi tagsága valamivel nagyobb stabilitást idéz elő.

A többdimenziós elemzés kiindulópontjai

A vallásosság többdimenziós megközelítései szerint a vallásos elköteleződés nem határozható meg csupán különböző gyakorisági mutatókkal, mint például a templomba járás, imádkozás rendszeressége (Földvári–Rosta 1998). Glock és Stark ötdimenziós vallásmodellje több évtizede a legmegbízhatóbban strukturálja a rendkívül összetett jelenséget (Glock 1962). Az ideológiai dimenzió, a rituális dimenzió, az élmény- és tapasztalati dimenzió, az intellektuális dimenzió, valamint a hétköznapiakban tetten érhető következmények dimenziójának az elkülönítése az elemzések érvényességét erősítette, s vallás- és felekezeti közti összevetésre is alkalmas (Földvári–Rosta 1998; Pusztai 2004). Az ideológiai dimenzióba a hit, a személyes meggyőződésé váló vallási képzetek tartoznak, a rituális dimenzióba a vallásgyakorlat, az egyén vallási mezőben mutatott aktivitása sorolható, amin többnyire a szervezeti részvételt értik. A harmadik dimenzióhoz kapcsolódnak azon élmények és tapasztalatok, melyeket az egyének a vallásosságukkal hoznak kapcsolatba. Az intellektuális dimenzió a vallásos ismereteket méri, végül pedig a következménydimenzió az előző négy dimenzióhoz a hétköznapi magatartásmintákra gyakorolt hatásait vizsgálja az egyén életében. Ezt a dimenziót két további alegységre bonthatjuk. Az egyik az, hogy az egyén maga mit vár el a vallástól, a másik pedig az, hogy magának az egyénnek a teljesítményében hogyan jelenik meg a vallásosság. Összességében a modell jól alkalmazható a vallásosság komplex voltának szemléltetésére és az adatok rendszerezésére (Tomka 1998; Földvári–Rosta 1998).

A kutatásról

Kutatásunk adatbázisát 48 mélyinterjú szövegtörzse adja, melyeket egy kutatócsoport tagjai készítettek egy saját fejlesztésű félig strukturált interjúvázlatra támaszkodva a „Vallási változás Magyarországon” című kutatás részeként. Az interjúk családok három generációját vizsgálták az inter- és intragenerációs vallási változások nyomán követése céljából. Az interjúkat egy előre elkészített interjúvázlat kér-

dései alapján vettük fel, ám a kérdések megválaszolásakor a válaszadók döntöttek arról, hogy milyen mélységben fejtik ki a válaszaikat. A kutatás egyik legfontosabb módszertani tapasztalata az volt, hogy a téma érdeklődést váltott ki, s a megkérdezettek vallási orientációtól függetlenül döntően alaposan és részletesen válaszoltak. Az interjúvázlat alapvetően életkori szakaszok szerint haladva tette lehetővé a vallásos életút alakulásának megismerését, öt fő témakör köré szervezve. Az első kérdésblokk a család és a gyermekkori vallásosság kérdéseire fókuszált, a szülői és gyermekkori vallásgyakorlatra. A második kérdéskör a vallásnak az iskoláskor különböző szakaszaiban (az általános és középiskolás korban) bekövetkező változásait taglalta, a vallási ismeretek, gyakorlatok alakulását, az ezzel összefüggő témák megjelenését az osztálytársakkal, pedagógusokkal történő kommunikációban. A harmadik blokk a vallásosság fiatal felnőttkori megélését járta körül, a negyedik a személyes vallásosság kérdéseit ölelte fel, és végül, de nem utolsósorban az ötödik a vallásosság és a jövőre vonatkozó tervek kapcsolatát boncolgatta. Jelen tanulmányban a legfiatalabb korosztályból származó 18 interjú elemzésének tapasztalatait dolgoztuk fel. Amikor a fiatal generáció vallásosságát vizsgáltuk az interjúkban, el kívántuk különíteni a vallásosság különböző dimenzióiba sorolható jelenségeket, mert azt tapasztaltuk, hogy a változás és a stabilitás párhuzamosan jelen lehet a különböző dimenziókban. Az elemzés eredményének tekintjük, hogy a rendkívül összetett folyamatokat megfigyelve típusokat tudtunk alkotni és ezekbe soroltuk be interjúalanyainkat.

Az elemzést végső soron annak a kutatási kérdésnek a megválaszolásához való hozzájárulásként végeztük, hogy az elvallástalanodás néven összefoglalt jelenség mögött állhat-e a vallási szocializáció egy új formája, melynek hatására az egyén kritikusabb, önállóbb és alkotó módon fogalmazza meg a vallásossághoz való viszonyát. Az elemzés során Glock és Stark dimenzióit külön-külön vizsgáltuk abból a szempontból, hogy melyek lesznek azon dimenziók, melyekre az inter- és intragenerációs stabilitás, és melyek azok, amelyekre az innováció jellemző.

Eredmények

A kutatás során megvizsgáltuk a szakirodalomban tárgyaltakat, s összevetettük a magunk alkotta típusokkal, így nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatal generáció vallásossága túllép az utánzás, ismétlés keretein, sokkal inkább egy aktív, innovatív, újra-konstruálódó vallásossággal van dolgunk, mely egyénenként többé-kevésbé eltérő változatokat mutat. Megállapítottuk, hogy az előző generáció vallásossága vagy vallásoságtól való távolságtartása, illetve a nézetek szándékos átörökítésre vonatkozó törekvései nem minden esetben bizonyulnak hatásosnak. Az interjúk elemzése során az volt a célunk, hogy kitapintsuk, milyen arányban realizálódik az egyes vallási szocializációs szcenáriókban az eredményes és az eredménytelen transzmisszió, milyen mértékben jellemzi a válaszadók vallási szocializációs történeteit a változás és a

stabilitás, valamint mennyire jelenik meg a tudatosság és a reflektivitás a történetek felidézése és a válaszadók jelen nézeteinek kifejtése során. A típusalkotás két fő tengelye tehát a változás – stabilitás valamint tudatosság – reflektálatlanság volt. A következőkben egyenként is bemutatjuk a típusokat, minden típusnál külön vizsgálva a család vallásosságát, a fiatal felnőttek vallásos önjellemzését, valamint a vallási ismeretekhez, a hittételekhez való viszonyulást, a tapasztalatok, élmények területét, a vallásgyakorlat karakterét és a vallási alapon álló mindennapi magatartásmintről szóló önjelentéseket. Az ezekre vonatkozó szövegrészeket – dimenzióként haladva és egymástól függetlenül – nyitott kódolással értékeltük, majd megállapításait összevetettük. A típusoknak a kvalitatív kutatási szemlélet alapelveit követve nem az elméletek, a szakirodalom alapján kerestünk nevet, hanem induktív logika szerint a tapasztalati tények és az egyéni interpretációk legkarakteresebb vonásaira utalva. Összesen hét típust határoztunk meg, melyek közül több stabilitás jellemzi a komfortosítva megőrző, az autonóm vallásosságot építő, a nosztalgikus-reflektálatlan, az érdektelen és a tudatosan vallástalan típust, s a változás jelentősebb a valláskárosult és a közeledő típusban. A tudatosság és reflektáltság a legerősebben az autonóm vallásos és a tudatosan vallástalan típusban jelenik meg. Természetesen a szövegek értékelése során, még akkor is, ha összevetettük egymással értelmezésünket, nagyfokú szubjektivitás érvényesült, azonban a szövegek páratlanul gazdag adatanyagában több kapaszkodó segítette az elemzést, mint a kvantitatív kutatások során ez lehetséges lenne.

A komfortosítva megőrző típus

A komfortosítva megőrző típusba tartozók aktív vallásos környezetben nevelkedtek. *„Anyukám és nagymamám tanítottak imádkozni, kicsi korom óta jártunk templomba, szinte minden vasárnap”* (lány). Lényeges mozzanat, hogy mivel családjuk erőteljesen beágyazódott a lokális vallási kapcsolathálózatba, ebben ők is otthonosan mozogtak, s a szabadidős tevékenységeiket, kortárs kapcsolataikat is meghatározta ez az odatartozás: *„Nagyon szívesen vettem részt ezeken [táborok, hittanórák stb.]. Jó volt a közösség és jó feladatok, hangulat is volt. Egyszóval jó volt minden, játékosan tanultunk. Igaz, én katolikus vagyok, aztán a reformátusok is rendeztek ilyen táborokat, és ott is szívesen láttak minket”* (lány). A gyermekkor és a felnőttkor határán állva reflektáltan nyilatkoznak az örökül kapott vallásosságukról: elfogadják az idősebb generáció (szülők, nagyszülők) vallásosságát, ám jól megfigyelhető, ahogyan azt máris árnyalják, testre szabják.

Ami a kognitív dimenziót illeti, a családi és az intézményes vallásos neveltetés eredményeképpen alapos ismeretek, elméleti felkészültség jellemzi az ehhez a típushoz tartozók vallásosságát. Világnézetileg alapvetően azonosulni tudnak az előző generáció nézeteivel, de hangsúlyozzák, hogy a dogmák szó szerinti értelmezése, a kötöttségekhez való ragaszkodás és a fegyelem tekintetében nem tudják követni a szülőket. Mivel készen kapott vallási ismereteket, szokásrendet és normákat visz-

nek tovább, beleszületés-belenövekedés jellemző rájuk, a megtérésélmény ritka a körükben. Egy-egy érzellemmel áthatott mozzanatot említenek, melyeket vallási élményként azonosítanak, ám ezek nem megváltoztatták, hanem megerősítették őket az öröklött hitrendszerben. Összességében egyértelműen pozitív élménykontextus jellemzi tapasztalataikat. *„Mondjuk, ha elmegyünk templomba, akkor jobban érzi magát az ember”* (lány).

Miközben ideológiai stabilitásról számolnak be, mindössze két dimenzióban jelenik meg kisebb változtatás igénye. Egyrészt – úgy véljük, ez a lényegesebb – a vallásossághoz kötődő normák szigorán lazítanak: *„...azok olyanok, miket, úgy gondolom, hogy nem egészen haladnak a korrallal, úgymond. Például az, hogy nem lehet válni egy katolikus egyházban, szerintem ez egy kissé, úgymond maradi, vagy házasság előtt együtt élni valakivel, ez sem a legrosszabb dolog a világon, főleg hogyha már nem lehet elválni, akkor olyannal házasodjak össze, akivel együtt tudok élni”* (lány). Az újraértelmezés, az innováció nem a hagyományokkal való szakítást jelenti, hanem a személyesen alkalmasabbá, kényelmesebbé, korszerűbbé tételt, ami főleg a vallásosság megélését hatja át: *„Kicsit más... Természetesen nagyon sok dolog van, amire elismerően tekintek vissza, úgy gondolom, hogy nagyon fontos volt. És igen. De természetesen nagyon sok dolog változtatnék ezen a vallás megélésén. És az szerintem természetes valamilyen mértékben”* (fiú).

A másik dimenzió, melyben a szülők felnőttkori vallásosságához viszonyítva eltérő igényeik vannak, az a rituális dimenzió. *„Nem vagyok ott minden szentmisén, csak amikor tudok, de így is jól érzem magam”* (lány). Hangsúlyozzuk azonban, hogy a szülői életutakat is tartalmazó szöveges anyag azt mutatja, hogy a megkérdezés pillanatában erős rituális elkötelezettséggel és aktivitással rendelkező felnőttek is beszámoltak vallásos életútjuk eltérően aktív periódusairól, ezért talán fontosabb karaktervonásnak tartjuk a normarendszerrel kapcsolatos finom elmozdulást. Ezt a típust tehát az ideológiai és az intellektuális dimenzió megtartása jellemzi, az élmények dimenziójában a stabilitás dominál, a rituális dimenzióban komfortosít, a konzekvenciális dimenzió bizonyos területein lazít az öröklött mintázatokon.

Autonóm vallásosságot építő típus

Nem állnak igazán távol az előbbi típustól az autonóm vallásosságot építő típusba tartozók, mégis egyértelműen másfélék. Ők is szisztematikus, a család gondolkodásmódját és szokásrendjét meghatározó vallásosságban nőttek föl, s intézményi (iskolai, egyházi) vallásos nevelésben is részesültek. Az ideológiai dimenzióban stabil az alapvető elköteleződésük, a gazdag és sokoldalú családi és intézményes vallásos neveltetés révén sokrétű, és műveleti szinten is mobilizálható ismeretük, tudásuk halmozódott fel. Az idősebb generációtól örökölt vallásosságot egyértelműen megőrzik, azonban erősen reflektálnak az áthagyományozott kultúra szinte minden egyes elemére. A vallási ismereteket erőteljesen racionalizálják, így többnyire funk-

cionálisan újraértelmezik a vallásosságot: „Hát egy jó ideig az embernek nem is jut eszébe kételkedni ebben. Nyilvánvalóan, amit a tanító néni vagy bácsi mond, az természetesen igaz. Igen. És igazából onnantól, hogy az ember eljut abba a korba, amikor megkérdőjelezi ezeket, talán akkor kevésbé volt fontos egy ilyen apró – olyan értelemben apróság, hogy igazából nem tudjuk, hogy inkább a szimbolikus jelentősége a fontos a hit ennek az oldalának. Úgyhogy azért kisebb is lett a jelentősége annak, hogy tényleg feltámadt-e, vagy mi történt kétezer évvel ezelőtt” (fiú). A szó szerinti értelmezések felől a szimbolikus értelmezések irányába való elmozdulást a hit intellektuálisan magasabb szintjének tekintik. A reflektív vallásosság kialakulásának feltétele ebben a típusban olyan környezet volt, amelyben kérdések, kételyek, kritika megfogalmazása is teret kaphatott, és ezek az átpártolás periódusában megvitatható alternatívákként kerültek tárgyalásra. Egyik esetben ez az egyházi iskola vallásoktatása keretében szerzett tapasztalatokhoz kötődik, s a viták megerősítő szerepéről árulkodik az alábbi interjúrészlet. „A legnyitabb diskurzus egyértelműen a gimnázium vége felé történt, ahol egy olyan atya került az osztályunkhoz, aki egyrészt felnőttként kezelte minket, és itt már igazából ő tett fel kérdéseket. Ez inkább megbeszélés volt, mint kérdések az előadótól. És viszonylag nyíltan nyilvánítottunk véleményt” (fiú). Ebben a típusban a posztadoleszcens kor végére egyfajta intellektuális keresés alakul ki, melyben alapvetően megjelenik a vallásos szemlélet mint érték: „A tudat, hogy van valami, egy nyugodt, objektív rátekintés a jövőre, ami gyökerezhet abban, hogy tudjuk, hogy van valaki, aki gondoskodik vagy odafigyel az emberre. Szerintem ez egy olyan gondolat, ami mindenképpen érték lehet” (fiú).

Ugyanakkor az ideológiai, dogmatikai, valamint a rituális dimenziókban a korai vallási szocializáció során elsajátított elemek határozott kritikája, a felülvizsgálat igénye jelenik meg: „Vannak olyan kulcsfontosságú pontok, ahol nem tudok a számomra meghatározó, leginkább természetesen a katolikus egyház álláspontja mögé helyezkedni. Alapvetően például nem tartom fontosnak a formalitását a vallásosságnak, a díszes miseruháktól indulva az áldozásig elmenve akár. Nem tartom teljes mértékben helyénvalónak azt az álláspontot, hogy az ember alapvetően esendő vagy bűnnel születik. Úgy gondolom, hogy ezt talán kicsit át lehetne gondolni, felül lehetne vizsgálni valamilyen szinten” (fiú). A rituális kérdésekben nem egyszerűen a kényelmesebbé tétel, a munka társadalmában domináns életvitelhez való igazítás igénye jelenik meg, mint az előző típusban, hanem a rítusok poliszemantikus jellegének felismerése s a jelentések közötti újrarangsorolás a korai szocializáció során elsajátítottakhoz képest: „Ez [ti. az áldozás] egy – sokkal inkább, mint egy szentség magunkhoz vétele – egy részvétel egy közös tevékenységben. És inkább ezt tartom a pozitív oldalának” (fiú). Ebben a típusban a vallásosság konzekvenciáival kapcsolatos elvárások újszerű és reflektált megfogalmazásban, de hagyományos mintázatokra emlékeztetnek: „Semmiképp nem tesz önkritikusabbá és nem is magabiztosabbá abban a tradicionális értelemben, hogy magasabb az önértékelésem ettől. Inkább azt mondom, hogy optimistábbá tesz” (fiú). Véleményünk szerint nem hagyható figyelmen kívül, hogy e típus jellegzetessége, hogy a vizsgált interjúalanyok mindnyájan fiatal férfiak voltak.

A valláskárosult típus

A valláskárosult típushoz tartozók az előző két típushoz hasonlóan egyértelműen vallásos nevelést kaptak, vagyis a családi szocializáció az előzőkhöz nagyon hasonló, talán még erősebb a szülői generációnak a lokális vallási kapcsolathálózatokba való beágyazottsága és intenzívebb a közösségi aktivitása. A szülők a közösségek aktív magjához tartoznak, jellemző, hogy a család a fiatalok gyermekkorában a szabadidejét a közösségben töltötte: *„Hétköznap is van nagyobb ünnep, akkor arra is eljárnak. Folyamatosan ott vannak az egyházi életben”* (fiú). *„A gyülekezeti kirándulásokon mindig részt vettünk, családi napokon meg ilyeneken”* (lány). Az e típushoz tartozó fiatalok kora gyermekkoruktól jelen voltak az intenzív közösségi életben, de a család intim miliójében kevésbé manifesztálódott a vallásosság, nincs nyoma az értelmezésnek, a reflexióknak, a kérdéseknek. Az egyik interjúalany arról számolt be, hogy középiskolásként egy egyházi iskola közegében uralkodó ritualizálódott, inadekvát vallásgyakorlat erősítette a távolodását. *„Előre jelzem, hogy nem akartam vallásos iskolába járni, de a sors mégis így hozta. Alapvetően reformátusok vagyunk, én pedig négy évig katolikus iskolába jártam. Mivel a kettőnél mások a szokások, én nem voltam hajlandó betartani a katolikus hagyományokat”* (lány). A vallási transzmissziót a gyermekkor és a felnőttkor határán álló fiatalok sikertelenként értékelik: *„Igen, mintha 180 fokos fordulatot vettem volna. Totál a vallás ellen fordultam, mivel rám volt kényszerítve”* (lány). A vallásosság rituális dimenziójában mutatkozik meg a leglátványosabb kudarc: *„Elsősorban az katalizálta – az indította el, hogy a hanyagság, hogy nem érdekel, nem akarok elmenni, nem ezt akarom csinálni, most én inkább máshol leszek... unalmas volt. Nem akartam ott lenni egyáltalán. Főlöszleges időtöltésnek tartottam”* (fiú). *„Néha szenvedés, néha élmény (...) Én a gyerekekre nem erőltetném rá a vallást, nem hurcolnám minden vasárnap templomba. Ha ő szívesen és örömmel jön, akkor elviszem. Viszont ha kínlás neki a dolog, akkor nem erőltetném rá, mert egy életre elmenne tőle a kedve”* (lány).

Az adolescens korszakban jelentkező vallásosság itt kiéleződő lázadás, a szülőkel való komplex szembehelyezkedés egyik megjelenési formája. Egyrészt az ideális, megkérdőjelezhetetlen, úgynevezett tökéletes szülői vallásossággal való szakítás, ami elsősorban a rituális dimenzióban alakul éles szembenállássá. *„És most van az, hogy ők járnak templomba, én meg nem. Ők imádkoznak, én nem. De ez nem szül ellentétet köztünk. És egyébként a viszonyunk sem romlott ezáltal. De egyébként én nem vagyok ellene se a kereszténységnek. Tehát nem vagyok ellene a kereszténységnek mint hitvallásnak. Nem azért nem vagyok vallásos, mert ellene lennék, hanem csak más szemmel nézem a világot, és ennyi”* (fiú). Az e típusba tartozók próbálnak kilépni a családi vallási szocializáció során elsajátított keretek közül, egyéni utat keresnek – *„részben vallásos vagyok”* (lány) –, s ez a keresés válik állandóvá: *„Igen, hiszek. Egy istenben. De nem tudom, hogy ez – vagy hát nem tudom, hogy ez pontosan az-e az Isten. Én abban hiszek, hogy van egy még nagyobb szellem, ami teret és időt egyaránt – inkább azt mondanám, hogyha ezt Istennek nevezem, akkor ugyanazt mondom körülbelül, amit a kereszténység mond, hogy Isten*

itt van ebben a tér-idő kontinuumnak minden egyes részecskéjében, mert ő maga az, és te is vagy az, mert ő tartalmaz téged is, és ez oda-vissza. Én ebben hiszek, csak nem feltétlen fogadom el magát a történeteket, amiket az Újszövetség leír” (fiú). Az ideológiai innováció a hit tartalmának újrastrukturálásában nem bizonyul teljesen konzekvensnek. Az ehhez a típushoz tartozó egyének nem tudnak új struktúrákat felépíteni: „Nem tudom igazából pontosan, hogy én mit gondoltam. Szerintem akkor még nem gondoltam semmit, csak úgy éreztem, hogy unatkozom és nem akarok itt lenni. És utána egyébként, amikor így már jobban objektíven szemléltem a dolgokat, távolabbról, akkor rájöttem, hogy jól döntöttem, mert ezt meg kellett tapasztalnom, hogy eltávolodom ettől, és kicsit azért távolabbról is ránézzek az egészre” (fiú).

A vallásosság konzekvenciái között, melyek az eltávolodás ellenére egyértelműen pozitívan fogalmazódnak meg, néhol általánosabb, néhol bizonytalanabb értékeket nevesítenek az e típusba tartozók. Úgy véljük, ezeknek a közhelyessége a reflektálatlanságot, egy nem megküzdött kritikus szakasz nyomát őrzi: „Hát a vallásból ez a folyamatosan a békére való törekvés az, ami nekem nagyon tetszik, hogy még most is fontosnak tartok, és én közhelyeket mondok, de ez az egyenlőség meg az igazságosság, ez az, amit a mai napig is fő szempontoknak tartok egy közösségben” (fiú). A bizonytalanság hangja szólal meg egy másik interjúalany válaszában: „De például akár olyanba, hogy jobb ember lehet, aki vallásos, vagy az is lehet jó, aki nem” (lány).

Közeledő típus

Gyökeresen eltérő indítással rendelkeznek a közeledő típushoz tartozók, akiknek az életéből gyermekkorukban hiányzott a vallásos neveltetés, s épp az önállósulás, a felnőtté válás során kerültek közelebb az addig ismeretlen vallásosságához. A neveletésükre nemcsak a vallástalanság, hanem a vallási ismeretek hiánya is jellemző: „Én tizenkét éves koromban hallottam először azt, hogy Jézus. Hogy ki ő. Így, ennyire nem” (fiú). A vallásos kortársak által dominált kapcsolathálóban váratlanul megtapasztalt, megragadó élmények szerepe ebben a típusban a leglátványosabb. Az élményt világnézeti fordulat, bekapcsolódás, kötődés, beágyazódás, tanulás, ismeretszerzés, majd nemegyszer vezető szerep és szervezeti innováció követi, az adolescens vagy posztadolescens korszakban vallás nélküli gyermekkor után vallásossá vált egyének teljes identitásváltozáson mennek keresztül. A megtérésélményhez minden esetben közösségi élményen keresztül vezet az út: „Ez úgy folytatódott, hogy elhívott az ottani közösségbe. Ott volt egy hittanár, aki csinált minden pénteken hittant, és elhívott oda. És az alapvetően jó volt. Később volt, 16-17 voltam, amikor oda elvitt először. És az tök jó volt. Pénteken odamentünk, és akkor imádkoztak, imádkoztunk, a Bibliát olvastuk, akkor azt átbeszéltük” (fiú). Az elbeszélés során a személyrag változása utal a folyamat dinamikájára („imádkoztak, imádkoztunk”). Az iskolai vagy egyházi keretek között folyó hittanoktatás először nem az ismeretszerzés révén, hanem egy új kapcsolathálóhoz való csatlakozás erejével hat a fiatalokra. „Azért jártam hittanra első sorban, mert meghirdették, és nagyon jó közösség alakult ki. Mindig jól éreztem magam,

feltöltődtem, boldogan tértem haza” (lány). A közösség összetartó ereje stabil értékke válik, tehát a rituális dimenzió itt nem kritikát kap, hanem éppen a jelentésgazdag élmények terepe lesz. A teljes vallási ismerethiány és műveletlenség állapotából egy jelentős fordulattal vallási élménykeresés és tanulás mellett kötelezik el magukat: „Egy idő után más kapcsolatom lett Istennel, sokkal többet foglalkoztam a vallással, mint azelőtt... többet olvastam az ígét, többet imádkoztam, komolyabban vettem a vallást” (lány). Vallásgyakorlatuk a közösségbe való bekapcsolódás alkalmával teljeseedik ki, számos fejlődési stádiumon át haladva az egyén maga is aktív szervezővé válik: „És kitaláltuk, hogy csináljunk már valami közösséget, valamit indítsunk el, és csináltunk egy ilyen csoportot, és minden héten hétfőnként összejártunk, hat órákor találkoztunk, és akkor hattól nyolcig imádkoztunk, beszélgettünk, valamikor előadót is hívtunk vagy valamilyen atyát” (fiú). A vallási változás lépcsőfokain nemcsak új barátok, hanem egy-egy hittanoktató vagy pap/lelkész útmutatásait keresik, s professzionális lelkigondozókkal és közösségszervezőkkel találkoznak. A közeledő típusra az jellemző, hogy minden dimenzióban dinamikus változás következik be, a konverzió a kapcsolathálóra, az élettervekre, sőt még a munkavállalásra is kihat, s a fordulattal járó konfliktusoktól sem mentes.

A nosztalgikus, reflektálatlan típus

A nosztalgikus, reflektálatlan típushoz tartozó egyének vallási szocializációját érintőleges hatások, felszínes vonzódás és sporadikus érdeklődés jellemzi leginkább. Gyermekkorukból rendelkeznek ugyan némi vallásossághoz kapcsolódó ismerettel, melyet általában a nagyszülői generációktól tanultak a családban, de ezek szórványos, rendszerezetlen ismeretek. Jellemzően bizonytalanok vallási életútjuk tényadataiban is (pl. nem tudják, hogy meg vannak-e keresztelve). A rendszerváltás után kezdtek iskoláikat, így a hittanoktatásban rövid, jobbára pozitív tapasztalatot szereztek, de a szerzett ismeretek nem szisztematikusak, még koherens műveltséganyagként sem mozgósíthatók. Egyfajta lappangó hiányérzet, fel-felbukkanó vallási szükséglet jellemzi a vallásossághoz való viszonyukat, de ez reflektálatlan marad, amit hűen tükröz az egyik interjúalany interjújének, vagy talán önmagának feltett kérdése: „Kell legyen gondviselés, nem?” (lány). A vallásosság iránti igény bizonytalan ideológiai orientációban mutatkozik meg: „Ami történik, az mindenkinek az életében okkal történik, nem? Ez valahonnan csak meg van írva. Hogy milyen utat kell végigjárnunk, meg miért jövünk le, miért születünk” (lány). A vallásosságuk rituális dimenziója kialakulatlan, nincs saját felekezeti identitásuk, sem az egyházakhoz, sem pedig a közösségekhez nem kötődnek. Itt volt a leginkább kitapintható a konkrét kapcsolatháló erős hatása, hiszen attól függ a vallásgyakorlatuk, hogy éppen milyen összetételű a kapcsolathálójuk. A kapcsolatháló mellett a kritikus élethelyzetek lehetnek befolyással a vallásgyakorlatra, ebben a korcsoportban például a gyermekvállalással kapcsolatos sikertelen próbálkozások ilyenek. „Igen, mert az elején nem sikerült, mert próbálkoztunk. Nem hosszú ideig, de így nem, és akkor nem, és nem, és akkor utána már

volt olyan, hogy imádkoztam, hogy segíts meg” (lány). Vallási élményeik is az imameg-hallgatáshoz kötődnek. A vallásosság konzekvenciáival kapcsolat elvárásaikat elsősorban a magatartási normák regulációjában tudják összefoglalni. „A nevelés, hát igazándiból az ismert nevelési rendszer valamilyen szinten egyenértékű, mert hogyha az ember elmegy, akkor nevelést is kap” (lány).

Az érdektelen típus

Az érdektelen típushoz tartozók inkább közömbösek nemcsak a vallásosság, hanem a lét alapkérdéseinek végiggondolása iránt is. Amikor az interjú során felmerültek ezek, egyfajta gyermekes, játékos felszínességgel, hedonizmussal tárgyalták őket. Már a szüleik sem részesültek vallásos neveltetésben, a családi szubkultúrában ezek a kérdések fel sem merülnek, és ettől eltérő vallási szocializációs hatás sem érintette meg őket, ebben a tekintetben stabilitás jellemzi őket. Az alapvető világnézeti kérdésekben nem túl szofisztikált, inkább naivnak mondható alternatív magyarázatmodellekkel operálnak: „Én mindig a szerencsében hittem, hogy most szerencsés vagyok éppen, vagy sem” (fiú).

A nosztalgikus, reflektálatlan típushoz tartozóktól az érdektelenség különbözteti meg őket: „Nem igazán tartom fontosnak, valahogy nem foglalkoztat a dolog, és kész. Mindig minden lesz valahogy, az, hogy hogy’, az majd kiderül” (fiú). Az érdektelen típushoz tartozók nem rendelkeznek szisztematikus vallási ismeretekkel. A spirituális igény kielégül egyfajta konzumspiritualizmusban, mint például a médiumok vagy a horoszkópok. Arra a kérdésre, hogy hisznek-e valamilyen transzcendens rendezőelvben vagy jelenségben, sorra nemleges választ adnak, ennek ellenére a részletes válaszokból az derül ki, hogy alkalmanként, elsősorban a populáris média ösztönzésére, kisebb erőfeszítést tesznek ezek értelmezésére. „Nem feltétlenül, de egyébként írt már igaz dolgokat, de beletrafált. Ez egyébként furcsa nekem, hogy lehet valaki olyan, hogy mindig bejön neki, hogy azt írják, de egyébként lehet azért, mert a horoszkópnak megvan, hogy melyik hónaptól melyikig van, és valaki mikor született, mennyire van a horoszkóp közepében, mert én a sajátomnak a közepében vagyok, és énrám jellemző, ami a Nyilasra jellemző, viszont van olyan ismerősöm, akire meg egyáltalán nem” (lány). A válaszadók és szüleik körében is előfordult kabalatárgyak használata (például szerencsehozó ruhadarabok az állásinterjúkon), tehát ezeknek a családi kultúrában valamiféle helyük van, de lényegesebb inter- vagy intragenerációs változás, elmozdulás, egyéni konstrukció nyomait nem tudtuk azonosítani ebben a típusban.

Tudatos vallástalan típus

A tudatosan vallástalan típushoz tartozók is az inter- és intragenerációs stabilitás határozott jeleit mutatják. A tudatosan vallástalan válaszadók vallásossággal kapcsolatos elutasító álláspontja a saját értelmezésük szerinti döntés eredménye, bár ezekben a családokban egyáltalán nem jelenik meg a vallásosság semmilyen formája, tehát ez gyermekkorban nem merült fel reális világnézeti alternatívaként. A

korai és későbbi gyermekkori szocializációjuk során a szülők részéről is tudatosan, sőt büszkén, öntudatosan felvállalt vallástalanságról beszélhetünk. A világnézetük alapkövei a racionalizmus és az empirizmus, mely szerint a tapasztalati tényekkel nem alátámasztható állítások hamisak. *„Én mindig is ilyen materialista neveltetést kaptam, hogy a világot magyarazzuk meg természettudományosan, és tulajdonképpen olyan dolgokban, amikre nincsenek tudományos eredmények vagy adatok, azokat kérdőjelezzük meg, és hogy végül is szükségtelen – lehet, hogy ezt már én raktam hozzá, de hogy számomra szükségtelen – valamiben hinni”* (fiú). A vallásokkal kapcsolatos ismeretek itt családi beszélgetéseken, olvasmányokon alapulnak, és sokkal kiterjedtebbek, mint az előző két típusban. A vallásossággal kapcsolatos tapasztalatok a kortárs közösségek-ből, baráti körből származnak, ahol találkoznak valamilyen formában vallásosnak tartott fiatalokkal, azonban a tudatosan vallástalan típushoz tartozókat a konkrét kapcsolatháló hatása nem zökkenti ki tudatosan felvállalt álláspontjukról. A vallásosság elvetése itt reflektált, másokkal és önmagukkal megvitatott intellektuális produktum, ennek eredményeképpen a válaszadók a vallásosság társadalmi szintű, normaadó, integráló funkcióját mint konzekvenciát nagyra értékelik, de az egyéni szinten hasznosítható pszichológiai hatásokat a maguk számára nem tartják szükségesnek. Leginkább a vallásosság rituális dimenziójában mutatkozó aktivitásokat, az egyházi szervezetek működését és képviselőit bírálják és utasítják el. *„De abban például, az mindig egy közös pont, hogy a tízparancsolat, abban egyetértünk, csak az nem közös pont, hogy ezt milyen közösségtől kell eredeztetni, mert főleg fontos-e ez, hogy milyen közösségtől eredeztetjük, és ez az egész intézményesített rész ez szükséges-e. Innentől már egyáltalán nem”* (fiú). A tudatosan vállalt vallástalanság esetében a vallásossággal kapcsolatos elutasító álláspont családi transzmissziója eredményes, itt újraalkotásról kevésbé lehet beszélni, viszont a vallásosságtól való elzárkózás konzekvens és reflektált. A típushoz tartozók intellektuális kíváncsisága valamilyen szintű vallási ismeretekhez segíti őket, és a vallásosság konzekvenciális dimenzióban találnak a társadalom számára hasznosítható elemeket, de a világnézet, az élmények és a rítusok tekintetében elhatárolódnak a vallásosságtól.

Összegzés

Jelen kutatás célja elsősorban az volt, hogy megvizsgáljuk, a 21. század második évtizedében élő fiatal felnőttek esetében milyen mértékben érvényesülnek a vallási szocializációval kapcsolatos alapvető elméletek állításai. Az interjúk elemzésével arra vállalkoztunk, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben jellemzi a változás és a stabilitás a válaszadók vallási szocializációs történeteit, valamint a tudatosság és a reflektivitás mennyire jelenik meg a történetek felidézése és jelen álláspontjuk megfogalmazása során. A kutatás adatbázisának alapját 48 mélyinterjú szövegkorpusza adta, jelen tanulmányban a legfiatalabb korosztályból származó 18 interjút elemeztük, hogy megfigyeljük, a reprodukciós vagy a konstruktivistista vallási szocializációs

elméletek erősíthetők-e meg inkább ezen a mintán. Mivel a változás és a stabilitás egyszerre jelent meg a szövegekben, a vallásosság különböző dimenzióiba sorolható jelenségeket elkülönítve vizsgáltuk. Eredményeink azt bizonyítják, hogy kitapintható a vallási szocializáció reprodukciós modelljének érvényesülése, bár érdekes módon a legsikeresebb a transzmisszió a vallástalanság esetében, ahol az átörökített mintát korrekció nélkül tudják működtetni a fiatalok. A vallásosság eredményes vagy részben eredményes transzmissziója esetében sokkal gyakrabban találkoztunk az újrakonstruálás és az egyéni igényekhez, szükségletekhez igazítás jelenségével, ami a vallási szocializáció konstruktivista modelljének működését erősíti meg. Ebben az esetben a történetmondás és a saját álláspont kifejtése során jelentős szerepet kap a tudatosság és a reflektáltság. Az összetett folyamatokat elemezve a vallási szocializáció dinamikája, iránya, a dimenziókhoz köthető mutatók alapján hét típust különítettünk el. A komfortosítva megőrző, az autonóm vallásosságot építő, a valláskárosult, a közeledő és a nosztalgikus reflektálatlan típusok a vallási szocializáció eredményeit tekintve az inkább vallásos mezőbe sorolhatók. A lét alapkérdései iránt érdektelenre és tudatosan vallástalanra a vallástalanság jellemző. A vallási szocializáció reprodukciós modellje lényegében a tudatosan vallástalanra és az érdektelenre érvényes, a többi típushoz tartozók a tapasztalatok és a kapcsolathálók intenzívebb vagy gyengébb nyomása alatt kétségtelenül újrakonstruálják az örökölt vallásosságot vagy vallástalanságot.

A 18 interjú természetesen nem tartalmaz elég információt ahhoz, hogy egy generáció vallásában bekövetkező változások irányát letapogassuk, ezért egyrészt az elemzésünk során kidolgozott szempontrendszer pontosabban mérő további interjúkra, majd ezt követően kvantitatív vizsgálatokra van szükség. Lényeges megállapításnak tekintjük, hogy a vallási szocializáció új interpretációjával jobban tudtuk értelmezni a folyamatokat, mint a korábban alkalmazottal. Az aktív, alkotó, az életút során többször újrastrukturálódó vallásosság megjelenése önmagában is jelentős vallási változásnak számít.

A vallásosság dimenzióinak elkülönített vizsgálata az elemzés során hasznosnak bizonyult, hiszen a különböző dimenziókban eltérő intenzitás és dinamika érvényesül, még akkor is, ha a rituális dimenzió bizonyult a leginkább mérhetőnek és az élménydimenzió a legnehezebben megragadhatónak. Az élmény- és tapasztalati dimenzió, mely a vallási érzéseket, megtérésélményeket foglalja magába, nehezen volt azonosítható néhány típusban, leginkább azért, mert beleszülettek, belenövekedtek a vallási életbe, pl. a komfortosítva megőrző vagy autonóm vallásosságot építő típus, néhányan pedig azért, mert az egyének életük során nem is keresték vagy pedig inkább közvetve élték át a jelenséget, pl. a tudatosan vallástalan vagy a lét alapkérdései iránt érdektelen típusok.

Összességében elmondható, hogy – noha a hatalmas szöveges adatbázis első elemzése nyomán megalkotott típusainkat joggal érheti az a kritika, hogy részben kiforratlanok – a típusok további finomítása, s az itt pontosított elemzési, csoporto-

sítási szempontok segítségével sikerülhet gazdagítani azt a képet, amit az elsősorban statikus, keresztmetszeti állókép megalkotásának céljából született kategóriák nyújthatnak.

Abstract: Religious socialization has become a pressing issue in the context of religious socialization researches. It will also raise the question of whether the religious transmission can be interpreted through reproduction or constructivist approach. Previously, the reconstruction models influenced the approach of studying religious socialization. According to these models, socialization meant the adoption of the patterns of religious practice in the family. In this sense, socialization is periodical. The constructivist and the social network models of sociology significantly changed our conception of religious socialization. The earlier model was replaced by a model which lays on the activity, correlation and open-endedness. In this paper 18 qualitative interviews were analyzed. Since the religiosity is a multidimensional phenomenon, we analyzed the socialization process in six dimensions and we used Glock and Stark's model as base. Based on our results six types has been emerged and these findings has strengthen the constructivist approach.

Keywords: religious socialization; religious transmission; dimensions of religiosity, constructivist model of socialization

Irodalom

- Bögre Zs. (2017): „Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor. *Metszetek*, 6(3): 31–46.
- Desrosiers, A. – Kelley, B. S. – Miller, L. (2011): Parent and peer relationships and relational spirituality in adolescents and young adults. *Psychology of Religion and Spirituality*, 3(1): 39–54.
- Földvári M. – Rosta G. (1998): A modern vallásosság megközelítésének lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 22(1): 127–237.
- Fowler, J. W. – Loder, J. E. (1982): Conversion on fowler's stages of faith and loder's the transforming moment. *Religious Education*, 77(2): 133–148.
- Gereben F. (1997): Vallomások a vallásról. In Máté-Tóth A. – Jahn M. (szerk.): *Studia religiosa*. Szeged: Bába és Társa, 32–45.
- Gereben F. (2003): *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében*. Budapest: Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.
- Glock, C. Y. (1962): On the study of religious commitment. *Religious Education*, 57(4): 98–110; doi:10.1080/003440862057S407.
- Hámori Á. – Rosta G. (2013): Vallás és ifjúság. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: NCSSZI, 249–263.
- Hayes, B. C. – Pittelkow, Y. (1993): Religious belief, transmission and the Family: An Australian study. *Journal of Marriage and the Family*, 55(3): 755–766.
- Hoge, R. – Petrillo, G. H. (1979): Youth and the church. *Religious Education*, 47(3): 305–313.

- Hunt, S. J. (2015): Believing vaguely: Religious Socialization and christian beliefs in Britain. *Italian Journal of Sociology of Education*, 7(3): 10–46.
- Kovács Sz. (2014): A serdülők megtérési folyamatának intra- és interperszonális szempontjai és az értelemadás dilemmája. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, 59(1–2): 119–159.
- Lee, B. H. – Pearce, L. D. – Schorpp, K. M. (2001): Religious pathways from adolescence to adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 56(2). DOI: 10.1111/jssr.12367.
- Martí, G. (2015): Religious reflexivity: The effect of continual novelty and diversity on individual religiosity. *Sociology of Religion*, 76(1): 1–13.
- Martin, T. F. – White, J. M. – Perlman, D. (2003): Religious socialization: A test of the channeling hypothesis of parental influence on adolescent faith maturity. *Journal of Adolescent Research*, 18(2): 169–187.
- Lagrange, H. (2014): The Religious Revival Among Immigrants and Their Descendants in France. *Revue française de sociologie*, 2(2): 359–367
- Maliepaard, M. – Gijssberts, M. – Lubbers, M. (2012): Reaching the limits of secularization? Turkish and Moroccan-Dutch Muslims in the Netherlands 1998–2006. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(2): 359–367.
- Myers, S. M. (1996): An Interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61(5): 858–866.
- Ozorak, W. E. (1989): Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28(4): 448–463.
- Petts, R. (2009): Trajectories of religious participation from adolescence to young adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3): 552–571.
- Pusztai G. (1997): Vallási szocializáció. In Falus I. – Báthory Z. (szerk.): *Pedagógiai Lexikon*. Budapest: Keraban Kiadó, 615–617.
- Pusztai G. – Verdes E. (2002): A társadalmi tőke hatása a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire. *Szociológiai Szemle*, 12(1): 89–106.
- Pusztai G. (2004): *Iskola és közösség*. Budapest: Gondolat.
- Pusztai G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig: Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai G. (2012): Hallgatói vallásosság és felsőoktatási beágyazottság. In Földvári M. – Nagy G. D. (szerk.): *Vallás a keresztény társadalom után: Tanulmányok Tomka Miklós emlékére*. Szeged: Belvedere Meridionale, 229–253.
- Pusztai G. (2014): A felekezeti oktatás új szerepekben. *Educatio*, 1, 55–60.
- Pusztai G. (2016): A szülők vallásossága mint a hatékony gyermeknevelés tőkeforrása. In Földvári M. (szerk.): *Riport a családkról*. Budapest: L'Harmattan, 427–447.
- Pusztai G. (2019): Vallási szocializáció és hatásai. *Magyar Tudomány*, 180(6): 834–843. DOI: 10.1556/2065.180.2019.6.6.

- Sherkat, D. (2003): Religious socialization: Sources of influence and influences of agency. In Dillon, M. (ed.): *Handbook of the sociology of religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 151–163.
- Martin, T. F. – White, J. M. – Perlman, D. (2003): Religious socialization: A test of the channeling hypothesis of parental influence on adolescent faith maturity. *Journal of Adolescent Research*, 18(2): 169–187.
- Tomka M. (1998). A vallásosság mérése. In Máté-Tóth A. – Jahn M. (szerk): *Studia religiosa*. Szeged: Bába és Társa, 18–31.

Kedvelik-e a nemzeti rockerek a McDonald's-ot?

Dessewffy Tibor – Mezei Mikes

dessewffy@tatk.elte.hu; mikes.mezei@gmail.com

Beérkezés: 2018. 12. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 07. 04.

Elfogadás: 2019. 07. 28.

Összefoglaló: Tanulmányunkban közösségimédia-lábnymok vizsgálatán keresztül arra keressük a választ, hogy egy sajátos szubkultúra, a radikális nemzeti rock rajongói körében találunk-e a „kozmpopolita” márkák és termékek iránt különös érzékenységet, nyitottságot. Ezt azért tartjuk fontos kérdésnek, mert a szubkultúra-kutatások többsége a konstituáló tevékenységre, esetünkben a nemzeti rock iránti rajongás ideológiai tartalmaira és szemiotikai formáira fókuszál. Bennünket ezzel szemben az érdekelt, hogy e szubkultúra tagjai az élet más területein mennyiben viselkednek az adott csoport tagjaként. A hétköznapi nacionalizmus elméleti keretébe illesztve áttekintjük a témára vonatkozó hazai és nemzetközi irodalmat, majd prezentáljuk az általunk alkalmazott módszertant és vizsgálati eredményeinket. Kutatásunkkal azt is igyekeztünk bizonyítani, hogy a digitális lábnymokból építkező módszertan új megközelítések irányában nyit lehetőségeket, de egyelőre számos megválaszolandó módszertani kérdést is felvet.

Kulcsszavak: nemzeti rock, hétköznapi nacionalizmus, közösségi média, fogyasztás, rajongók

*„Szívesen látunk mi bárkit, ha utána hazamegy,
Nem időzik a kamrában, hogy a zsebet tömje meg.”
Kárpátia*

Az elmúlt években a nacionalista populizmus előretörésének lehetünk tanúi globálisan és Európában is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a korábban populistának kategorizált pártok és politikusok nagyobb sikereket érnek el, mint korábban, sőt akár kormányra is kerülnek a választásokon. Másfelől, a néhány éve populistának tételezett toposzok napjainkban gyakran a hivatalos diskurzus hegemonikus értékeiként is megjelennek. A korábban marginalizált, periférikus retorikai elemek ebben az új kontextusban a hatalmi ideológia alapvetéseiként jelennek meg. A nacionalizmust és populizmust gyakran, és nem indokolatlanul, értelmezzük politikai vállalkozók ideológiai projektjeként. Ám eközben kevesebb figyelmet kap, hogy a politikai projektek sikerességének előfeltétele a nacionalizmus mindennapokban fellelhető mintázata, azok az értékconstellációk és tevékenységek, amelyek szervesen beépültek egy adott társadalom szövetébe. Itt nem a politikafilozófiai előzményeket tartjuk meghatározónak, hanem az életvilágban szubkulturálisan létrejött és egyfajta inkubációs periódus után megerősödő és kibomló gyakorlatokat.

Tanulmányunkban a nemzetirock-zenekarok rajongóit vizsgáljuk Magyarországon 2018-ban abból a szempontból, hogy – a zenekarok által képviselt és konstruált markáns ideológiai mezővel (nacionalizmus, protekcionizmus, nemzeti felsőbbrendűség tudat stb.) ellentmondásban – mennyiben jelennek meg életvilágukban a „kozmpolita” fogyasztási szokások online lenyomatai. A kérdés azért is releváns, mert mára kialakult egy olyan komplex, a nemzeti rock nacionalista és populista ideológiája és jelszavai köré szervezett kereskedelmi piaci ökoszisztéma, amely a ruházattól a sörmárkáig, a fesztiváloktól a falióráig, a nyakkendőútútól a karikagyűrűig kínál „tisztá” „nemzeti” termékeket.¹

Elvileg tehát elképzelhető egy olyan zárt, endogén szubkultúra, amely az ideológiai értékekkel konzisztens fogyasztási mintázatokat követve lehatárolja és elzárja magát a „másságtól”, a külvilág értékeitől. Ennek az elzárkózó attitűdnek elképzelésünk szerint az online térben, a közösségi médiában történő cselekvésekben is tükröződnie kell.

A sajátos politikai rendszerek és a populista jelenségek mellett a kelet-európai nacionalizmus kutatása frekvenciát kapott a hazai és nemzetközi társadalomtudományban. Azonban van három olyan peremfeltétel, amelyek behatárolják e kutatások eredményeinek értelmezési terét, és amelyek egyben saját kutatásunk számára kijelölik azt a kitaposatlan ösvényt, amelyen szeretnénk végigmenni.

Egyfelől – Du Gay és munkatársai kulturális körforgás-elméletének fogalmaival – a legtöbb kutatás a kulturális textusok előállításának folyamatára, „termelésére”, illetve e textusok bemutatására és elemzésére vállalkozik – a befogadói értelmezés és gyakorlat háttérbe szorul (Du Gay 1997).

Azokban az esetekben, amikor közönség és rajongók kerülnek a fókuszba, a koncertek extázisa, ideológiai töltete, a rajongás formája és tartalma kerülnek előtérbe, figyelmen kívül hagyva a rajongók hétköznapi értékválasztásait, tevékenységeit, vagyis azt a kérdést, hogy a koncertekről kilépve hogyan befolyásolja a közönség tagjainak életét a zenei élmény. Megítélésünk szerint ez szociológiai szempontból kulcskérdés. A nemzetirock-szubkultúra megértésekor is többnyire a konzisztens, ha úgy tetszik, racionális viselkedés fikciójából indulunk ki: hajlamosak vagyunk úgy gondolni, hogy azok, akik a koncerteken együtt éneklnek a nemzeti rock slágereit a sztárokkal, a sugallt értékeknek megfelelően viselkednek a hétköznapiakban is. Ezen a ponton csak annyit jelzünk, hogy ez egy nyitott, empirikusan tesztelendő állítás – egyebek közt tanulmányunkban erre teszünk kísérletet.

Harmadrészt, vannak a közönségre és annak hétköznapi választásaira és gyakorlatára fókuszáló, elsősorban a szubkultúra fogalma köré szerveződő vizsgálatok. Ezek a rendkívül fontos kutatások módszertanilag elsősorban az antropológia és a szociográfia eszközeit használják. Eddig hiányzott az ezeket az eredményeket kiegészítő, új elemekkel dúsító kvantitatív közösségimédia-adatokból merítő megközelítés. Szögez-

1 Lásd pl. a www.hazafias.hu és a <http://www.szkitianemzeti.hu/catalog/webshopok> kínálatát.

zük le: nem egyszerűen egy újabb módszertani eszköz hozzáadásáról van szó. Mészemenően egyetértünk Bruno Latourral, aki úgy fogalmazott: „ha megváltoztatjuk a megfigyelés eszközét, az egész társadalomelmélet átalakul” (Latour 2010: 155).

A közösségimédia-adatokból kirajzolódó tudás lehetőségeinek és korlátainak kikapogatója még a folyamat elején tart. Társadalmi és politikai relevanciája mellett ezért is választottuk ezt a kutatási kérdést – azt szeretnénk bizonyítani, hogy ezzel a még messze nem kiforrott vagy kanonizált módszertannal is lehet még egy ilyen alaposan kutatott területen is érdemi, és mégis új kérdéseket megfogalmazni és megválaszolni. Ennek alapján az alábbiakban egy, a nemzeti rock fogyasztói oldalára fókuszáló, ám a rajongók életvilágbeli preferenciáit közösségimédia-adatok alapján feltáró kutatás eredményeit mutatjuk be.

Az alábbiakban előbb áttekintjük a releváns irodalmat, majd bemutatjuk az általunk alkalmazott közösségimédia-adatokból dolgozó módszertant. Ezt követően ismertetjük a kutatásból kirajzolódó eredményeket, végül a módszertani korlátokra hívjuk fel a figyelmet, illetve néhány további kutatási lehetőséget vázolunk.

Irodalmi áttekintés

Kutatási témánk interdiszciplináris jellegéből fakadóan számos lehetséges kapcsolódó megközelítés merül fel: politikai kultúra, ifjúságkutatás, a radikális szélsőjobb térnyerésének vizsgálata, zeneszociológia, az erőszak szociológiája, az előítéleteség kutatása, hogy csak néhányat említsünk. Az alábbiakban, ahelyett, hogy ezekbe az irányzatokba felsorolásszerűen belekapnánk, azt a területet tekintjük át, ahol kutatásunk kapcsolódási pontjai és egyben egyedisége leginkább értelmezhető. A számunkra elméletileg leginkább releváns nacionalizmuskutatásban a „cultural turn”-t, majd a *white power rock*kal foglalkozó műveket tekintjük át.

A nacionalizmuskutatásban a „cultural turn” eljövételét két nagy hatású, 1983-ban megjelent, a diskurzus menetét hosszabb távon is meghatározó munkához köthetjük.

Ernest Gellner a hagyományos történelemszemlélettel szemben abból indul ki, hogy a nemzetek modern konstrukciók, hatalmi igényeket kielégítő ideológiai eszközök (Gellner 1983). Az ipari forradalommal együtt járó, robbanásszerű urbanizáció, az új szakmák megjelenéséből fakadó állandó átképzési igény élesen vetették fel a különböző kultúrákból származó embereket összekapcsoló közös nemzeti identitás megteremtésének szükségességét. A közös kultúra tehát kulcselem: a gyári munkára, kapitalizmust homogenizáló igényeire adott válasz, amely lehetővé teszi nagy tömegek integrációját az új rendszerbe.

Benedict Anderson hasonlóan nagy hatású művében a nemzetet mint „elképzelt közösséget” határozza meg, mivel tagjai személyesen nem ismerik egymást, kölcsönös, kulturálisan konstruált, de nagyon is valósnak érzett kapcsolat köti össze őket (Anderson 1983). Az európai protestáns forradalmat kísérő nyomdai fejlődés, a könyvkiadás a világi, nem latin szövegek nagy népszerűségét eredményezte. Az

addig különböző helyi dialektusokat beszélő olvasók megértették egymást, és közös, egységes nemzeti nyelv alakult ki. Ezek az új nemzeti nyelvek tették lehetővé az elképzelt közösségek új formájának, a nemzetnek és összetartó ideológiájának, a nacionalizmusnak a megjelenését.

A Gellner és Anderson által elindított kulturális fordulat logikusan vezetett el a mindennapi nacionalizmusok kutatási irányához. A hétköznapi gyakorlatok jelentőségének felismerésében, valamint a jelen felé fordulásban vélhetőleg szerepet játszott a hidegháború végével meglepő erővel a mindennapokban is újraéledő nacionalizmus. Ennek egyik első intellektuális produktuma Michael Billig könyve a banális nacionalizmusról (Billig 1995). Billig megkérdőjelezte azt a megközelítést, amely szerint a nacionalizmust a nemzeti szimbólumok és a hivatalos rituálék alapján kellene megértenünk. Amellett érvelt, hogy az elemzéseknek elsősorban a nacionalizmus hétköznapi „banális reprodukciójára” kell összpontosítaniuk (Billig 1995: 38). Azt vizsgálja, hogy a nemzet a mindennapi élet rutinszerű gyakorlatain és szimbólumain keresztül hogyan épül be a jelen általános gyakorlatába.

A múltból a jelenre állított fókusz mellett a hétköznapi nacionalizmus képviselői tehát azt hangsúlyozzák, hogy a nacionalizmust nem diplomáciai civódások és az elitek közötti konfliktusok alapján kell megragadnunk, hanem a hétköznapi emberi tevékenységek bevonásával, amelyek a nacionalizmuskutatásból eddig „különös módon hiányoztak” (Fox–Miller–Idriss 2008: 537).

Kelet-közép-európai közegben ennek a megközelítésnek az egyik első képviselője Roger Brubaker volt, aki abból indul ki, hogy a nemzetek kontextuális és változó kategóriák, nem tekinthetők rögzített statikus csoportnak. Ezzel szemben a „nemzetek a gyakorlat kategóriái”, és a valódi kutatói kihívás a „nemzetkategoría gyakorlati használatának” dekonstrukciója és megértése (Brubaker 1996). A „gyakorlati kategóriák” a tömegmédiában, a mindennapi gyakorlatokban, a hivatalos elbeszélésekben, az életvilágban stb. keletkezett hétköznapi tudás részeként érthetők meg (Brubaker 1996: 16).

A mindennapok nacionalizmusát vizsgáló kutatók számára különösen fontosak a „társadalmi interakciók, szokások, rutinok és gyakorlati ismeretek”, „hétköznapi részletei” és „napi életközösségei”, amelyeket a korábbi elemzések elhanyagoltak (Edensor 2002: 17).

A hétköznapi nacionalizmus megközelítése számára a nacionalista zene, ennek tartalmi, illetve az ezek köré szerveződő közösségek kézenfekvő kutatási területek voltak. A késő modernitás ellenőrzött viszonyai között az egyes marginalizált szubkultúrákban megélhető élményanyag a lázadás, a hivatalos értékekkel szembeni ellenállás megjelenítésének egyik elsődleges terepe.

A szubkulturális zenei közösségek sokszínű sokaságából az alábbiakban a témánk szempontjából releváns, a politikai radikális szélsőjobbhoz kapcsolódó zenei irányzat, a *white power rock* (továbbiakban WPR) irodalmát vizsgáljuk.

A WPR-kutatások első hulláma a kilencvenes évek politikai szélsőjobboldalának megjelenésére és az ezzel összekapcsolódó és átalakuló skinhead szubkultúrára reflektál – egy időszak kérdésfelvetését és problémahorizontját tükrözve. A szélsőjobboldali politikai szereplők összeesküvés-elméletei a fenyegetettség olyan légkörét hozzák léte, amely az agressziót és az áldozati szerepet dicsőítő, amúgy is „harcos” skinhead szubkultúrában növeli az erőszakos megoldások iránti igényt (Kürti 1998; Cotter 1999).

A későbbiekben két meghatározó irányzatot látunk a témára vonatkozó irodalomban. Az első irányzat a WPR-zene társadalmi fejlődéstörténetére, alak- és jelentésváltozásaira koncentrálnak.

Brown például részletesen bemutatja a brit WPR-szcéna történeti gyökereit, kialakulását, folyamatos transzformációit az 1960-as évektől. Hebdidge nyomán a korai skinhead szubkultúrát mint stílusközösséget ragadja meg, amelyet a később érkező szélsőjobboldali politikai üzenetek és kapcsolatok szétszakítanak (Brown 2004: 169–170). Corte és Edwards azt a folyamatot írják le, amelynek során a WPR kilépett kvázi titkos punkkoncertek és kis példányszámú kiadók kezdetleges világából, és egy sok millió dolláros, nemzetközi weboldalakból, rádióállomásokból és lemezkiadók által álló, WPR-hoz sorolt sokféle zenét promotáló és monetizáló ökoszisztémává fejlődött. A zenei szcénából indulva, de annak keretein túlnyúlva születnek meg a tanulmányban ismertetett „fehér árja” társkereső oldalak. A szerzők a WPR-t olyan, a rasszista mozgalmak által létrehozott és gyártott kulturális erőforrásnak tekintik, amely kulcsfontosságú a politikai, mozgalmi mobilizáció szempontjából (Corte–Edwards 2008). King és Leonard *Beyond Hate... [A gyűlöleten túl...]* című könyvében vizsgálja a „fehér hatalom” gondolati és stílusirányzati megjelenését. A zenei reprezentációról szóló, kiváló fejezet történeti részében megjelenésekor felforgató, „mocskos”, „buja”, „obszcén és vulgáris” „fekete” rock and roll felháborodást váltott ki a szélsőjobb hangadói körében, hogy aztán egy ideológiailag irányított újraértelmezési és kisajátítási aktussal létrehozza a WPR-t. Kiemelik, hogy a WPR a szélsőjobboldal politikai csoportosulásai számára relatíve sikeres toborzási és mobilizálási eszközként működik. A Panzerfaust minnesotai kiadó mottóját idézve: „Mi nem szórakoztatjuk a rasszista kölköket, hanem teremtjük őket” (King–Leonard 2016: 51), ugyanakkor King és Leonard olvasatában – szemben Corte és Edwards álláspontjával – a WPR marginális maradt, nemcsak hogy nem sikerült üzletileg kitörniük, de a „rasszista kölkök” mellett megteremtettek egy erős antirasszista reakciót is, amelynek legismertebb, emblemikus darabja a Dead Kennedys „Nazi Punks Fuck Off” című slágere (King–Leonard 2016).

A WPR-irodalom másik fontos irányzata a zenei tartalmak jelentésére és azok ideológiai tartalmaira koncentrálnak. Dyck könyvében a WPR-irányzat egyik legátfogóbb vizsgálatát nyújtja (Dyck 2017). A szerző bemutatja, hogy különböző földrészekben és régiókban miként jelenik meg a fehér faji büszkeség és a közösséghez tartozás értékeit hirdető WPR, hangsúlyozva, hogy az internetes zenehallgatás és kommunikáció megkönnyítette ezen irányzat globális terjedését. Dyck érzékelteti azt a feszültséget, ami a fehér felsőbbrendűség évszázadokig tartó hivatalos ideológiája

és jelenlegi képviselőinek marginális pozíciója között feszül. A hajdani aranykor utáni nosztalgia ezen az irányzaton belül annyiban valós, hogy néhány évtizeddel ezelőttig valóban a fehér faji szupremácia volt a „dolgok magától értetődő rendje”.

Love erős elméleti megalapozottságú művében a WPR-t mint az szélsőséges nézetek terjedésnek elsődleges eszközét írja le (Love 2016), ő is hangsúlyozza a közösségimédia-platformok jelentőségét ezen tartalmak terjedésben. Ezen keresztül jön létre – Andersonra utalva – egy „elképzelt fehér közösség”, amelynek tagjai, ha nincsenek is közvetlen kapcsolatba egymással, közös „mi-tudatot” képviselnek (Love 2016: 69). Love kiemeli, hogy az önmagában zárt politikai-elit-diskurzusokkal szemben a WPR elementáris közösséghez tartozás-élményt kínál, intenzív csoportszolidaritást egy szolidaritásdeficit világban.

Ez a megközelítés jelen van a magyar kontextusban is. Szele Áron három, az irányzathoz tartozó, de eltérő stílusú együttes dalszövegeinek elemzésén keresztül mutatja be a nemzeti rock mint politikai diskurzus főbb toposzait és tematikus csomópontjait. Szele írásában az irredentizmus, a heroizált maszkulinitás és a populizmus hármass fogalmi rendszere az alapja annak a torzított valóságértelmezésnek, amely sikeresen radikalizálja a fiatal korosztályokat (Szele 2016: 24).

Feischmidt Margit és Pulay Gergő dalszövegek és interjúk elemzésén keresztül Szeléhez hasonlóan mutatják be a szcéna tematikus repertoárját. Elemzésükből helyi ízekkel és hangsúlyokkal, de nagyon is globális témák rajzolódnak ki: a dicső, mitikus múlt és a hősök felidézése, a nemzeti összetartozás áll szemben a történelmi sérelmek, árulás és a jelenkori romlás motívumaival. (Feischmidt–Pulay 2017).

Futrell és Simi kutatásaikban árnyalják a WPR rajongóiról kialakult képet. Abból indulnak ki, hogy minden szubkultúra, amely önkifejezésben, stílusban és előadásban gyökerezik, több mint a szórakozás, buli, élvhajhászás vagy botrányokozás. A marginalitásba szorult mozgalmak számára ezek az események mindig többet jelentenek: a szervezet fejlesztését, az ideológiai pozíciók tisztázását és implementálását, egy olyan fórumot, ahol ezek a kollektív identitások terjeszkedhetnek és megerősödhetnek. Ugyanakkor, bár meglehet, hogy a WPR-koncertek közönsége azonosul a „gyűlölet zenéjével”, de ezek az emberek a koncertek után adott esetben teljesen átalagos és a bevett normákat követő viszonyokban és terekben, otthonokban és munkahelyeken jelenítik meg szerepkészletük további részét (Futrell–Simi 2004).

Az eddigiekben röviden összefoglaltuk a nacionalizmus kutatás kulturális fordulatát, amely mintegy az előzményét jelentette a hétköznapi nacionalizmus és populizmus előtérbe kerülésének. Ezt követően vázoltuk azokat a jelentősebb nemzetközi hazai írásokat, amelyek a nacionalista populizmus zenei szubkultúrájával, a WPR-rel foglalkoztak.

Megállapíthatjuk, hogy a nacionalista populizmus politikai térnyerésével együtt nőtt a tudományos érdeklődés a kérdéskör hétköznapi, ezen belül a zenei szcénához kötődő aspektusai iránt is. Ugyanakkor ezek az elemzések elsősorban a politikai ideológiai tartalmakat és kapcsolódásokat vizsgálták a WPR, nemzeti rock szubkultúráján belül. Nem vitatva ennek a megközelítésnek a relevanciáját, az alábbiakban egy ettől

eltérő koncepcióból indulunk ki. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nemzetirock-szcéna közössége mennyire zárt, endogén jellegű fogyasztási szokásaiban. A zártság-nyitottság kérdését számos dimenzióban (kapcsolati hálók, kulturális fogyasztás) vizsgálhatnánk. Azért döntöttünk a „kozopolita” vendéglátási, élelmiszer- és alkoholkategóriák vizsgálata mellett, mert a fogyasztást – Colin Cambell és Daniel Miller nyomán – értékeket kifejező, identitásképző és kommunikatív aktusnak tekintjük (Cambell 1987; Miller 1995). Ezért többnek tartjuk egyszerű kuriózumnál annak vizsgálatát, hogy a nemzetirock-együttesek rajongói kedvelik-e az amerikai gyorséttermeket vagy a német sört. A közösségimédia-lábnymok elemzésén alapuló innovatív módszertan lehetőséget ad a kérdés operacionalizálására és megválaszolására.

Közösségimédia-adatok elemzése

Mára már-már közhellyé vált, hogy szinte minden tevékenységünkkel adatot termelünk, és az ezekből származó big data adatok „kibányászása”, elemzése segítségével egyre inkább prediktálhatóvá válnak mindennapi (offline) cselekvéseink is (Kosinski et al. 2016). A közösségi médiában, így a Facebookon kifejtett aktivitások alapján jól rekonstruálhatók az ízlésbeli, érdeklődési preferenciák is. Ezek az aktivitások, ha nem is mindenben és minden területen tükrözik cselekvéseinket, mégis életünk digitális lenyomatai. Egy bizonyos témájú Facebook-poszt kedvelése, egy közéleti oldal posztjai alá elhelyezett komment következtetni enged mind a felhasználók preferenciáira, értékeire, mind fogyasztási attitűdjeire (Pövrý–Parvinen–Malvimaara 2013).

Elemzésünkben a nemzetirock-rajongók és a konzumer márkák iránt affinis csoport vizsgálatához nyilvános Facebook-adatokat használtunk fel. Az adatgyűjtés és elemzés menete a következő volt:

1. Első körben beazonosítottuk a nemzeti rockhoz és a konzumer márkákhoz kapcsolódó Facebook-felületeket.
2. Ezt követően leválogattuk azokat a Facebook-felhasználókat, akiknek a beazonosított felületeken legalább 1 aktivitásuk volt.
3. A konzumer márkákból összeállított felületekből fogyasztási szegmenseket alkottunk a felhasználók uniójával.
4. Végül megvizsgálatuk, hogy a nemzeti rockhoz kapcsolódó felületek és egy adott konzumer fogyasztási szegmens között mekkora a közös felhasználók halmaza a vizsgált időszakban.

A vizsgált aktivitások egyforma súllyal számítanak, elemzésünkben a közös felhasználókra, és nem a közös aktivitásra fókuszáltunk. Az adatgyűjtéshez csak nyilvános magyar Facebook-felületeket használtunk fel. A nyilvános Facebook-aktivitásokat, így a nyilvános Facebook-oldalakon megosztott tartalmakon kifejtett felhasználó-

ló reakciókat a Facebook Graph API² alkalmazáson keresztül értük el. A Facebook Graph API-n keresztül történő adatgyűjtés hatalmas méretű adatbázisok létrehozását tette lehetővé, melyekben az objektumok és a köztük lévő relációk kapcsolt adatokként (Linked Data)³ tárolhatók (Weaver–Tarjan 2013). Elemzésünk tehát a Facebook Graph API-n keresztül létrehozott, anonim adatbázison alapul. Kutatásunkban a Facebook-oldalak esetében nem az oldalkedveléseket, hanem a felületeken kifejtett aktivitásokat vizsgáltuk. Aktivitás alatt a nyilvános Facebook-oldalak által megosztott tartalmakon (poszt) való kedvelést (like), reakciót, kommentet, a Facebook-csoport-tagságot, illetve a Facebook-esemény-részvételt értjük. Az adatok elemzése során a Facebook irányelvei és korlátozásai miatt demográfiai adatokat nem gyűjtöttünk, ezekre csak a vizsgált felhasználók aktivitásaiból kirajzolódó trendekből és jellemzőkből tudunk következtetni.

A Facebook-adatokból létrehozott táblák az elemzésre került Facebook-felületeket vagy az azokból alkotott fogyasztási szegmenseket és a vizsgált célcsoporttal alkotott metszetet (aktivitási arány) tartalmazzák. Ez utóbbi azt fejezi ki, hogy a célcsoportban hány olyan aktív felhasználó van, aki az adott szegmensben is aktivitást fejtett ki a vizsgált időszakban.

A nemzeti rock rajongói és digitális lábnyomuk

Szele Áron a nemzeti rock és a radikális jobboldal kapcsolatáról szóló cikkében leírja, hogy bár a rockzenére a nemzeti oldal a mai napig a kulturális ellenállás és a szélsőjobboldali társadalomkép terjesztésének eszközeként tekint, ennek ellenére (természetesen) a rockzene önmagában nem lesz egy radikális vagy jobboldali műfaj. A szélsőjobboldali-nacionalista szubkultúra egyaránt használja a posztpunk, az oi, a heavy metal, a hard rock és a folk, folk rock műfajokat zenei világában (Szele 2016). A magyar nemzeti rock-zenekarok beazonosítása sem egyszerű feladat, hiszen a (nevezzük így) nemzeti érzelmű zenekarok világa szerteágazó, a műfaji határok elmosódottak.

Elemzésünkben kifejezetten a „hard core” rajongótáborra kívántunk fókuszálni, és inkább a nemzeti rock rajongói percepciója alapján választani. Kiindulásképpen Jeskó József, Bajó Judit és Tóth Zoltán „A radikális jobboldal webes hálózata” című tanulmányában (Jeskó és mtsai 2012) elemzett nemzeti rockzenekar-hálózat aktoraiból indultunk ki. Mivel az említett tanulmány megjelenése óta évek teltek el, ezt a listát kiegészítettük saját gyűjtésünk alapján, kifejezetten a radikális nemzeti rockzenére fókuszálva, illetve eltávolítottuk a listáról a lemezkiadókat és a nem kifejezetten nemzeti rockot játszó zenekarokat (pl. népzene). Erre a lépésre azért volt szükség, hogy elemzésünkben egy műfajilag és világnézetiileg szerteágazó szubkultúra magját tudjuk megragadni. Mivel a rendelkezésre álló adataink Facebook-adatok, kivettük a lis-

2 Az API (application programming interface), azaz alkalmazásprogramozási felület egy program vagy rendszerprogram szolgáltatásainak és a szolgáltatások használatának dokumentációja, amelyet más programok felhasználhatnak. Egy nyilvános API segítségével egy programrendszer szolgáltatásait tudjuk használni.

3 A kapcsolt adatokról bővebben: <https://tudomany.idea.unideb.hu/?q=node/222> (levétel ideje: 2018. 11. 16.).

tából továbbá azokat a zenekarokat is, akik nem rendelkeznek Facebook-oldallal (például olyan, az elemzéshez egyéb esetben mindenképpen releváns zenekarok, mint az Egészséges Fejből vagy az Oi-Kor). Az elemzési minta 27 zenekart tartalmazott.

Az elemzési mintába 27 Facebook-oldalon 2017. 01. 01. és 2018. 09. 30. között 3714 aktív Facebook-felhasználó került. A továbbiakban az ebben az időszakban – tehát az elmúlt mintegy 2 évben – aktív nemzetirock-rajongó felhasználóval foglalkozunk. Az 1. ábrán a nemzetirock-rajongó felhasználók beazonosítását és az elemzés folyamatát mutatjuk be.

1. ábra: A nemzetirock-rajongók beazonosítása és az elemzés folyamata

A „kozmpolita” fogyasztás leképeződése a közösségi médiában

A „kozmpolita” fogyasztási attitűdök közösségi médiában való lenyomatait 3 dimenzióban, az étel-ital fogyasztásban, a vendéglátásban és az alkoholosital-fogyasztás területén vizsgáltuk. „Kozmpolita” fogyasztási attitűd lenyomatának azt tekintettük, ha egy nemzetirock-rajongó felhasználó valamely „kozmpolita” márka felületén megosztott tartalmakhoz aktívan kapcsolódott az elmúlt időszakban (2017. 01. 01. és 2018. 10. 01. között). (Aktív kapcsolódás = posztokon történő Facebook-kedvelés vagy Facebook-reakció). A Facebook-oldalaktól fogyasztási szegmenseket alkottunk, és a szegmensekben aktív felhasználók uniója került elemzésre, pontosabban azok, akik a vizsgált időszakban az e szegmenshez tartozó oldalon aktivitást fejtettek ki. A nemzetirock-rajongó felhasználók és a „kozmpolita” élelmiszerek felületein aktív 15 327, a vendéglátással kapcsolatos felületeken aktív 18 518 és az alkohollal kapcsolatos felületeken aktív 23 893 felhasználó metszeit vizsgáltuk.

Eredmények

Ahogy általában a valós életben történő cselekvésre, így a fogyasztási szokásokra is csak korlátozottan lehet következtetéseket levonni a Facebook-lábnymok alapján (Baym 2015; Pövyri–Parvinen–Malvimaara 2013).⁴ Ezzel együtt azonban azt is be kell látni, hogy a közösségi médiában kifejtett aktivitások intencionális cselekvések, és nem véletlenszerű vagy esetleges kapcsolódások a megosztott tartalmakhoz. A szándékos cselekvés feltételezése még akkor is megalapozott, ha a közösségi médiumokban megjelenő tartalmak algoritmusok által vezérelve jelennek meg (vagy éppen nem jelennek meg) az egyes felhasználóknak – ez a módszertani kérdés azonban túlmutat jelen vizsgálatunk keretein. A közösségi médiában kifejtett aktivitások koherens és értelmezhető mintázatokat mutatnak, és ezekben a cselekvési mintázatokban a való (offline) életben működő mechanizmusok, szubkultúrák, fogyasztói vagy éppen politikai közösségek digitális lenyomatait azonosíthatjuk be. Mindezt úgy véljük, hogy jelen elemzésünk tárgyát, a „kozmpolita” márkák iránti affinitást jól indikálja a márka Facebook-felületén való aktivitás. A következőkben bemutatjuk, hogy a magyar nemzeti rock rajongói a „kozmpolita” élelmiszer-, alkohol- és vendéglátási márkák Facebook-oldalain megosztott tartalmakhoz milyen aktivitással kapcsolódtak.

A magyar nemzetirock-rajongókról elmondható, hogy legkevésbé a „kozmpolita” vendéglátással kapcsolatos szegmensben voltak aktívak: csupán 3 százalékuk, azaz 119 felhasználó volt aktív a szegmensbe tartozó felületeken. Szintén alacsony affinitást mutattak a „kozmpolita” élelmiszerek iránt (beleértve az üdítőitalokat is). Ebben a szegmensben a célcsoport 4 százaléka (166 felhasználó) volt csupán aktív. A fenti két fogyasztási szegmensben való alacsony aktivitás többek között azt jelenti, hogy nem kapcsolódnak olyan, nagy fogyasztói táborral rendelkező gyorséttermek Facebook-oldalaihoz sem, mint a McDonald's, a KFC, a Burger King, nem affinisak a legnagyobb amerikai üdítőital-márkák (Coca-Cola, Pepsi) iránt. Ebből arra következtethetünk, hogy a fent említett két fogyasztói szegmensben (legalábbis a fogyasztási szokások digitális lenyomatai szerint) a nemzetirock-rajongók következetes, és a dalszövegeikben is megjelenő⁵ magatartást tanúsítanak: nem kapcsolódnak a globális trendekhez, nem kedvelik az „idegen” amerikai, japán, thai, olasz stb. ételeket kínáló vendéglátóegységeket, nem mutatnak affinitást az emblematisz junk food és fast food brandek iránt. Diszpreferálják ezeket a márkákat és a nekik tulajdonított (explicit vagy feltételezett) „nyugati” és „multikulturális” értékeket.

A nemzetirock-rajongók egyedül a „kozmpolita” alkohalmárkák felületein mutatnak kiemelkedő aktivitást: ebben a szegmensben 19 százalékuk volt aktív. Az alkoholos italok esetében is megvizsgáltuk Facebook-felületek szintjén is, hogy milyen „kozmpolita” márkák esetében voltak aktívak leginkább a nemzetirock-rajongók. A 10 legnagyobb aktivitást bevonzó felületet az alábbi táblázatban mutatjuk be:

4 Egy adott márka iránti, vagy bármely Facebook-felületen való aktivitást befolyásol az adott felület által megosztott tartalmak jellege, hangneme, vizuális megvalósítása – ennek elemzése azonban túlmutat jelen vizsgálatunk keretein.

5 Például: <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/22294/hunnia/harcra-fel-zeneszoveg.html> (levétel ideje: 2018. 11. 13.).

1. táblázat: A nemzetirock-rajongók által leginkább kedvelt „kozmpolita” alkoholféleség, aktivitási arány szerint rendezve, Facebook-lábnym alapján

FACEBOOK ID	FACEBOOK-OLDAL NEVE	A NEMZETIROCK-RAJONGÓK AKTIVITÁSA
1441596596154455	Pilsner Urquell	5%
202944176555191	Staropramen	3%
143012749558456	Krušovice HUN	2%
134860139859209	Ballantine's	2%
662361827145349	Miller Genuine Draft	2%
173478302678487	Jägermeister	1%
131544143590436	Johnnie Walker	1%
249669088491410	Chivas Regal Hungary	1%
133980639945515	Captain Morgan	1%
7174672354	Heineken	1%

Forrás: saját adatfeldolgozás

A vizsgált dimenziókat összesítve tehát kettős képet látunk: míg az élelmiszerek és a vendéglátás területén nem kapcsolódnak aktívan a „kozmpolita” márkák Facebook-felületein megosztott tartalmakhoz, az alkoholféleség iránti affinitásban első látásra megjelennek a „kozmpolita” konzumerattitűdők digitális lenyomatai. Nem megyünk bele az egyes márkák által épített márkaimázsok elemzésébe, de talán érdemes kiemelni, hogy a külföldi márkák kedvelése esetén három cseh sörmárka szerepel legelől, amelyek tradicionálisan jelen voltak a hazai piacon, így kulturálisan kevésbé távoliak, mint a skót whisky vagy a jamaicai rum.

Ugyanakkor, továbblépve az előbbi megállapításainkon, a komoly aktivitást kiváltó, látszólag „kozmpolita” szegmensben összehasonlító jelleggel megvizsgáltuk azt is, hogy a nemzeti rock rajongói milyen mértékben kapcsolódnak a magyar kötődésű⁶ alkoholféleség felületein megosztott tartalmakhoz.

A felületszintű elemzésből kiderült, hogy bár a nemzetirock-rajongók aktívak a nemzetközi, „kozmpolita” fogyasztási szokásokat implikáló alkoholféleség felületein, de a magyar vagy magyar kötődésű (nem feltétlenül magyar tulajdonban lévő) alkoholféleség iránt még inkább affinisek. A vizsgált csoportból legnagyobb aktivitást kiváltó oldalak elsősorban a magyar kötődésű sör- és kézművessör-márkák voltak, ezek közül is kiemelkedik a Csíki Sör. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Heinekennel párhuzamba állítva mennyivel nagyobb aktivitást fejtettek ki a Csíki Sör oldalán. A Csíki Sör, amely egy erdélyi sörgyár márkája, 2017-ben váratlan ismertséghez jutott egy szokatlanul átpolitizált vitában. A román piacon komoly pozíciókkal bíró multinacionális Heineken beperelte a kis magyar tulajdonú céget, mondván, hogy hasonló elnevezésű sörei a holland cég saját termékeihez fűződő jo-

6 Magyar nevű vagy kifejezetten magyar tulajdonban lévő márkák Facebook-felületeit vizsgáltuk.

gait sérti. 2017-ben a román bíróság helyt adott a holland cég követelésének. Ez az eset komoly hullámokat vert a magyar nyilvánosságban. Lázár János, a kormány akkor második embere például a Heineken termékeinek magyarországi bojkottjára hívott fel.⁷ Az addig alig ismert kis márka pedig egy pillanat alatt keresett és sikeres lett, a globalizáció, az igazságtalan előnyöket élvező multikkal szembeni fellépés és a határon túli magyarság támogatásának szimbólumává vált. Vagyis a terméket ideológiai üzenete, politikai telítettsége alkalmassá tette arra, hogy a nemzeti rock rajongói számára releváns értékek megtestesítőjeként jelenjen meg. A nemzetirock-rajongók és a Csíki Sör kedvelőinek közös metszete azt is mutatja, hogy a fogyasztási mintázatok nem véletlenszerűen alakulnak, az ideológiai, politikai eseményekre reagáló viselkedést tapasztalhatunk. A lista következő három helyezettje (Dreher, Borsodi, Soproni) ugyan multinacionális vállalatok tulajdonában van, de ezek kommunikációjukban a hagyományosan magyar márkát építik (némileg ironikusan a Soproni tulajdonosa éppen a Heineken). A nemzetirock-rajongók kiemelt aktivitást fejtettek ki még a magyar kézműves sörök – melyek nem kapcsolódnak multinacionális sörvállalatokhoz – felületein is. A magyar kötődésű alkoholláncokhoz való kapcsolódást a 2. táblázatban mutatjuk be.

2. táblázat: A nemzetirock-rajongók által leginkább kedvelt magyar kötődésű alkoholláncok, aktivitási arány szerint rendezve, Facebook-lábnym alapján

FACEBOOK ID	A FACEBOOK-OLDAL NEVE	A NEMZETIROCK-RAJONGÓK AKTIVITÁSA
1504122659860201	Csíki Sör	24%
186668884713518	Dreher	8%
189960157701598	Borsodi	7%
208283862520104	Soproni	7%
205338549833	Unicum	6%
128696797207812	Békésszentandrási	3%
1765804030314125	Etyeki Sörmanufaktúra	3%

Forrás: saját adatfeldolgozás

Elemzésünkben közvetlen oksági viszonyokat nem kívántunk feltárni, de feltételezzük, hogy a „kozmpolita” alkoholláncokon mutatkozó aktivitás háttérben egy általános alkoholkedvelő attitűd és fogyasztási minta áll, amely erősebb, mint a külföldi, „kozmpolita” márkák felé irányuló ellenérzés – az alkoholfogyasztás szorosan illeszkedik a koncertekre járó, rocker életmódba, ami a nemzetirock-zenekarok dalszövegeiben is megjelenik.⁸ Feltételezésünk alapja, hogy az alkoholfogyasztás a

7 <https://www.blikk.hu/aktualis/belfold/az-igazi-csiki-sor-miatt-robbant-ki-a-botrany/8xbxf9y> (levétel ideje: 2019. 05. 22.)

8 <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/13335/egeszseges-fejbor/drink-zeneszoveg.html> (levétel ideje: 2018.11.22.)
<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/6968/egeszseges-fejbor/sor-valcer-zeneszoveg.html> (levétel ideje: 2018.11.22.)
<https://www.amazon.com/Kérnénk-még-öt-sört/dp/B00GRWYVLO> (levétel ideje: 2018. 11. 22.).
<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/21071/magozott-cseresznye/kocsma-zeneszoveg.html> (levétel ideje: 2018.11.22.)

magyar fiatal férfiak között az egyik legmagasabb Európában (a legalább kétszer be-
rúgott 15 évesek aránya Magyarországon a legmagasabb),⁹ másrésről a közösségi
szeszfogyasztás, kocsmázás egyfajta férfiasági erőpróba is, a maskulin nemi sze-
reppel kapcsolatos társadalmi elvárások egyik fontos dimenziója. Emellett a (szinte
már identitásképző) rendszeres és intenzív sörfogyasztás a lázadó és a fennálló tár-
sadalmi normákkal szembeszálló lét szimbóluma is, amely a zenei szubkultúráknak
is összetartója. Ez a fiatalos, maskulin, lázadó imázs sok tekintetben megfeleltet-
hető a nemzeti rock szubkultúrájának.

Diszkusszió

A fentieket összegezve, az adatok alapján a nemzetirock-rajongók abban az esetben
mutatnak affinitást a „kozmpolita” márkák és a kozmpolita fogyasztási cikkek
iránt, ha az adott termék illeszkedik az életvilágukba: ezeken a területeken tehát
kevésbé számít nekik, hogy egy adott márka nem magyar. Ezeken a területeken kí-
vül azonban fogyasztási attitűdjeik digitális lenyomatából egy koherens identitás
képe rajzolódik ki, ami nem kapcsolódik a „nyugati”, „multikulturális”, „idegen” és
„dekadens” világhoz, hanem inkább a mainstream fogyasztói kultúrától elforduló és
nacionalista jelleget mutat. A digitális lábnyomokból tehát ha nem is egy hermetiku-
san zárt, de fogyasztási szokásaiban meglehetősen konzisztens értékhomofíliával
jellemmezhető csoport képe rajzolódik ki. Mindez a kortárs kultúr- és fogyasztás-
szociológia egyik legfontosabb – a bourdieu-i ízlés- és rétegződéseméletet újragon-
doló – megközelítéséhez, az omnivore-univore kérdéskörhöz kapcsolja kutatásunkat
(Chan 2010; Kristóf–Kmetty 2019). Az elmélet szerint a magasabb státusú csoportok
fogyasztási mintázataik alapján „mindenevők”, vagyis sokszínű kulturális gyakor-
lataikban egyaránt megtalálható a magas és a populáris kultúra. Ezzel szemben az
alacsonyabb státusú, univore fogyasztók ebből a szempontból jellemzően beszűkül-
tebbek, egy stílust preferálók. Az irodalom túlnyomó része egy, a kulturális fogyasz-
tás egyes szeletein belül (pl. zenei preferenciákon belül) vizsgálja a „mindenevés” je-
lenségét. Tanulmányunk kérdésfeltevése egy másik irányt követ: nevezetesen, hogy
az erős identitáselemeket implikáló zeneiízlés-választás, a nemzeti rock hallgatása
kihat-e más területek fogyasztási mintázataira. A közösségimédia-adatokon végzett
elemzésünk eredményei összhangban vannak az univore-elmélettel. Azt találtuk,
hogy a nemzeti rock iránti affinitás olyan erős ideológiai töltetet is jelez, amely meg-
határozza más területeken is a fogyasztást, a nemzeti márkák preferálását, illetve a
kozmpolita termékek elutasítását. Vagyis az univore jellegzetességek a zenei ízlés
világából kilépve, onnan mintegy kisugározva meghatározzák az étkezési és ital-
fogyasztási preferenciákat is. A társadalmi státusz és kulturális fogyasztás – ezen
belül az omnivore-univore fogalom párt használó – fenti kiterjesztő, fogyasztási
szektorokon átívelő megközelítése a digitális kor politikai és társadalmi tagoltsá-

9 http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/382840/WH15-alcohol-report-eng.pdf (levétel ideje: 2018. 11. 30.).

ga és növekvő polarizációja szempontjából is meghatározó (Castells 2019). Ugyanis nem utolsósorban az online közösségépítés eszköztárának általánossá válásával növekszik az „online buborékok”, a zárt, más csoportokkal nem, vagy csak erős ideológiai szűrőkön át érintkező közösségek száma a késő modern társadalmakon belül. Ezért az omnivore formák megtalálása a kultúrszociológiai érdekességen túl azért is szükséges, mert ezek zárt világokból kilépő érintkezési pontjai mentén alakítható ki olyan társadalmi diskurzus, amely közös tapasztalaton alapuló társadalmi, nemzeti identitás alapjául szolgálhat.

A kutatás korlátai és a továbblépési lehetőségek

Mint minden módszertan, az általunk alkalmazott is korlátokkal bír – azzal a többletterheléssel, hogy itt a Facebook-platform szabályozása és algoritmusai is nehezen kezelhető külső feltételként jelentkeznek. Egyfelől a platform adathozzáférési szabályai csak a nyilvános oldalakon történő aktivitást tették elérhetővé, míg a személyközi és személyes adatokhoz nincs hozzáférése a kutatóknak. Nyilvánvaló, hogy egy szubkultúra kommunikációjának feltérképezésében ez komoly hátrányt jelent, az elemzés alapjául szolgáló adatbázis így például nem teszi lehetővé, hogy összevessük az összes fiatal magyar férfi és a nemzetirock-rajongók feltárt preferenciáit, ami egy érdekes kutatási kérdés lenne.

Másrészt a Facebook üzleti titokként kezelt algoritmusai szabályozza azt, hogy egy személyes Facebook-hírfolyamban mikor és egyáltalán milyen arányban jelenik meg egy adott nyilvános oldal üzenete. Ez azt jelenti, hogy az egy adott nyilvános oldalt követők összességének csak egy része számára jelenik meg egy-egy poszt. Csak remélhetjük, hogy az algoritmus kiegyenlíti az ebből származó aránytalanságokat. Továbbá a harmadik, már korábban is felvetett, episztemológiai jellegű korlát a közösségimédia-adatok és a valós társadalmi viselkedés közötti kapcsolatra vonatkozik (Baym 2015). Végül fontos megemlíteni azt is, hogy egy Facebook-felületen zajló aktivitás mindig függ az oldalon megosztott posztok textuális és vizuális tartalmától is (példának okáért egy külföldi márka is készíthet nemzeti érzelmekre alapozó kampányokat a közösségi médiában), ezért a márkákhoz való kapcsolódás és a fogyasztási attitűdök mélyebb megértéséhez kvalitatív tartalomelemzési vizsgálatokat lenne érdemes elvégezni.

A jelen tanulmány konkrét témájánál maradva is számos továbblépési lehetőség kínálkozik. Egyfelől, míg mi a nemzetirock-rajongókat egységes csoportként kezeltük, indokoltnak tűnik az a feltételezés, hogy ez a közösség is tagolt, részhalmozokra, klaszterekre bontható. Másrészt kínálja magát egy olyan longitudinális megközelítés, ahol akár az egész csoport, akár az egyes klaszterek hullámzását, az aktivitási dinamika árapályát vizsgáljuk, illetve kontextualizáljuk külső események, például a választások függvényében. Végül lehetséges lenne a nemzeti rock híveit más zenei (indie, punk, country, pop stb.) szubkultúrákkal vagy civil és politikai

szerveződésekhez kapcsolódó közösségek tagjaival összehasonlítani, ezáltal feltárva a különbségek mellett a lehetséges közös érdeklődési affinitási dimenziókat. A közösségimédia-adatokon alapuló kutatás minden nehézségével együtt széles teret nyit a szociológiai képzelet számára.

Abstract: Our study sought to answer the question whether there is a particular sensitivity and openness to „cosmopolitan” brands and products among a particular subculture, namely the fans of radical national rock. We consider this to be a relevant topic because most of the subcultural research focuses on the ideological contents and semiotic forms of enthusiasm for national rock music. In contrast, we are interested in how members of this subculture behave in other areas of life. Adapted to the theoretical framework of everyday nationalism, we review the national and international literature on the subject and then present the methodology and interpret our results. Our research also tried to prove that the methodology based on digital footprints opens up opportunities for new approaches and questions, although at the same time it also raises a number of methodological concerns that still need to be addressed.

Keywords: national rock, everyday nationalism, social media, consumption, fans

Irodalom:

- Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. London - New York: Verso
- Baym, N. K. (2015): *Personal Connections in the Digital Age*. Cambridge - Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Billig, M. (1995): *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Brown, T. S. (2004): Subcultures, pop music and politics: Skinheads and “Nazi rock” in England and Germany. *Journal of Social History*, 38(1): 157–178.
- Brubaker, R. (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the new Europe*. Cambridge: University Press.
- Brubaker, R. – Feischmidt, M. – Fox, J. – Grancea, L. (2008): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. London: Princeton University Press.
- Castells, M. (2018): *Rupture: The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge: Polity
- Campbell, C. (1987): *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford, UK: B. Blackwell.
- Chan, T. W. (ed.) (2010): *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge: University Press.
- Corte, U. – Edwards, B. (2008): White power music and the mobilization of racist social movements. *Music and Arts in Action*, 1(1): 4–20.
- Cotter, J. M. (1999): Sounds of hate: White power rock and roll and the neonazi skinhead subculture. *Terrorism and Political Violence*, 11(2): 111–140.
- Dessewffy T. – Mezei M. – Naszályi N. (2018): Harry Potter, avagy a politikai bölcsek köve? *Politikatudományi Szemle*, 4: 105–130.

- Du Gay, P. – Hall, S. – Janes, L. – Madsen, A. K. – Mackay, H. – Negus, K. (1997): *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman*. London: Sage.
- Dyck, K. (2017): *Reichsrock: The International Web of White-Power and Neo-Nazi Hate Music*. New Brunswick - New Jersey - London: Rutgers University Press.
- Edensor, T. (2002): *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. London: Bloomsbury Publishing.
- Feischmidt, M. – Pulay, G. (2017): 'Rocking the nation': The popular culture of neonationalism. *Nations and Nationalism*, 23(2): 309–326.
- Fox, J. E. – Miller-Idriss, C. (2008): Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8(4): 536–563.
- Futrell, R. – Simi, P. (2012): The sound of hate. *The New York Times*, aug. 8. <http://www.nytimes.com/2012/08/09/opinion/the-sikh-temple-killers-music-of-hate.html>.
- Futrell, R. – Simi, P. (2004): Free spaces, collective identity, and the persistence of US white power activism. *Social Problems*, 51(1): 16–42.
- Futrell, R. – Simi, P. – Gottschalk, S. (2006): Understanding music in movements: The white power music scene. *The Sociological Quarterly*, 47(2): 275–304.
- Gellner, E. (1983): *Nationalism and the Two Forms of Cohesion in Complex Societies*. London: British Academy.
- Hammer, F. (2017a): The songs remain the same: Structures of cultural politics of retro in Hungarian pop music. E. Barna - T. Tófalvy (eds.): *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. New York - Abingdon: Routledge 61–68.
- Hammer, F. (2017b): Punk in Hungary. In Prato, P. – Horn, D. (eds.): London: *Bloomsbury Encyclopedia of Popular Music of the World*. Vol. 11., Bloomsbury Publishing.
- Jeskó J. – Bakó J. – Tóth Z. (2012): A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatumányi Szemle*, 1: 81–101.
- King, C. R. – Leonard, D. J. (2016): *Beyond Hate: White Power and Popular Culture*. Abingdon - New York: Routledge.
- Kosinski, M. – Wang, Y. – Lakkaraju, H. – Leskovec, J. (2016): Mining Big Data to extract patterns and predict real-life outcomes. *Psychological Methods*, 21(4): 493–506.
- Kürti, L. (1998): The emergence of postcommunist youth identities in Eastern Europe: From communist youth, to skinheads, to national socialist. In Kaplan, J. – Bjorgo, T. (eds.): *Nation and Race: The Developing Euro-American Racist Subcultures*. Boston: Northeastern University Press, 175–201.
- Kristóf L. – Kmetty Z (2019): Szereti ön Vivaldit? Zenei ízlés és társadalmi státusz. *Szociológiai Szemle*, 29(2): 49–67.
- Latour, B. (2010): Tarde's idea of quantification. In Candea, M. (ed.): *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*. Abingdon - New York: Routledge.
- Love, N. S. (2016): *Trendy Fascism: White Power Music and the Future of Democracy*. Albany, NY: SUNY Press.

- Love, N. S. (2017): *Back to the Future: Trendy Fascism, the Trump Effect, and the Alt-Right*. *New Political Science*, 39(2): 263-268.
- Miller, D. (1995): *Acknowledging Consumption*. London - New York: Routledge.
- Pöyry, E. – Parvinen, P. – Malmivaara, T. (2013): Can we get from liking to buying? Behavioral differences in hedonic and utilitarian Facebook usage. *Electronic Commerce Research and Applications*, 12(4): 224–235.
- Salganic, M. J. (2017): *Bit By Bit: Social Research in the Digital Age*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Szele, Á. (2016): Nemzeti rock: The radical right and music in contemporary Hungary. *JOMEC Journal*, 9: 9–26.
- Tinati, R. – Halford, S. – Carr, L. (2014): Big Data: Methodological challenges and approaches for sociological analysis. *Sociology*, 48(4): 663–681.
- Weaver, J. – Tarjan, P (2013): Facebook Linked Data via the Graph API. *Semantic Web*, 4(3): 245–250.

Módszeresen-beszámoló

Bevezető

Szakmai közéleti diskurzusra reflektáló rovatunkban folytatjuk a *Módszeresen* előadás-sorozatáról szóló beszámolók közlését.

A *Módszeresen* című szociológiai metodológiai előadás- és vitasorozat 2016 őszén indult. A szervezők (Janky Béla, BME–MTA; Gárdos Judit, MTA; Németh Renáta, ELTE TáTK; Szakadát István, BME) tervei szerint az előadások és viták olyan módszertani kérdésekre koncentrálnak, amelyek alapvető fontosságúak, és melyekkel kapcsolatban új eredmények születtek a közelmúltban és/vagy élénk viták zajlanak a nemzetközi tudományos közösségben. A szervezők fel szeretnék hívni a gyakorló kutatók figyelmét azokra a területekre, amelyekben megfontolandó bizonyos korábbi kanonizált gyakorlatok felülvizsgálata – de nem szeretnék, hogy a sorozat a régiiek helyett új kánonokat jelöljön ki. Ahogy beharangozójukban írják: „Célunk, hogy a hallgatók kanonizált szokások követése helyett képesek legyenek az adatok, eszközök és következtetések kritikai megközelítésére, módszereik megújítására saját korlátaiknak és az általuk képviselt tudomány határainak szem előtt tartásával. Azt gondoljuk, hogy a módszerekről való párbeszéd a szociológia mint diszciplína intellektuális jövője szempontjából lényeges.”

Hogyan kutassunk informális gazdaságot?¹

Vigvári András

vigvari.andras@krtk.mta.hu

A „Módszeresen” vitasorozat hetedik rendezvényének középpontjában az informális megélhetési formák társadalomtudományos kutatásának módszertani és etikai kérdései álltak. A rendezvény címe – *A második gazdaságtól a prekariátusig* – érzékletesen kifejezi azt a változó gazdasági és társadalmi közeget, amelyben a hazai informális gazdasággal foglalkozó kutatások az elmúlt évtizedekben folytak. Ezt a sokszínűséget a vitasorozat résztvevőinek kutatási területei, illetve az általuk képviselt módszertani megközelítések sokfélesége is tükrözte. A résztvevők közt volt Katona Noémi szo-

1 A cikk megírásának háttérét a 115644 sz. NKFI projekt biztosította.

ciológus-antropológus, aki Berlinben végzett terepmunkát magyar prostituált nők körében, Pulay Gergő antropológus, aki kutatásaiban az utcai informális gazdaság szerveződését vizsgálta Bukarest egyik külvárosában, valamint Sik Endre szociológus, aki az államszocialista korszak második gazdaságával, illetve a rendszerváltás után felértékelődő informális gazdasági formákkal foglalkozott. A beszélgetést Durst Judit antropológus moderálta.

Durst Judit az informalitás kutatásához kapcsolódó módszertani és morális kérdéseket helyezte vitaindítójának középpontjába. Az antropológus szerint az informális gazdaság kutatását végző társadalomtudósok sokszor olyan csoportokat kutatnak, akiket kriminalizál az a tágabb társadalmi kontextus, amiben mozognak, éppen ezért kitüntetett szerepe van a kutatói interpretációknak és szóhasználatnak. A fő kérdés – ahogy Durst fogalmazott – etikai természetű, és akörül forog, hogy egy megbélyegzett és kriminalizált csoport működés módja hogyan mesélhető el a tudományos és szélesebb körű nyilvánosság számára. Következésképpen a fogalomhasználat fontosságára hívta fel a figyelmet, hisz szerinte az informális gyakorlatok kutatásánál a pongyola fogalomhasználatnak komoly etikai és módszertani következményei lehetnek mind a kutatott csoportra, mind pedig a tudományos elemzésre nézve (Durst 2017).

Pulay Gergő hozzászólásában szintén a fogalomhasználat fontosságát hangsúlyozta. Az antropológus szerint a fogalmi félreértések sokszor a pontatlan használatból erednek, éppen ezért fontos az analitikus fogalmak és a „népi kategóriák” szisztematikus kettéválasztása. Pulay szerint az informalitást – sok más, divatos fogalommal egyetemben – egyre több mindenre használják, így egyre inkább bizonytalan, hogy pontosan mit is értünk alatta. Pedig az informalitás fogalomtörténeti aspektusai egyértelműek: a fogalom az 1970-es évek világválságához kapcsolódik, mivel a harmadik világbeli városokban zajló társadalmi és gazdasági folyamatok megragadására használták. A posztkolonális városokban dolgozó kutatók és fejlesztési szakemberek arra lettek figyelmesek, hogy a térségben tapasztalható rapid urbanizációval nem jár együtt a formális munkahelyek bővülése, ami a centrumországoktól eltérő megélhetési és boldogulási stratégiákat eredményezett a falvakból városokba áramlott emberek körében.

Pulay Gergő hangsúlyozta, hogy az informalitás fogalmának megszületését erősen formálta az a társadalmi-gazdasági kontextus, amit a harmadik világbeli városokban összezsúfolódó, látszólag „dologtalan tömegek” politikai kockázata jelentett. A kutatások azonban azt mutatták, hogy a városokban jelen lévő, hivatalosan munkanélküli tömegek a formális bérmunkapiacot megkerülve képesek előteremteni a megélhetésükhöz szükséges javakat (Pulay 2017). Keith Hart, aki végeredményben megalkotta az informalitás fogalmát, nyugat-afrikai terepmunkái során arra jutott, hogy ezekben a városnegyedekben a hivatalos bürokratikus képzettel ellentétben rendkívül sokféle munkavégzés folyik, amely munkák, bár nem illeszkednek a formális bérmunkapiac-hoz, rendkívül sok többletet termelnek a gazdaság számára. Ezen aktivitások összességét nevezte kezdetben informális gazdaságnak (Hart 1973).

Az informális gazdaság azonban csak relációban, mindenekelőtt a formális (szabályozott) gazdasághoz való viszonyában képzelhető el, az ettől elkülönített vizsgálata és az ezzel való egysíkú szembeállítás elméleti és módszertani veszélyeket rejt – hangsúlyozta Pulay. Az esszencialista leírások az informálisra mint negatív kategóriára és gyűjtőfogalomra tekintenek, amely azt írja le, „hogya micsoda nem” az informalitás. Ezzel szemben az informális gazdasággal foglalkozó újabb kutatások kivétel nélkül a formális és informális dichotómia meghaladásán dolgoznak, sokkal inkább egy relacionális megközelítést képviselnek, és arra kíváncsiak, hogy az informális szférák hogyan járulnak hozzá bizonyos új gazdasági formák kialakulásához és mit adnak hozzá a gazdasági termelés egészéhez. Pulay Gergő hangsúlyozta, hogy a legújabb szakirodalmak az informális gazdaságot már nem egy különálló szektorként, hanem sokkal inkább a nagy gazdasági rendszerek fontos részeként mutatják be, amely a globális gazdasági termelés egyik legfontosabb formája.

Sik Endre szociológusként került közel az informális gazdasággal foglalkozó kutatásokhoz, és munkásságának nagy szerepe volt a fogalom hazai adaptációjában. Sik – ahogy visszaemlékszik az informális gazdaság fogalma körüli tudományos vitákra – egy születőben lévő, formálódó, heterogén kutatási irányzatot ismert meg az 1980-as évek elején. Az informális gazdaságról szóló első, komolyabb világkongresszuson a második gazdaságot kutató szociológusként vett részt, ahol a magyarországi témáktól meglehetősen eltérő irányzatok sokaságával találkozott. Visszaemlékezései szerint, amíg az amerikai kutatók a pénzforgalom informális aspektusairól beszéltek, addig a német, svéd és kanadai kutatók az informális gazdaságban a kisközösségi, családi léptékű újbóli felerősödését látták, és sokkal inkább a fennálló kapitalista gazdaság alternatíváját vélték benne felfedezni.

Sik Endre hangsúlyozta, hogy az informalitás fogalmának magyarországi recepciója a második gazdaság körüli kutatásokhoz, első megjelenése pedig Galasi Péter és Gábor R. István munkájához köthető, akik a második gazdaságot az informális gazdaság rendszerspecifikus változataként definiálták (Galasi–Gábor R. 1981). Az informális gazdaság hazai jelentése a rendszerváltást követően azonban jelentősen átalakult – tette hozzá. Habár az 1990-es gazdasági átalakulás és az azt követő gazdasági liberalizáció következtében a második gazdaság államszocializmusra jellemző rendszerspecifikumai (pl. háztáji gazdaság, GMK-k) eltűntek, a politikai rendszertől független formái tovább éltek a rendszerváltást követő évtizedekben is (Sik 1996). Sik szerint a gazdasági szerkezetváltozással több olyan új gazdasági forma jött létre, amelyeket az informális gazdaság fogalmával lehetett a legjobban leírni, így a fogalom a kontinuitás mellett új tartalmakkal is kiegészült a 2000-es évekre (Sik–Loncsák 2017).

Katona Noémi hozzászólásában az informalitásfogalom használatának kockázataira hívta fel a figyelmet. Prostitúcióval kapcsolatos kutatásai során azt tapasztalta, hogy a kutató fogalomválasztásától is függ, miképpen interpretálja az általa kutatott informális világot és hogyan ábrázolja az informális szférákban dolgozók kutatási

alanyait. A prostitúcióval kapcsolatos kutatások rendkívül összetett képet festenek Katona szerint, hisz az abban részt vevő szereplők mind az informalitás szférájában mozognak, azonban morális megítélésük és pozíciójuk meglehetősen eltérő. A szociológus szerint éppen ezért óriási jelentősége van a kutató értékválasztásának abban, hogy milyen elemzés születik és milyen képet fest a kutató az informális gazdaságban dolgozó szereplőkről.

Katona Noémi számos fontos módszertani és etikai kérdésre is felhívta a figyelmet, ugyanis esetében az informális gazdaság etnográfiai kutatása számos etikai kihívással is járt. Katona szerint a kriminalizált gazdasági-társadalmi szférák kutatásánál a kutatónak is meg kell hoznia bizonyos módszertani kompromisszumokat, esetében például azt, hogy nőként és szociális munkásként dolgozó kutatóként nem tudta a futtatói világot olyan mélységeiben megismerni és megérteni, mint a prostituáltakét (Katona 2017). A szociológus-antropológus azt is hangsúlyozta, hogy sok esetben a kutatói interpretáció is erősen eltérhet attól a jelentésvilágtól, amit a kutató által bemutatott közeg magáról kialakít. Ilyesfajta ellentmondásokra Pulay Gergő is felhívta a figyelmet, aki szerint a tapasztalat és a leírás között feszülő diszkrépancia az egyik legnagyobb módszertani és etikai kihívása az informális gazdaságot kutató társadalomtudományoknak. Pulay szerint a társadalomtudományoknak nem az a feladatuk, hogy „pozitív” és „negatív” gyakorlatokat rögzítsenek, hanem hogy megértsék azokat az összetett gazdasági konstellációkat, amelyek az emberek megélhetését és boldogulását meghatározzák. Abban a résztvevők egyetértettek, hogy a változó gazdasági környezet és a munka világának prekarizálódása egyre szélesebb tömegeket „terel” az informális szférák felé, így a jövőbeli szociológiai és antropológiai kutatásoknak kiemelt szerep jut(hat) ezek értelmezésében.

Felhasznált irodalom

- Gábor R. I. – Galasi P. (1981): *A második gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdas Jogi Könyvkiadó.
- Hart, K. (1973): Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
- Katona N. (2017): Szégyen és hallgatás: A kutató szerepe a prostitúció elbeszélésében. *Szociológiai Szemle*, 27(2): 68–87.
- Durst J. (2017): „De ugye biztos nem lesz ebből baj?": Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, 27(2): 88–111.
- Pulay, G. (2017): *Street life, value and exchange in a poor neighborhood of Bucharest*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: Central European University.
- Sik E. (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 43(4): 704–725.
- Sik E. – Loncsák N. (2017): Röviden az informális piachelyről és az informális kereskedelemről. *Metszetek*, 6 (Különszám): 5–12.

Szociológiai

SZEMLE

2019/3

29. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bauer Zsófia

zsofia.bauer@y-nsight.com
Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia
Doktori Iskola
1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.

Demeter-Karászi Zsuzsanna

zsuzsanna.karaszi@gmail.com
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Dessewffy Tibor

dessewffy@tat.k.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
Budapest, 1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Erát Dávid

erat.david@pte.hu
PTE Bölcsészettudományi Kar
7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Martus Bettina Szandra

martusbetti@hotmail.com
Állami Számvevőszék
Budapesti Corvinus Egyetem
1052 Budapest, Apáczai Csere János utca 10.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Mezei Mikes

mikes.mezei@gmail.com
Datalyze Research
1016 Budapest, Számadó utca 15.

Németh Erzsébet

enemeth@metropolitan.hu
Budapesti Metropolitan Egyetem
Állami Számvevőszék
1148 Budapest, Nagy Lajos király útja 1-9.
1052 Budapest, Apáczai Csere János utca 10.

Szolnoki Noémi

Budapesti Corvinus Egyetem (végzett
hallgató)
1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.

Pusztai Gabriella

pusztai.gabriella@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Vargha Bálint Tamás

balinttamavargha@gmail.com
Állami Számvevőszék
1052 Budapest, Apáczai Csere János utca 10.

Vicsek Lilla

lilla.vicsek@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.

Vigvári András

vigvari.andras@krtk.mta.hu
Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.